

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ПОСУЛЛІ*

З давніх часів територія Посулля приваблювала кочові та осілі племена, що на згадку про себе залишили численні археологічні пам'ятки скіфського часу, періоду ранніх слов'ян та Київської Русі.

Члени експедиції по "Обслідуванню Верхнього Посулля".
Зліва направо: невідомий, В.П.Гричук, М.М.Семенчук. 1928 р. Друкується вперше

*Роботу виконано в рамках держбюджетної теми №108.01.03.06-08 - "Історичні етапи заселення і формування державних структур на території Північно-Східної України (з давніх часів до кінця 18 ст.)".

та св
Д.Я.С.
відобр
прове,
фотоз

майбу
Ромен
і схем
багато
сіверя

У
М.М.С
перетв
музею
під кер
під час

К
час був
Академ
археол
протяг
пропози
археол
Посул
ВУАК
низка д
докум
фотома
археол
звідомл

Д
дослід
музею
М.М.Се
розкоп
внесно
Особли
культури
Др

Дослідження цих пам'яток розпочалося ще у 70-ті роки XIX ст. Розвідки та системні розкопки у цьому регіоні проводили Т.В.Кибальчич, Д.Я.Самоквасов, С.А.Мазаракі¹ та інші. Результати цих досліджень знайшли відображення у звітній документації та окремих публікаціях. На жаль, під час проведення розкопок, як правило, не проводилися картографування та фотозйомки, через що відомості про більшість об'єктів подано однобічно.

Починаючи з 1901 р. археологічні дослідження у Посуллі проводив у майбутньому відомий археолог, вчений-енциклопедист, уродженець Роменщини М.О.Макаренко². Саме він залишив перші з відомих нині планів і схеми пам'яток історії та культури, на які так багатий цей край. Завдяки багаторічним дослідженням вчений виділив культуру слов'янського племені сіверян, що отримала епонімну назву роменської³.

У 1920 р. у Ромнах був створений окружний музей під керівництвом М.М.Семенчика. Завдяки різнобічній допомозі М.О.Макаренка цей заклад перетворився на центр краєзнавчих досліджень у Посуллі. Співробітники музею брали активну участь в розкопках, що проводилися на Роменщині під керівництвом відомого вченого, а отриманий досвід згодом використали під час самостійних досліджень у Посуллі⁴.

Координатором пам'яткоохоронної діяльності на території України у той час був Всеукраїнський археологічний комітет (далі - ВУАК), створений при Академії наук. Саме він давав дозвіл - відкритий лист на право проведення археологічних та мистецтвознавчих досліджень у різних регіонах країни. Тож, протягом 20-х років М.М.Семенчик неодноразово звертався до ВУАК з пропозиціями щодо розкопок на Роменщині. Найбільш вдалимися виявилися археологічні дослідження 1927-1928 рр. по "Обслідуванню Верхнього Посулля" (варіант - "Обслідування Горішнього Посулля"). Нині у фонді ВУАК Наукового архіву Інституту археології НАН України зберігається низка документів, пов'язаних з цими розкопками: оригінали і копії звітної документації; картосхеми Верхнього та Середнього Посулля; фотоматеріали результатів розкопок; чорнетки статті М.М.Семенчика про археологічні дослідження 1927 р., надісланої для друку у "Коротких звідомленнях ВУАК", тощо.

Дана публікація є продовженням серії статей про археологічні дослідження на Роменщині⁵. Нижче подано звіт Роменського окружного музею про археологічні дослідження 1927 р.⁶ та витяг зі статті М.М.Семенчика "Обслідування Верхнього Посулля"⁷ про результати цих розкопок. Документи публікуються зі збереженням стилю, упорядниками внесено лише незначну правку, згідно з вимогами сучасної орфографії. Особливу цінність становлять плани городищ скіфського часу, роменської культури та періоду Київської Русі.

Друкується вперше.

I.П*

і племена,
скіфського

ся вперше

ЗВІТ
ПРО РОБОТУ ПРОВЕДЕНУ РОМЕНСЬКИМ ОКРУГОВИМ МУЗЕЄМ
ПО ОБСЛІДУВАННЮ ВЕРХНЬОГО ПОСУЛЛЯ

Роменським Округовим Музеєм влітку 1927 року була проведена експедиція Верхнього Посулля з метою всебічного вивчення названої місцевості. На жаль брак коштів та часу не дали можливості повністю виконати намальованого плану.

Експедицією була зроблена інструментальна з'йомка наступних могильних груп:

- 1) Оксютинської, 2) Пустовійтівської, 3) В-Будківської, 4) Вовківської, 5) Костянтинівської - городище, та 6) Басівської.

Крім цього було проведено етнографічне обслідування; було зібрано 31 річ матеріальної культури та записано учасником експедиції членом Колегії музею І.П.Галлоном декілька сот номерів фольклору.

Відносно обслідування церков, Музей не мав змоги провести цю роботу; матеріал який вже має в Музеї по обслідуванню церков (опис та фотографії) буде надісланий при першій згоді.

Всі більш менш великі могили, зазначених груп, розкопувались в 70-80 та 90 р.р. Кибальчином, Самоквасовим, Мазаракі, речі здобуті ними передано до центральних Музеїв (головним чином - Москва), де вони перебувають і зараз.

До цього додається:

- 1) мапа західної частини Верхнього Посулля, обслідуваного літом 1927 року.

- 2) План городища коло села Басівка.
- 3) План городища "Монастирище".
- 4) План городища коло с. Шумська.
- 5) План городища "Замок" коло м. Глинська.
- 6) План городища коло м. Глинська.
- 7) План городища в м. Костянтинів.
- 8) План групи могил коло с. Вовківці.
- 9) План групи могил коло с. Оксютинці, в урочищі "Солодка".
- 10) План групи могил коло с. В.-Будки.
- 11) План групи могил коло с. Пустовійтівка.
- 12) План могил та валів коло х. Багрієви-Корчми.
- 13) План групи могил коло с. Басівки.
- 14) План групи могил коло с. Миколаївка.

Зав. Окр. Музеєм [Підпис]
Діловод [Підпис]

ОБСЛІДУВАННЯ ВЕРХНЬОГО ПОСУЛЛЯ.

В червні місяці 1927 року Роменським Округовим Музеєм було проведено обслідування Верхнього Посулля. Мета обслідування - всебічне вивчення цієї місцевості, але головну увагу прийшлося звернути на археологічні розшуки. Ввесь правий берег долини річки Сули уявляє високе плато, прорізане ярами, що йдуть з півночі до Сули.

На цьому плато тягнеться, майже безперервно, низка могил. Треба зазначити, що велика кількість цих могил в 70-80^х роках була розкопана. Роскопи провадили Кибальнич, Самоквасов, Антонович і инш. На великий жаль ніхто з них не робив планів могильних груп. Плуг надзвичайно швидко знищує ці пам'ятки, головним чином, скитської доби. Тому ми і вважали за необхідне географічно зафіксувати хоч те, що залишилось від величезного колись кладовища.

Перша група могил, план якої ми зняли, знаходиться в семи кілометрах від міста Ромен, проти села Оксютинець. Майже всі могили розкинуті на полі. Сама велика могила має такий розмір: висота 6,5 метрів, діаметр 32,5 метр. Навколо могили ривчак. Могила розкопана.

З цієї групи тільки ця могила не заорюється, решта, або зовсім, або наполовину зриті плутом. Всього могил - 82.

Друга група могил знаходиться на один кілометр далі на схід, проти села Пустовійтівки. Могили розкидані теж на полі. Всіх могил - 136. З них 13 великих могил не зорюються. Сама більша - "Старша могила", висота її 9 м. діаметр 36 м. Всі великі могили розкопані.

Третя група - біля села В.-Будки. Могили розкинуті на плато, частина якого охоплена валом. Вал невисокий - 2-3 м., тягнеться понад західним та південним схилами. (На півдні він, майже, знищений). На півночі та на сході вал тягнеться полем. Шість могил знаходиться в кінці вала, одна досить велика (висота 6 м., діаметр 36 м.) оточена ривчаком. Останні на схід від валу. Могили всі розриті. Всього їх - 36 могил.

На тому ж правому березі долини річки Сули, проти села Вовківці, знаходиться четверта група могил. Більшість могил (всіх їх - 73) розкидана на полі. Сама більша "Коротушина", висота її 10 м., діаметр 35 м., та ще понад десяток маленьких знаходиться в лісі. Великих могил, що не заорюються - п'ять. Всі вони розкопані.

Останній археологічний пам'ятник, що ми обслідували в басейні р. Сули, це городище села Костянтиново. Городище знаходиться теж на правому березі долини р. Сули, на горі, на ліво від дороги, що йде на гору.

Городище уявляє невеликий прямокутній трьохкутник. На південно-східньому боці валів зовсім непомітно (Цей бік обвалюється) на останніх двох боках помітно два ряди валів. Вали дуже поповані. Культурного шару та будь яких черепків не знайдено. Городище заорюється під огород.

Тоді ж, влітку була досліджена ще одна група могил біля с. Басівки. Могили густо розкидані на полі (плато). Всіх могил - 87. Всі заорюються. Розмір самої більшої могили такий: висота 2 м., діаметр 16 м.

Від багатьох могил залишились тільки жовті плями.

Михайло Семенчик.

ПЛАТО ЗАХІДНОЇ ЧАСТИНИ
ВЕРХНЬОГО ПОСУЛЛЯ
ОБСЛІДУВАНОГО ЛІТОМ 1927 РОКУ

зесм було
- всебічне
ернути на
ляе високе

значити,
і. Роскопи
кий жаль
но швидко
важали за
личезного

кілометрах
скинуті на
аметр 32,5

овсім, або

схід, проти
136. З них
висота її 9

го, частина
ахідним та
та на сході
на досить
на схід від

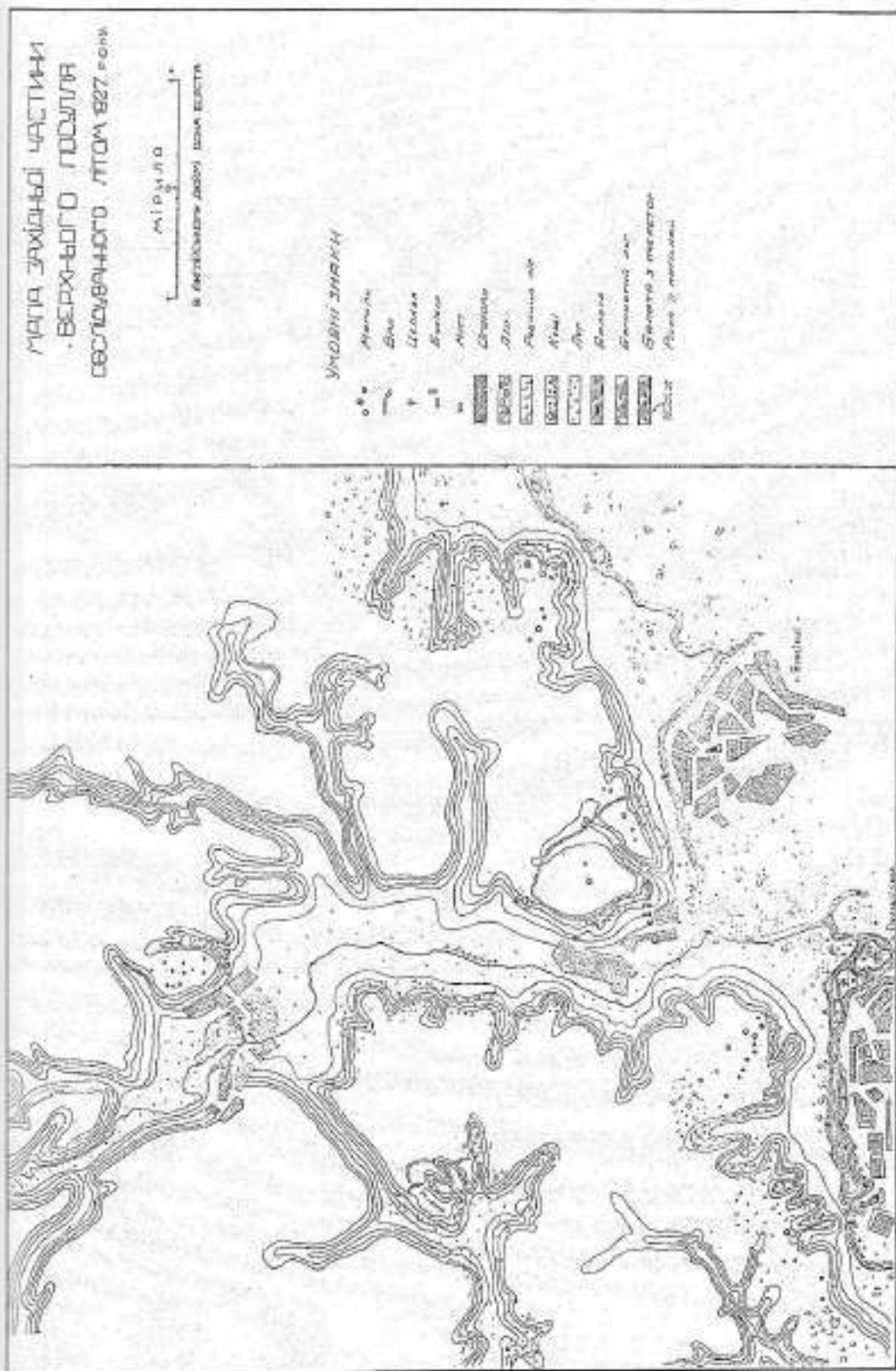
а Вовківці,
роскидана
5 м., та ще
тил, що не

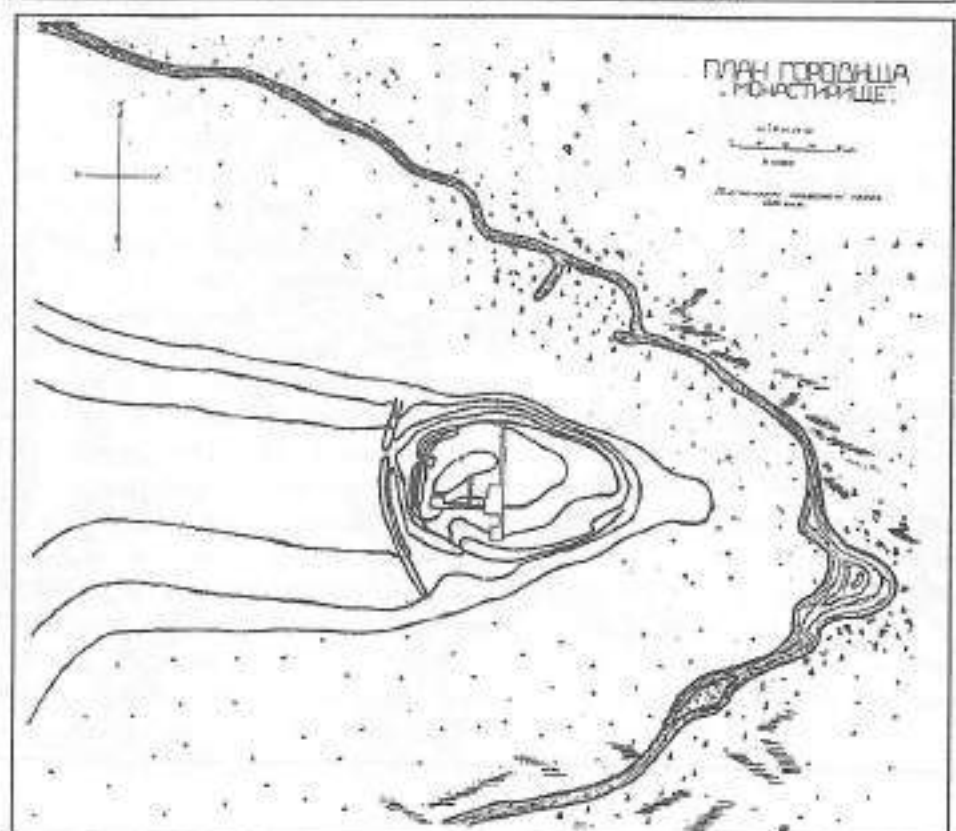
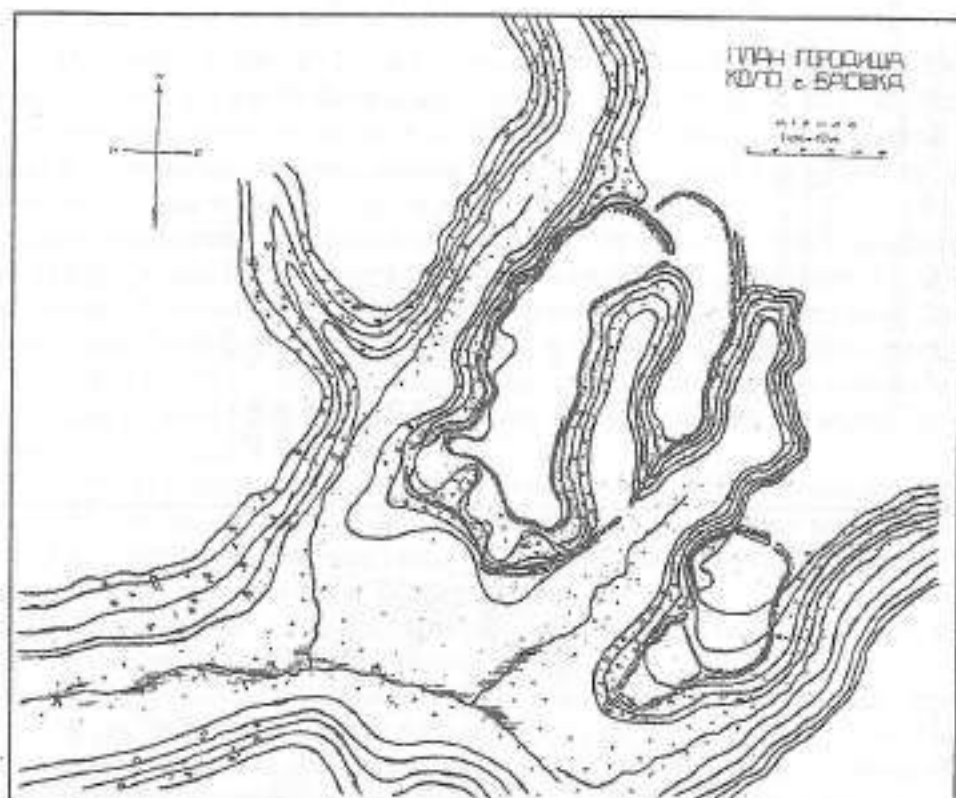
йні р. Сули,
на правому
у.

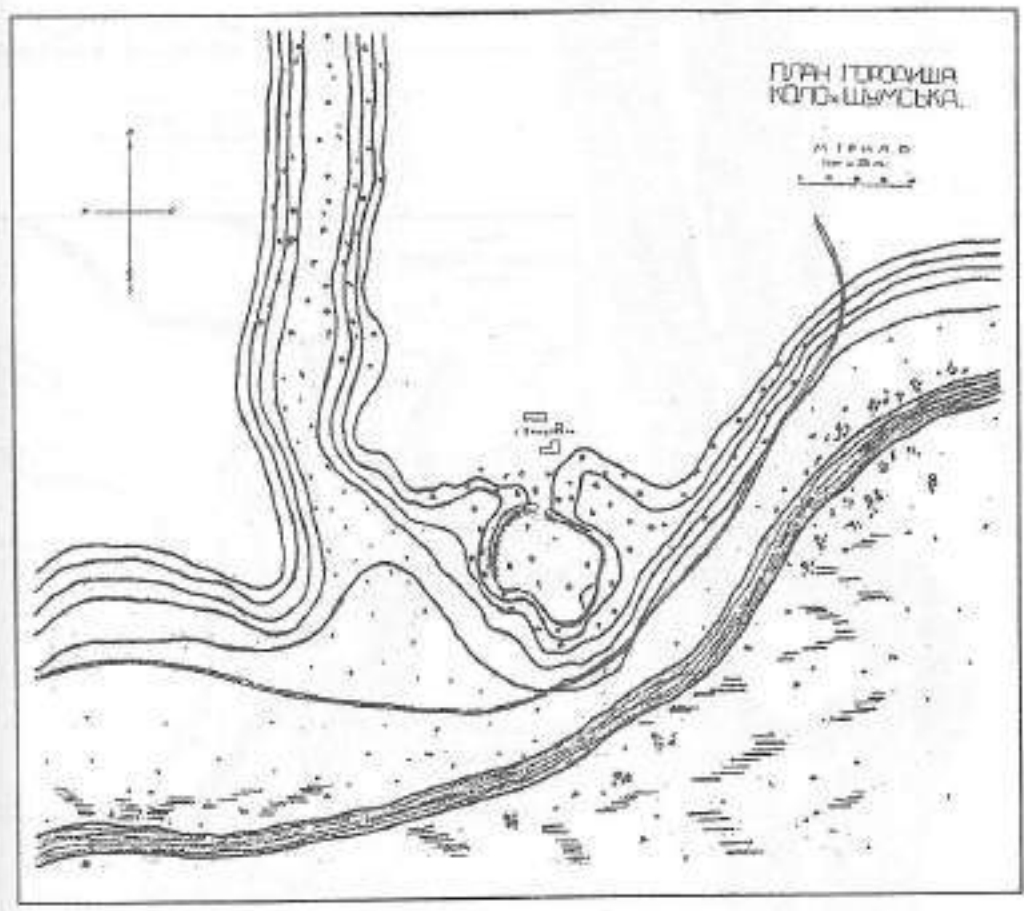
а південно-
на останніх
рнього шару
род.

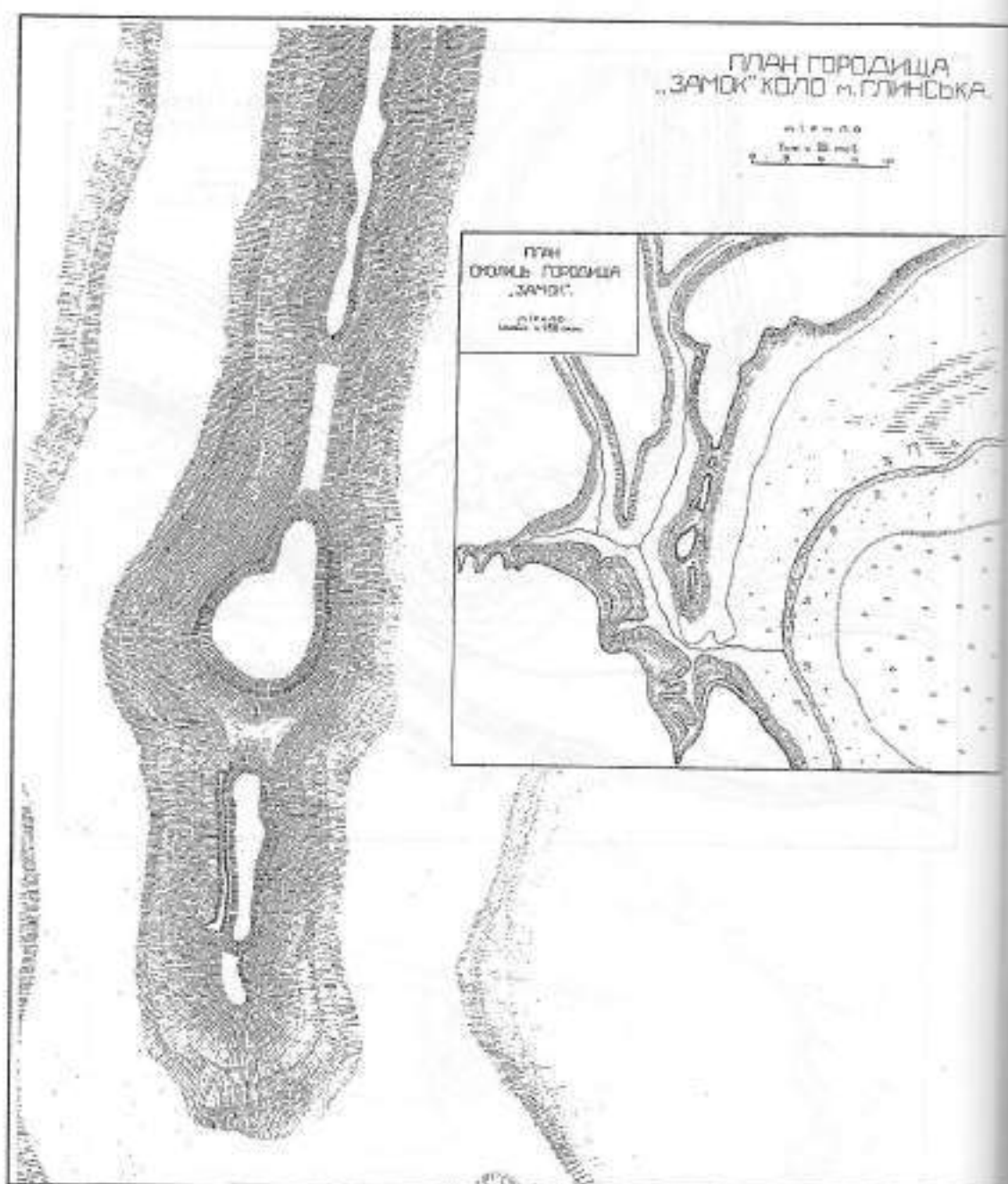
с. Басівки.
аюються.

Семенчик.

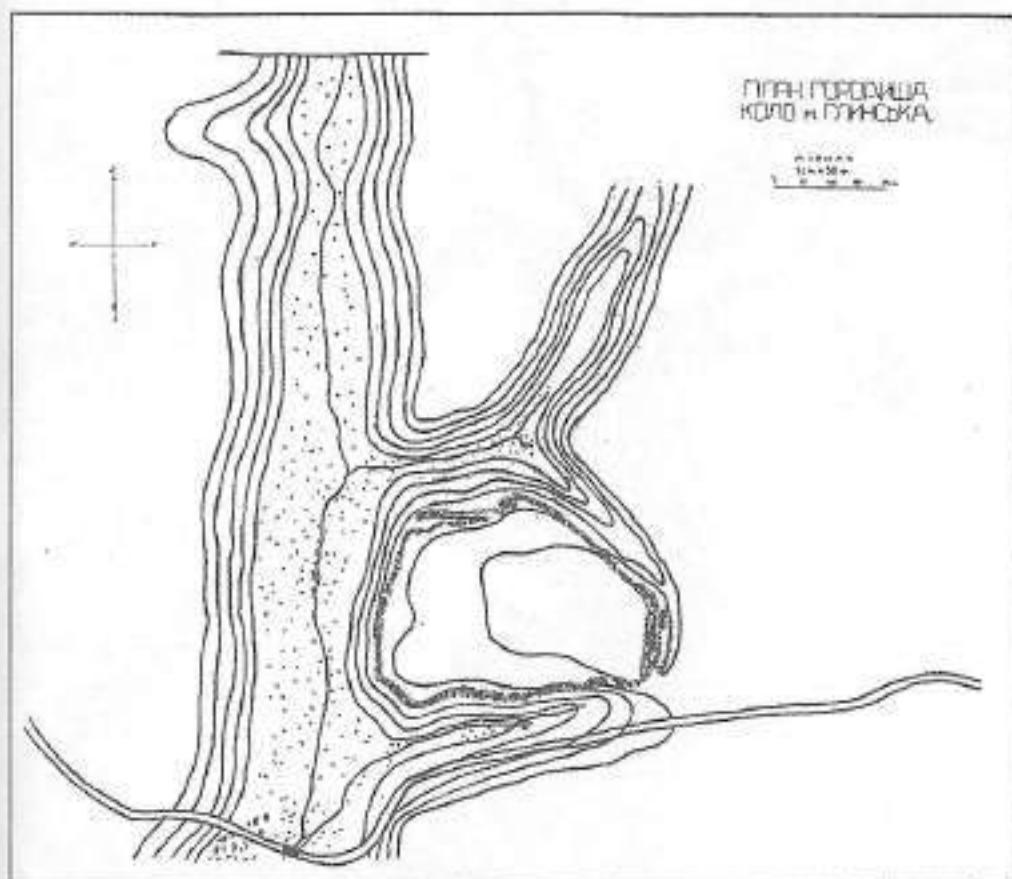

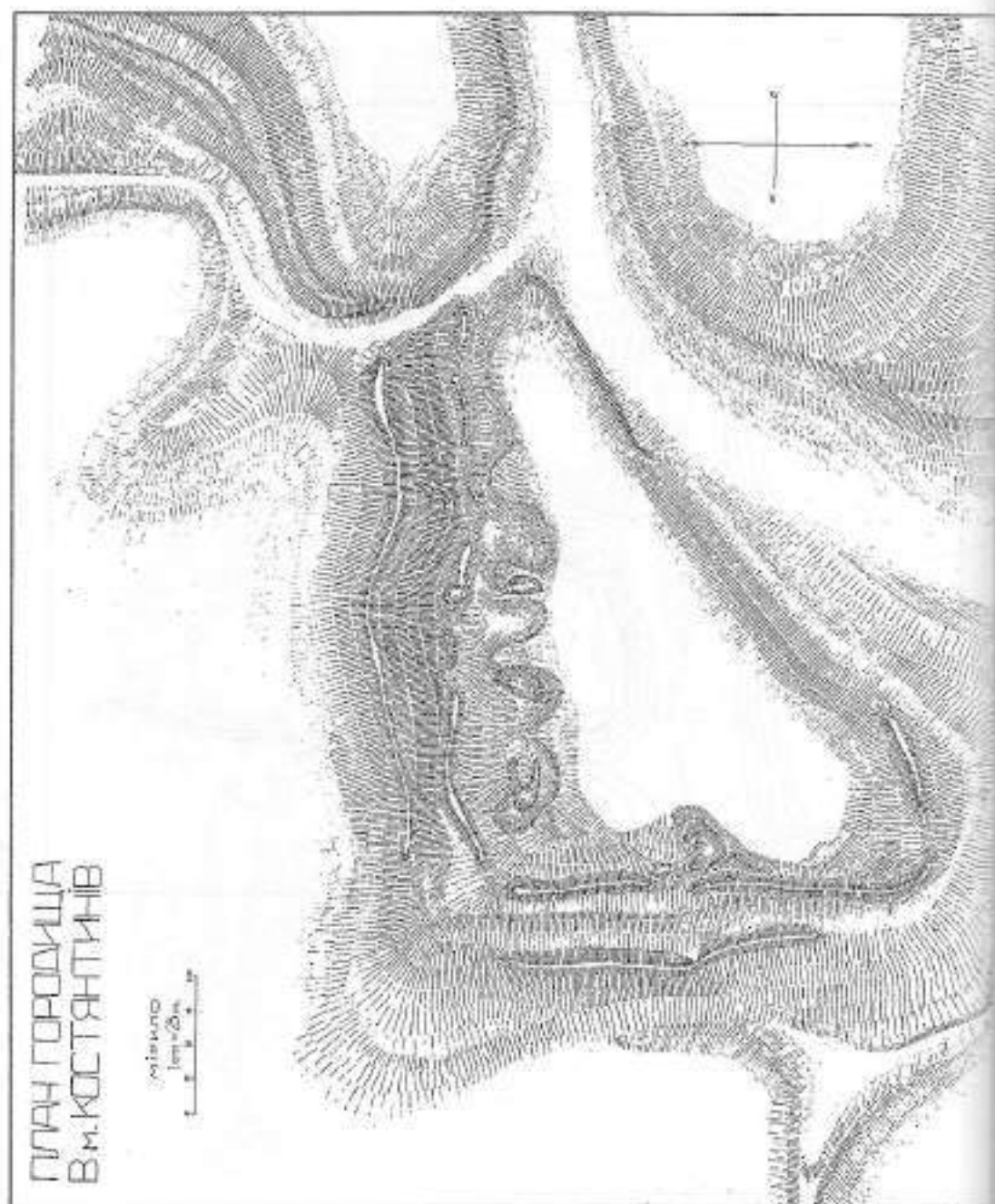

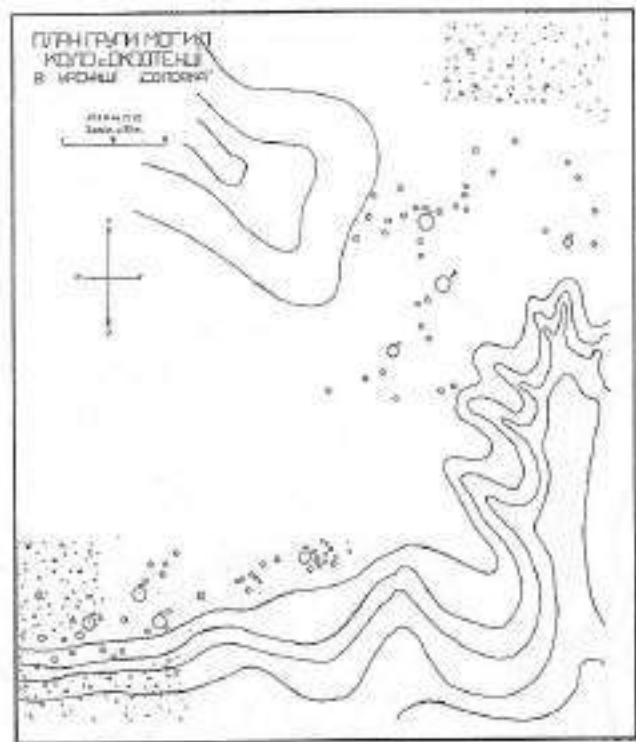
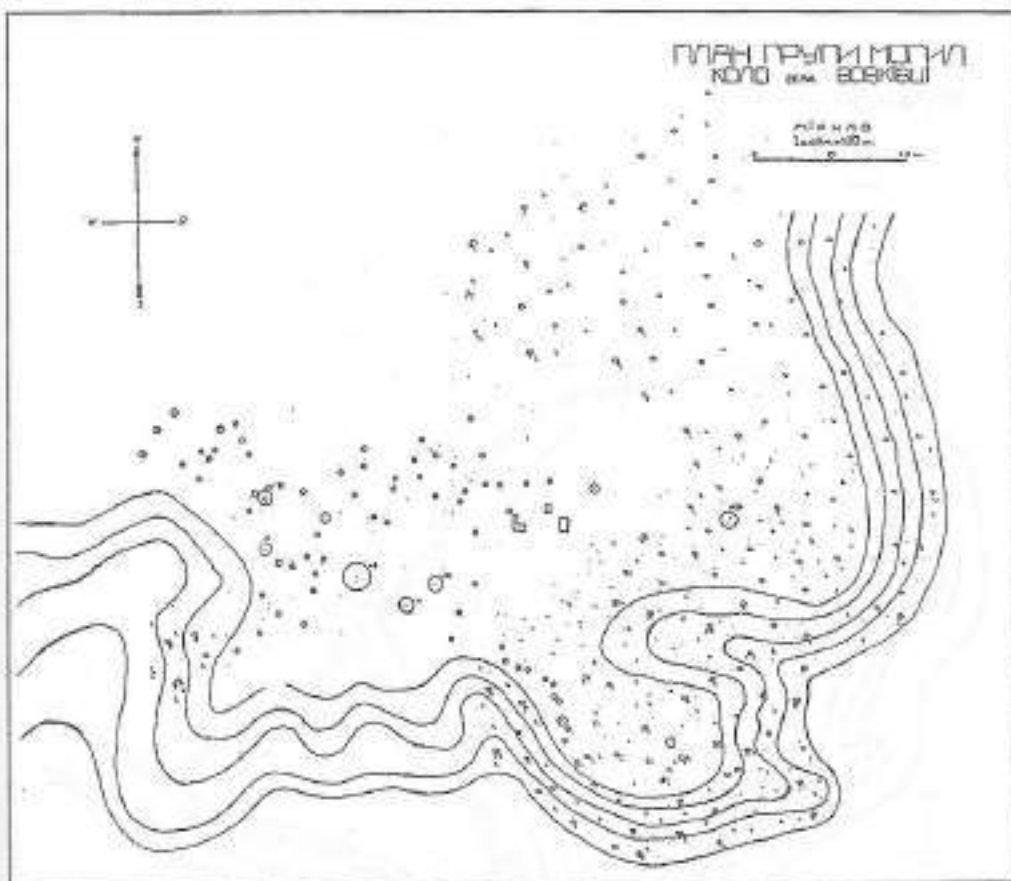

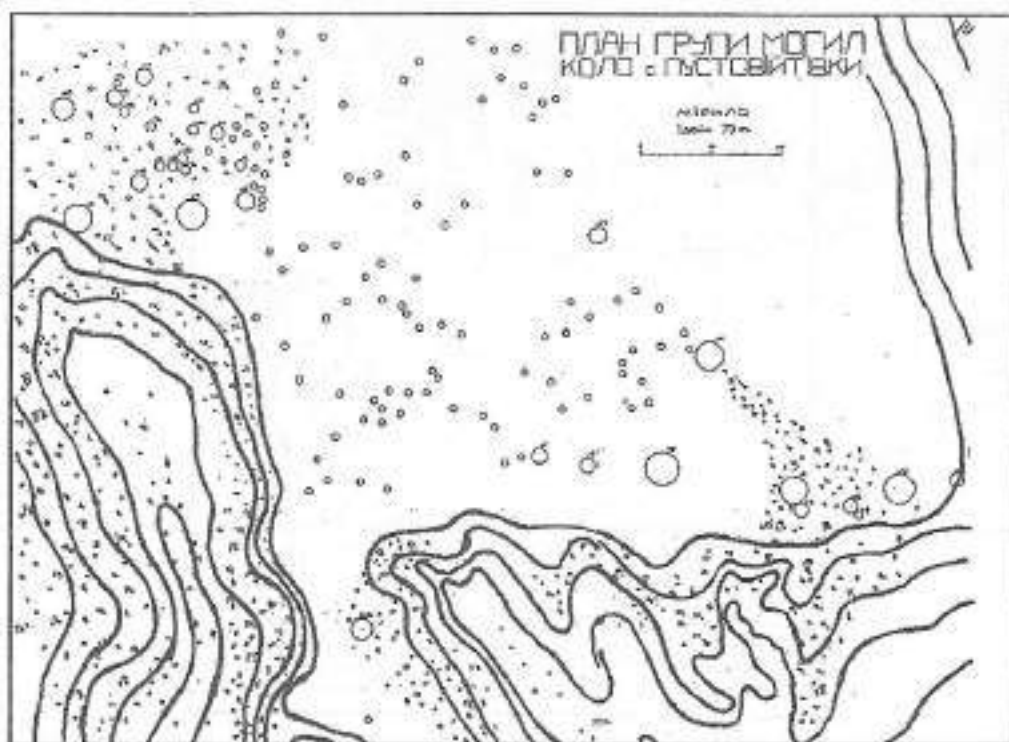
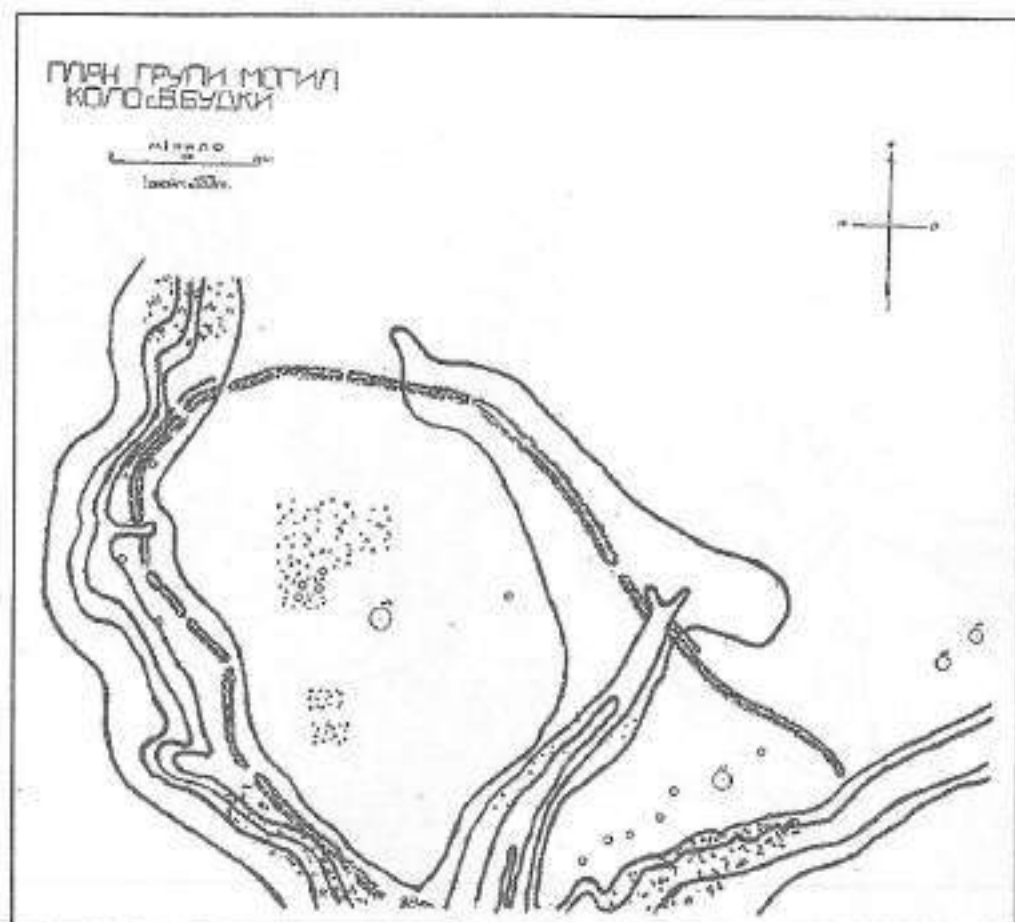

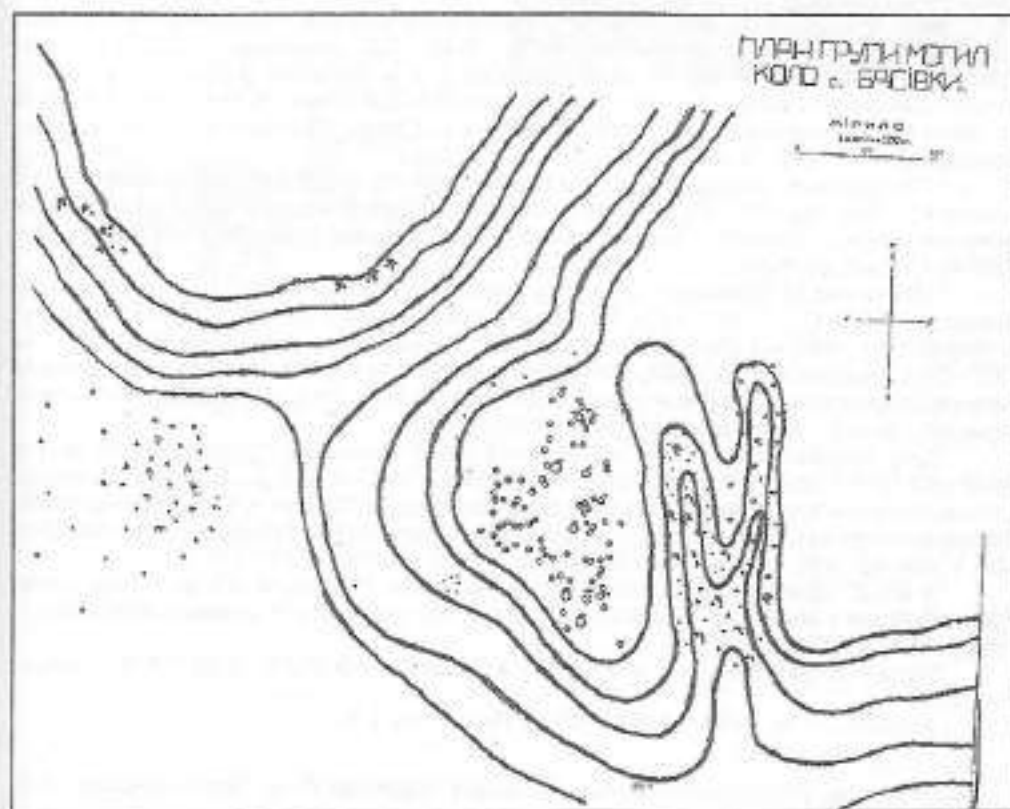
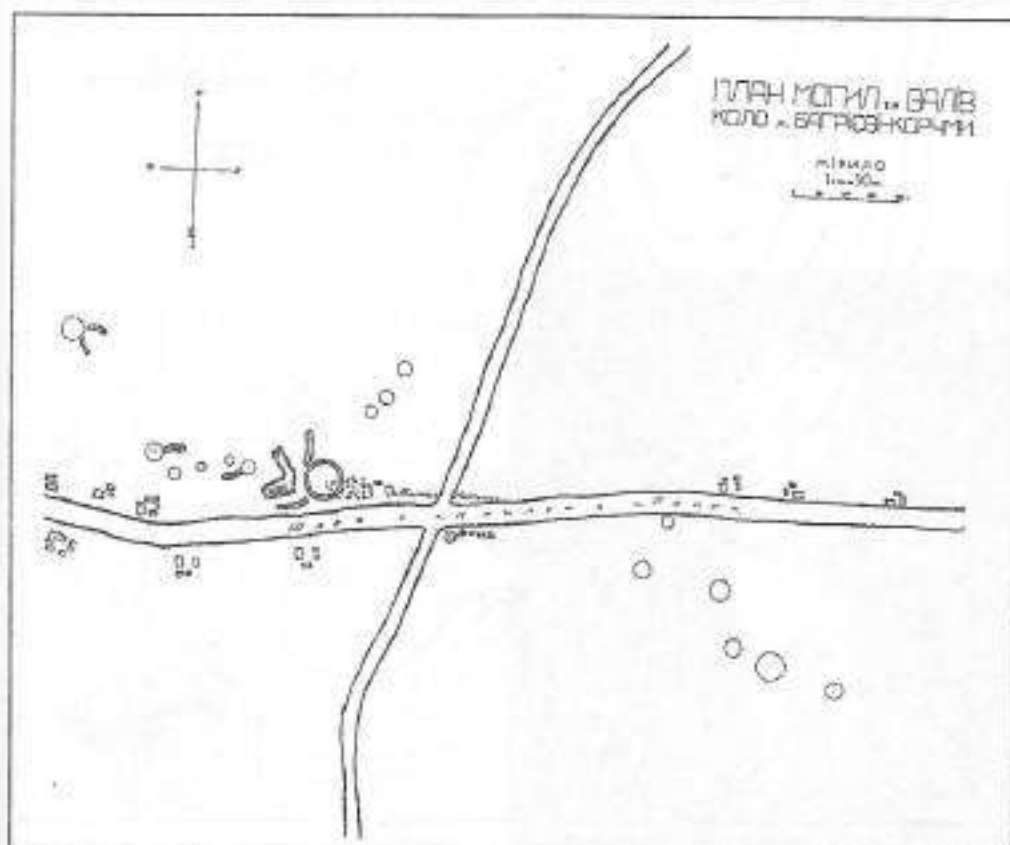
ДИЩА
ГЛИНСЬКА.

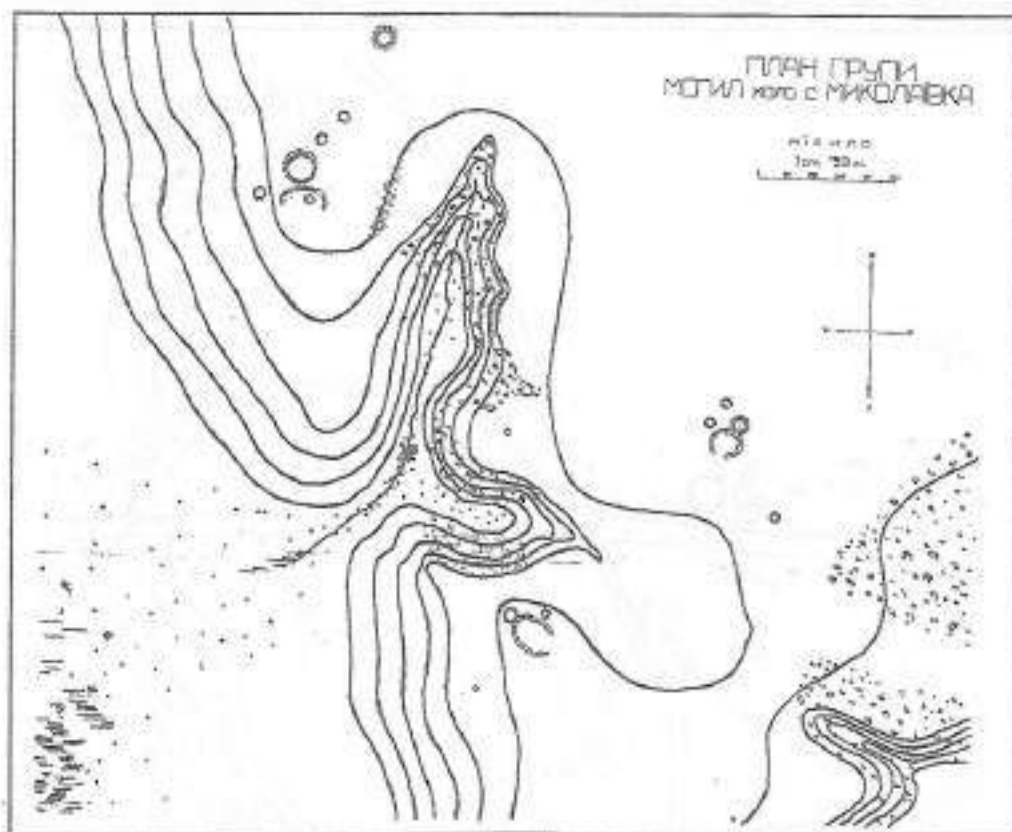

¹Самоквасов Д.Я. О городищах и курганах в земле Северян и их значении в истории // Черниговские губернские ведомости. - 1872. - №45. - С.2; Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р.Сулы // Труды XI Археологического съезда. - Т.1. - М., 1901; Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. - М., 1908; Ильинская В. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. - К., 1968 та інші.

²Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений). - Полтава, 1917; *Он же*. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // Известия Императорской археологической комиссии. - 1907. - Вып.22. - С.38-90 /с 64 рис. в тексте/.

³Макаренко М. Городище "Монастирище" // Наук. зб. за рік 1924. - К.: Держвидав України, 1925. - С.3-23 /з 5 табл. і 13 малюнками автора в тексті/. - У надзаголовку: Всеукраїнська Академія Наук, історична секція; *Він же*. Городище "Монастирище". - К., 1925. - 25 с.; Німенко Н.А. З історії археологічних досліджень у Середньому Посуллі // Актуальні питання історії, культурології та краєзнавства. Мат. наук.-теор. конф. викладачів, аспірантів та студентів. - Вип.ІІ. - Суми: Вид-во СумДУ, 2007. - С.3-12.

⁴Дяв.: Німенко Н.А. Матеріали до біографії М.О.Макаренка у фонді ВУАК Інституту археології НАН України // Сумська старовина. - №№XVI-XVII. - 2005. - С.155-156; *Вона ж*. Становлення пам'яткоохоронної діяльності на Роменщині у 20-ті рр. ХХ ст. (За матеріалами Державного архіву Сумської обл.) // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. Мат. V Міжнар. студ. наук. археологічної конф. - Чернігів, 2006. - С.117-120.

⁵З історії археологічних досліджень у Посуллі в 20-х роках ХХ ст. / Передмова, упорядкування і коментарі Н.А.Німенко та В.Б.Звагельського // Сумська старовина. - №№XVIII-XIX. - 2006. - С.180-206.

⁶Науковий архів Інституту археології НАН України. - Ф.ВУАК. - Спр.116/16. - Арк.3-3зв., [б.н.].

⁷Там само. - Спр.116/6. - Арк.4-5; Спр.116/17. - Арк.1-2.

Передмова, упорядкування та публікація-Німенко Н.А., Звагельського В.Б.

ХРОНІКА

НАГОРОДЖЕННЯ ПЕРЕМОЖЦІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КОНКУРСУ
 НАУКОВО-ПОШУКОВИХ РОБІТ
 "ГОЛОД 1932-1933 рр. УКРАЇНА ПАМ'ЯТАЄ"

З 1 вересня по 23 листопада 2007 р. згідно з дорученням Президента України В.А.Ющенка серед школярів, студентів та педагогічних працівників було проведено Всеукраїнський конкурс науково-пошукових робіт "Голодомор 1932-1933 рр. Україна пам'ятає".

Його організаторами були Міністерство освіти і науки України, Український інститут національної пам'яті. До участі в організації та проведенні Конкурсу були залучені Інститут історії України НАН України, Інститут педагогіки НАН України, Всеукраїнська Асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін "Нова доба". У конкурсі взяли участь понад 53 тис. осіб.

Урочисте нагородження переможців відбулося 23 листопада

2007 р. в Українському домі за участю Президента України.

Перше місце у номінації "За кращу роботу серед студентів, аспірантів, науковців" посів заступник головного редактора журналу "Сумська старовина", кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Сумського державного університету **Власенко Валерій Миколайович**.

Диплом переможця вручив Президент України В.А.Ющенко.

Редколегія і Редакція поздоровляють свого колегу з високою відзнакою і зичать подальшої успішної роботи на нелегкій ниві історичної науки.

Нижче публікуємо роботу В.М.Власенка.

ВЛАСЕНКО В.М.

ПРОБЛЕМА ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр. В УКРАЇНІ НА СТОРІНКАХ ПАРИЗЬКОГО “ТРИЗУБА”

Досліджується проблема голодомору 1932-1933 рр. в Україні за матеріалами українського тижневика “Тризуб”, що видавався Державним Центром Української Народної Республіки у Парижі у міжвоєнний період.

*Людоньки!.. (що це я -
сплю?)*

*Вбила дитину свою...
З холоду, з голоду я
збожеволіла...*

*Людоньки!.. (що це я -
сплю?).*

Олександр Олесь

В останні два десятиліття інтерес до вивчення голодомору 1932-1933 рр. як в Україні, так і за кордоном посилюється. Оцінку йому дали міжнародні фахові інституції та вищі органи влади України. У 1988 р. комісія Конгресу США, а наступного року міжнародна комісія юристів на чолі з професором Сандбергом визнали голодомор 1932-1933 рр. геноцидом українського народу. У 2003 р. Україна звернулася до Генеральної асамблеї ООН з пропозицією дати оцінку цій трагедії. Вже за часи незалежності Президентом України було видано декілька указів про започаткування Дня пам'яті жертв голодомору, відзначення пам'яті померлих від голоду та визнання голодомору геноцидом проти українського народу. Нещодавно Верховна Рада України дала подібну оцінку цій соціальній і національній катастрофі.

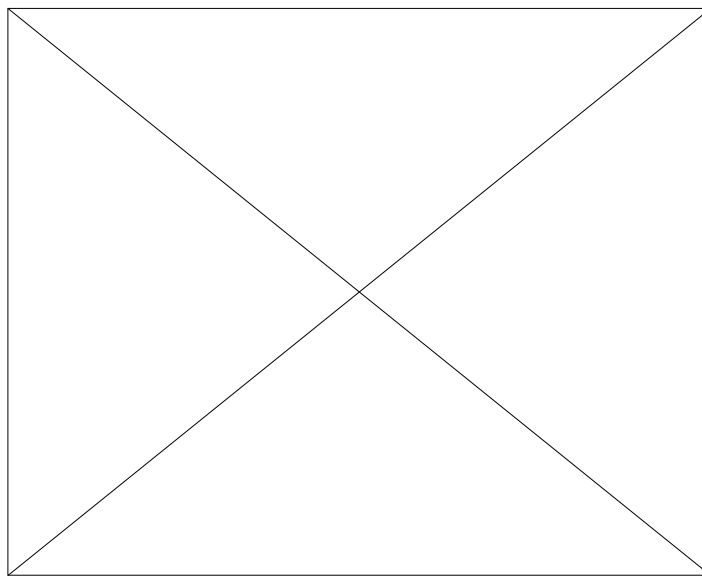
За останні роки проблема голодомору в Україні знайшла своє висвітлення у наукових працях, публіцистичних роботах, на сторінках газет. Вийшло декілька всеукраїнських і близько двох десятків регіональних збірників документів, в тому числі по Сумській області¹, Лебединському району² та навіть по окремих селах, наприклад, с.Северинівка Сумського району³. На сторінках фахових видань публікуються численні роботи, що стосуються різних аспектів цієї події. Триває дискусія між вітчизняними і зарубіжними (з Великобританії, Італії, Німеччини, Росії, США, Японії) дослідниками щодо визначення причин, суті (трагедія чи геноцид) і наслідків голодомору, відповідальних за його здійснення, кількість жертв тощо.

Незважаючи на посилення інтересу до цієї трагічної сторінки українського народу, деякі її аспекти і нині залишаються невідомими або недостатньо дослідженими. До таких належить питання висвітлення голодомору на сторінках української емігрантської преси, реакції еміграції на цю подію та організації нею допомоги своїм співвітчизникам на батьківщині. Саме тому актуальною є тема висвітлення голодомору 1932-1933 рр. в

Україні на сторінках емігрантського тижневика “Тризуб”, що виходив у Парижі протягом 1925-1940 рр.

Хронологічними рамками роботи є період кінця 20-х років ХХ ст., коли на сторінках часопису висвітлювалися питання хлібозаготівельних кампаній, згорання непу, початку колективізації сільського господарства, опору селян політиці більшовицької партії на селі, та середини 30-х років, коли по завершенню голодомору еміграція зрозуміла масштаби і наслідки демографічної, соціальної і національної трагедії.

Об’єктом дослідження є паризький тижневик “Тризуб”, що видавався представниками української еміграції, близькими до Голови Директорії і Головного Отамана Військ Української Народної Республіки Симона Петлюри, а після його смерті - до Державного Центру УНР в екзилі.

Предметом роботи є висвітлення на сторінках “Тризуба” питання голодомору 1932-1933 рр. в Україні.

Мета автора полягає у тому, щоб на основі аналізу змістовної частини публікацій на сторінках українського часопису “Тризуб” розкрити інформаційні можливості тижневика щодо висвітлення голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Для реалізації цієї мети були поставлені такі завдання: з’ясувати тематику, склад авторів та редакційну політику тижневика щодо висвітлення голодомору початку 30-х років, встановити ступінь репрезентативності, інформативності та достовірності публікацій часопису про голодомор 1932-1933 рр., розкрити джерелознавчий потенціал публікацій про цю трагедію, висвітлити заходи української еміграції з інформування міжнародної громадськості про голодомор, організації нею допомоги своїм співвітчизникам в Україні. При написанні роботи автор дотримувався принципів об’єктивності, історизму і системності, використав загальнонаукові (аналіз, синтез), загальноісторичні (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний) і джерелознавчі (внутрішня і зовнішня критика джерел, бібліографічний опис) методи дослідження.

Автором статті проаналізовано публікації тижневика “Тризуб” за 1928-

1934 рр., які стосувалися голодомору 1932-1933 рр. Їх згруповано за тематично-видовою ознакою, що дало можливість визначити коло проблем цієї трагедії, які перебували в центрі уваги редакції, авторів та дописувачів часопису. Усі вони вимагають критичного аналізу, що і дає можливість визначити їх об'єктивність, інформативність, репрезентативність та наукове значення.

Загальна кількість публікацій у *"Тризубі"*, які прямо чи опосередковано стосуються голодомору, сягає близько 450. За видовою ознакою вони поділяються на передовиці (редакційні статті без підпису), статті, повідомлення, огляди більшовицької і зарубіжної преси, огляди листів з України, офіційні документи різноманітних українських емігрантських організацій чи міжнародних установ щодо голоду в Україні, хроніку, оголошення, звернення, заклики, відозви до емігрантів про допомогу голодуючим в Україні.

* * *

У 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) було проголошено курс на індустріалізацію. Кошти для її здійснення партія вирішила взяти на селі шляхом його колективізації. Форсовані темпи індустріалізації передбачали й швидке усупільнення селянських господарств. Керівництво партії свідомо пішло на згортання нової економічної політики і відмовилося від курсу на економічну рівновагу.

З метою накопичення необхідних для індустріалізації коштів держава, з одного боку, - знижувала рівень заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію, оскільки була монополістом у цій справі, з другого боку, завищувала ціни на промислову продукцію, яку споживали селяни. За допомогою так званих *"ножиць цін"* держава забирала до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку. Використовувалося і посилене оподаткування селян-власників, що також давало відчутний приплив коштів до казни.

На XV з'їзді партії, що відбувся у 1927 р., проголошено курс на колективізацію селянських господарств. Невдовзі почали здійснювати хлібозаготівельні кампанії силовими методами. Відмова від економічних методів управління і перехід до силових під час хлібозаготівельної кампанії 1927-1928 рр., тиск на селян призвели до провалу хлібозаготівель і продовольчої кризи у містах. Селяни не хотіли здавати хліб державі. У хлібозаготівельній кризі Й.Сталін звинуватив не всіх селян, а лише *"куркулів"*. Під загрозою перетворення непокірних на *"куркулів"* (ворогів радянської влади) селян примушували здавати хліб за не вигідними для них цінами.

У 1928 р. в Україні і на Північному Кавказі стався великий недорід. Незважаючи на відчутне скорочення запасів хліба, держава посилила хлібозаготівлі, які здійснювалися силовими методами. У деяких регіонах України почався голод⁴.

Українська еміграція уважно слідкувала за подіями в Україні, про що свідчать публікації у тижневику *"Тризуб"*. За 1928 р. хлібозаготівельній кампанії було присвячено дві редакційні статті (№№6, 32), загрози голоду на Півдні України - одна (№44). У статті *"Хлібні фабрики"* йшлося про організацію в Україні радгоспів. Наголошувалося, що під вивіскою *"хлібних фабрик"* відновлюється панщина, яка є модерною за формою, але гіршою за суттю. Наслідки цього могли бути такими: *"або посадять на "хлібні"*

фабрики” сільсько-господарських наймитів, які будуть працювати не маючи жадного права на землю і на продукцію її - хліб; тоді хліб буде, але це буде - панщина, кріпацтво, рабство. Або віддадуть землю колективам чи окремим господарствам, на певних умовах, - тоді не завше буде хліб”⁵.

Інформаційно насиченим у тижневику є блок - декілька рубрик, які можна визначити як огляди більшовицької, емігрантської та зарубіжної преси. У рубриці “З життя й політики”, яку вів у часописі Валентин Садовський (В.С.), публікувалися матеріали про радянську Україну, що базувалися на аналізі більшовицької преси. В них зазначалося, що радянська влада визнавала недорід 1928 р. в 11-ти південноукраїнських округах, що охопив приблизно чверть території і шосту частину людності республіки. Автор огляду зауважував, що хоча радянська влада і визнала факт голоду в Україні, проте у більшовицькій пресі про це є лише поодинокі повідомлення. Навпаки, більше уваги приділялося питанням поширення на селі 2-ї позики індустріалізації (“Вісті”), здійснення хлібозаготівельної кампанії (“Вісті”), стягнення єдиного сільськогосподарського податку (“Економическая жизнь”)⁶.

Один огляд у “Тризубі” присвячений висвітленню голоду 1928 р. в Україні міжнародною пресою. Його автор наводить свідчення понад десяти американських, англійських, іспанських, німецьких, швейцарських газет, звертаючи увагу на однакову подачу фактів голоду урядовими колами Києва і Москви, проте різну оцінку цього явища та заходів влади з ліквідації голоду. Так, за словами О.Шліхтера, на Півдні України і в Молдавській АСРР голодує 732 тис. селянських господарств. Селяни самі намагаються врятуватися від голоду, чинять опір радянській владі або тероризують радянських урядовців і місцевих комуністів. Інформація з Москви підтверджує кількість голодуючих сімей, проте наголошується на величезних зусиллях партії ліквідувати голод - влада харчує на кошти уряду 225 тис. дітей, безкоштовно роздає хліб селянам для відгодівлі їхньої худоби⁷.

На сторінках тижневіка з’являється повідомлення про створення Комітету допомоги голодним в Україні. В ньому йшлося про ініціативу Генеральної ради Союзу українських емігрантських організацій у Франції щодо створення спеціального комітету, який би займався організацією допомоги голодуючим співвітчизникам. 4 грудня 1928 р. такий комітет був створений. До його складу увійшли професор О.Шульгин (голова), генерал О.Удовиченко, І.Косенко (заступники), М.Ковальський (секретар), Г.Келлер-Чикаленко (спеціальний делегат комітету). Комітет поставив собі завдання з’ясувати розміри голоду в Україні, інформувати про нього міжнародну громадськість, налагодити стосунки з міжнародними організаціями, які могли б надати матеріальну допомогу або організувати акцію допомоги, у подальшому влаштувати збір коштів для передачі їх цим організаціям з метою відправки до України⁸.

На сторінках тижневіка подавалося пояснення щодо особливостей пересилки допомоги голодуючим в Україні. Повідомлялося про вагу (не більше 5 кг) посилки, розмір мита за пересилання певних видів продуктів харчування, характер (не торговельний) посилки, заборонені до пересилки товари (шовкові тканини або речі з домішками шовку). Посилки слід було здавати на залізничні вокзали. Вони повинні бути перев’язані мотузкою з фіксацією на вузлі сургучною печаткою. Тариф посилки залежав від ціни і

ваги. Обов'язковою була наявність спеціальної декларації⁹.

Найбільш об'єктивною і репрезентативною була інформація рубрики "Хроніка". Вона мала такі підрубрики, як "З Великої України", "Газетні звістки", "У Румунії", "У Франції", "На українських землях" та інші, які містили різноманітну інформацію з радянської чи закордонної преси про події в Україні. В них подавалися лише факти - результати здійснення хлібозаготівельної кампанії, відмову селян здавати хліб державі, брак хліба у великих містах України, запровадження карткової системи на картоплю у містах, голод в окремих місцевостях країни, несплату селянами єдиного податку, селянські заворушення (опір селян), карні експедиції проти селян, смертні вироки селянам за вбивства більшовицьких агітаторів та радянських урядовців тощо. У підрубриці "У Румунії" подавалася інформація про недорід в Україні, примару голоду, повстання селян проти політики більшовиків¹⁰, "У Чехо-Словаччині" - про доповідь В.Садовського "Сучасна господарська і політична ситуація на Східній Україні" на засіданні Українського республікансько-демократичного клубу у Празі, в якій йшлося про економічну кризу, виступи селян проти радянської влади, що супроводжувалися національним, "жовто-блакитним", як називали його більшовики, рухом¹¹.

Сталін мав власний рецепт подолання хлібозаготівельної кризи. Він наполягав на заміні принципу закупівлі принципом продрозкладки, тобто перетворення надзвичайних заходів у систему. У червні 1929 р. було введено планові завдання по хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання. Тих, хто ухилявся від поставок зерна за визначеними сільськими сходами розмірами, сільрадам дозволялося штрафувати у межах 5-кратного розміру вартості хліба, що підлягав здачі. У разі несплати штрафу майно боржників продавалося з торгів. За груповий опір розкладці передбачалися конфіскація майна і депортація засуджених за межі республіки. Адміністративний тиск на селян дав спочатку бажаний для більшовиків результат хлібоздачі, проте він призвів до деградації сільського господарства. Винними в опорі хлібозаготівлі знову визнали куркулів. Вихід з цієї ситуації більшовики вбачали у суцільній колективізації села. На листопадовому 1929 р. пленумі ЦК ВКП(б) Сталін висловився за здійснення її протягом року¹².

У 1929 р. на сторінках "Тризуба" було вміщено 2 передові статті, присвячені проблемам сільського господарства в Україні (№№36, 41). Голод 1928 р. знайшов своє висвітлення у рецензії П.Ф. (імовірно Панас Феденко) на брошуру французькою мовою. Автор рецензії стверджував, що не втрати озимини (85%) через заморозки, а примусова хлібоздача навесні 1928 р. стала безпосередньою причиною голоду. Проте катастрофічний стан сільського господарства не став на заваді владі, яка у 1928 р. збрала хліба на 32% більше, ніж у 1927 р.

Лише у листопаді влада визнала голод і задекларувала організацію допомоги в першу чергу дітям. Проте і через місяць ця допомога не була надана. Автор рецензії навів вислів голови ВУЦВК Г.Петровського про допомогу московського центру: "Що-до допомоги голодуючим, - ми розраховували, що на цю мету треба асигнувати 67 міль. карбованців; проте нам урізали до 42 міль. карб., але й це хочуть тепер урізати й не додати ще 5 міль. карбованців" ("Комуніст", Харків, 7.XII.1928)¹³. Йшлося про забезпечення хлібом в першу чергу адміністративних центрів, війська та

апарату управління в Україні, село ж залишалося напризволяще. Цим, на думку автора, скористалася партія, організовуючи селян у колгоспи: *“Це новочасне повторення “воєнних поселень” Аракчеєва дуже захоплює комуністичних діячів, які думають, що саме тепер настав час здійснення їхньої утопічної програми. І тому читаємо в комуністичній пресі реляції про те, як на голодній Степовій Україні організувалося в грудні 1928 р. 24 нових колективних господарств та ще мають закластися 135 колективних господарств із 2000 родин, з площею 27.700 гектарів (“Правда”, 10.I.1929)”¹⁴.*

Питання продовольчої кризи, голоду, політики партії на селі піднімаються як у традиційній рубриці *“З життя й політики”*, так і у новій - *“Факти й цифри”*. У другій з посиланням на радянську пресу подаються кількісні показники різних сторін життя України, зокрема, число колективних господарств, допомога *“недорідним”* округам¹⁵, відповідь селян на терор влади. Так, за останні місяці минулого року лише в журналі *“Комуніст”* подано інформацію про випадки терористичних актів майже в усіх регіонах України. Наведемо лише деякі з них:

- *Могилів. с.Юрковка. Забито члена сельради і поранено 2-х товаришів (11.XI).*

- *Умань. В с.Небалівцях протягом 2-х тижнів спалено 24 господарства незаможників, що приймали участь у хлібозаготівлі (13.XI).*

- *Балта. В Окнянському районі побито голову сельради за оподаткування. В Андріївському районі поранено голову сельради.*

- *Сталіно. В с.Олександрівці, Авдієвського району стріляно у вікно голови сельради і підпалено хату й повітку за підвищення сільського податку (15.XI).*

- *Артем'ївське. В с.Балбасівці спалено будинок голови кооперативу і стріляли в уповноваженого по заготівлі хліба (24.XI).*

- *Суми. В с.Кондратівці спалено будинки секретаря сельради.*

- *Винниця. В с.Нижня Кропивна забито активну біднячку, члена сельради, що доносила на куркулів...¹⁶*

У рубриці *“Хроніка”* публікувалися матеріали з радянської преси про селянські заворушення, розстріли селян за акції проти комуністичних активістів, відомості з емігрантської преси про діяльність Комітету допомоги голодним в Україні тощо.

У 1930 р. розгортається примусова колективізація селянських господарств. Однією із складових цієї політики стала ліквідація господарств заможних селян, основним методом *“соціалістичного будівництва”* - ідеологія класової боротьби. Механізм хлібозаготівель знову був використаний для розколу села. Ізольована за допомогою хлібозаготівель верхівка села підлягала економічному винищенню і депортації. Це створювало атмосферу залякування, в якій тільки і можливо було, на думку більшовиків, провести суцільну колективізацію. *“Верхівку”* села важко було визначити за економічною ознакою, тому щодо неї застосовувалися і політичні гасла. До *“куркулів”* зараховували тих селян, які використовували найману працю у минулому, перебували у петлюрівських чи білогвардійських військах, антирадянських партизанських загонах. Таким чином штучно розпалювалася соціальна напруга. Держава не тільки сама здійснювала експропріації

куркулів, але і примушувала це роботи селян. Якщо ж незаможні селяни не погоджувалися виконувати нав'язану їм роль і приєднувалися до протестів проти колективізації, тоді їх могли оголосити “*підкуркульниками*”, що тягло за собою розкуркулення¹⁷. Лише між 20 лютого і 15 квітня 1930 р. було виселено за межі України 20793 сім'ї, 113637 осіб. Така політика призводила до зменшення кількості селянських господарств. У 1930-1931 рр. зникло 282 тис. дворів¹⁸. Зі збільшенням темпів колективізації зростав і опір селян примусовому усупільненню їхніх господарств. Для ліквідації селянських виступів використовувалися війська Державного Політичного Управління і Робітничо-Селянської Червоної Армії. Для підсилення колективізації влада відправляла на село робітників. Такі заходи врешті-решт призвели до кризи колгоспного ладу. Протягом 1930-1931 рр. редакція “*Тризуба*” досить докладно інформувала еміграцію про ситуацію в Україні, здійснення примусової колективізації, розкуркулення, селянські виступи проти більшовиків.

У 1930-1931 рр. декілька редакційних статей були присвячені “*соціалістичним*” перетворенням на селі. Так, в одній з них зазначалося, що більшовики “*безоглядно нищать хазяйство кожного селянина, що видається їм заможним, безпардонним способом тягнуть на налігачі населення у ті колективи, на село висилають цілі хмари спеціальних комісарів, агентів влади і чека, набраних із зайдів, що їх така сила налінула на Україну під крилом окупаційної армії. Знущання над українським селянином не має меж. Проводиться масове висилання селян по-за межі України. Рясно йдуть повідомлення про судові процеси, розстріли. Та чи не частіше зустрічаємо ми вияви селянського терору*”¹⁹.

У статтях І.Липовецького йдеться про таке масове явище на селі, як приховування селянами хліба²⁰, про “*успіхи*” колективізації та репресії щодо селян при її здійсненні. Автор наводить численні свідчення радянської преси про методи запровадження колективних господарств, боротьбу з “*куркулями*”, депортації населення, втечі селян до інших регіонів країни та за кордон, забивання худоби (щоб не здавати до колгоспу), псування реманенту тощо²¹. У статті Гл.Л. (імовірно Гліб Лазаревський) йдеться про “*викриття*” органами ДПУ контрреволюційної організації у сільському господарстві - так званих “*шкідників*” з наркомзему, Укрсельбанку, фахівців сільськогосподарської науки, агрономів (О.Філіповський, Е.Заславський, К.Кононенко, Абдул-Абдулаєвський та інші)²².

У традиційній рубриці “*З життя й політики*” аналізується радянська преса, заходи партії із запровадження колгоспного ладу, ліквідації куркульства як класу, боротьби з політичною опозицією, показано проблеми у справі організації посівних і хлібозаготівельних кампаній²³, постачання продуктів харчування у міста, опір селян колективізації²⁴. В.Садовський зауважував, що політика партії на селі та боротьба з противниками колгоспного ладу веде до повної економічної руїни та голоду²⁵.

Чимало інформації про реалії життя у радянській Україні, перипетії колективізації, карткову систему у містах подається у листах селян-втікачів з більшовицького раю²⁶. Листи селян з України аналізують Є.Г. (імовірно Євген Гловінський)²⁷, відомий український журналіст, секретар Громадсько-допомогового комітету української еміграції у Румунії Дмитро Геродот²⁸,

І.Липовецький²⁹.

У рубриці “Хроніка” відчутно збільшилася кількість повідомлень з радянської преси про проблеми на селі. У 1930-1931 рр. таких було 227, в тому числі 156 повідомлень у 1930 р. Умовно їх можна згрупувати таким чином: проблеми у здійсненні посівної і хлібозаготівельної кампаній, жнив - 61 повідомлення, колгоспно-радгоспне будівництво і пов'язані з цим проблеми - 27, безгосподарність (втрати хліба при зберіганні і транспортуванні, брак техніки, загибель коней у колгоспах тощо) - 23, продовольча криза в місті, карткова система, примус робітників заводити приміські городи - 20, пасивний опір селян колективізації (забій худоби, приховування хліба) - 19, селянський “*терор*” (виступи проти активістів колгоспного ладу, вбивства або поранення радянських працівників, комуністів, членів комнезамів) - 19, арешти, суди і розстріли селян за дії проти радянських і партійних діячів, прихильників колективізації - 17, відправка на село робітників і комуністів для підсилення колективізації - 13, розкуркулення, заборона страхування майна заможних господарів - 7, заходи влади з підтримки колгоспних активістів на селі (підвищення платні членам комнезамів, страхування життя активістів колгоспного руху) - 6, решта - повідомлення про посуху, передбачення голоду (2), примусове поширення серед селян позики на індустріалізацію, неможливість селян повернути позички, заворушення на Північному Кавказі, втікачів з СРСР, відправка на село спеціальних загонів для вилучення хліба, викриття контрреволюційних організацій (2), ліквідацію наркозему УСРР, відвідування України українсько-канадською делегацією тощо³⁰.

Ці повідомлення радянської преси, надруковані на сторінках “Тризуба”, свідчать про величезні проблеми на селі напередодні голодомору 1932-1933 рр., роль партії у дезорганізації та руйнації сільськогосподарського виробництва, роздмухування класової ворожнечі між окремими верствами селян, між робітниками і селянами, тотальному вилученні хліба і продуктів харчування.

* * *

Подібно до голоду 1921-1923 рр. радянська держава і на початку 30-х років застосовувала терористичні методи хлібозаготівель з метою, по-перше, мобілізації хлібних ресурсів, по-друге, терору голодом без розрахунку одержання хліба. Об'єктом такого терору стали селяни певних територій - України, Північного Кавказу, Північного Казахстану, в яких, між іншим, українці складали більшість або відчутну частину серед усього населення регіону.

Під час голодомору 1932-1933 рр. (на відміну від голоду 1921-1923 рр.) посухи в Україні не було. Катастрофа була викликана політикою партії на селі. Під час хлібозаготівель 1931 р. було зібрано на 2,5 млн. пудів хліба більше ніж у 1930 р. Проте хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. продовжувалися до весни 1932 р. В окремих регіонах УСРР не залишилося будь-яких продовольчих і фуражних запасів. Спалахнув голод, який тривав до врожаю 1932 р. Голод, який розпочався восени 1932 р., тривав до літа 1933 р. Через величезні людські втрати (понад 3 млн. осіб в Україні і до 1 млн. на Кубані) цю трагедію називають голодомором. У постраждалих регіонах керівництво

країни направило хлібозаготівельні комісії, які не обмежувалися конфіскацією хліба і саме завдяки їх діяльності в Україні смертність від голоду стала масовим явищем. Були запроваджені кримінальна відповідальність за розкрадання соціалістичної власності (йшлося про розкрадання хліба у колгоспах і радгоспах), натуральні штрафи м'ясом, картоплею, а фактично забиралися усі продукти харчування. Це означало, що терор голодом здійснювався свідомо. Майже в усіх регіонах України реєстрували випадки людоїдства і трупоїдства. Зтероризоване селянство не чинило збройного опору, як це було раніше. У нього вже не було ні волі, ні фізичних сил для протесту.

У 1932 р. на сторінках *“Тризуба”* було опубліковано три редакційні статті (№№13, 14, 28-29), присвячені окремим питанням голоду. У двох з них йшлося про розстріл радянськими прикордонниками втікачів з України через Дністер до Румунії, який набув широкого міжнародного розголосу. Про цю криваву драму писали англійські, румунські, французькі, швейцарські газети. Представники української еміграції підняли це питання на засіданні Дорадчого комітету Офісу у справах біженців у Женеві, делегат Українського товариства прихильників Ліги Націй виголосив доповідь про трагедію на засіданні міжнародної Унії товариств Ліги Націй у Брюсселі. Обидві міжнародні організації винесли по цій справі власні резолюції, про що повідомили секретаріат Ліги Націй. Українські емігранти закликали Товариство Червоного Хреста допомогти тим втікачам, які вижили у цій трагедії.

Одна редакційна стаття була присвячена голоду, що розпочався в Україні. У ній зазначалося, що навіть *“газети, які прихильно ставляться до сучасних володарів України, не можуть не признати, що причина голоду не в несприятливих природних умовах, не в стихійному нещасті, а що голод - то наслідок самої системи. Голод на Вкраїні то наслідок окупації московської з її системою червоного терору, безглуздох комуністичних експериментів, безмежної експлуатації природних багатств краю, безоглядного виснаження і нищення живих сил, нечуваної руйни сільського господарства і всього народнього хазяйства завойованої й уярмленої землі”*³¹. Редакція часопису цілком об'єктивно визначила причини голоду та його штучність.

Деякі статті у *“Тризубі”* були присвячені піднятій у редакційних публікаціях темі кривавої драми на Дністрі. На початку 1932 р., коли розпочався голод, кількість втікачів з України збільшилася. Румунська преса повідомляла про численні спроби перейти радянсько-румунський кордон через Дністер - поблизу сіл Серпень (була застрелена жінка з немовлям), Пекарі, Резини, міст Бендери, Сороки. *“Тризуб”* публікував репортажі румунських газет з місця подій. У передовиці авторитетної в країні газети *“Універсул”* від 29 лютого зазначалося: *“Вздовж Дністра совітські, збільшені в останній час, частини організували на румунському фронті полювання на людей. Після нелюдського знищення людей проти села Оланешти нові масові вбивства мали місце навпроти Бендер. Чоловіки, жінки, діти, всі з Молдавської совітської республіки, гонимі нуждою, голодом, холодом, налякані тяжкими перспективами, які їх ждали, пробували втікти через Дністро в Бессарабію. Це була їх єдина надія на спасіння, єдиний спосіб вибратися із совітського пекла. Червоні солдати, викривши втікачів, ... розпочали полювання... на людей. Всю колону збігців було оточено і знищено*

рушничним і гранатним вогнем”³².

На сторінках “Тризуба” публікувалися звернення, протести-відозви, комюніке українських громадських організацій у Румунії про надання допомоги втікачам, заклики вплинути на СРСР з метою припинення розстрілів тих, хто втікав від голоду³³. Публікувалися протести, відозви щодо підневільної праці в СРСР. Про це свідчать меморандум Українського пресового бюро у Парижі, який був поширений головою Дипломатичної місії УНР у Франції, професором Олександром Шульгиним серед делегацій Унії товариств прихильників Ліги Націй у Женеві³⁴, та меморандум Українського товариства прихильників Ліги Націй про умови праці в СРСР³⁵.

Редакція тижневика “Тризуб” приділяла значну увагу питанню висвітлення голодомору, терористичних методів здійснення колективізації та хлібозаготівель. У рубриці “З життя й політики” подавалися аналітичні статті про становище на Україні, провал посівної кампанії, руїну сільськогосподарського виробництва, неврожай та голод, аналізувалися рішення радянського уряду щодо вирішення продовольчої кризи, зокрема, декрет РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про утворення насінневих фондів, в якому йшлося про складнощі на продовольчому ринку, чим фактично визнавався голод в країні. В.Садовський констатував, що у радянській пресі розгортається кампанія цькування комуністів-українців, яка нагадує початок погрому, що мав місце два роки тому у зв’язку зі справою Спілки Визволення України³⁶. Автор огляду радянської преси зробив висновок, що “Совітські матеріали з виразністю і категоричністю, яка не залишає місця для жадних сумнівів, констатує різке погіршення господарського становища на протязі двох-трьох останніх місяців, погіршення, яке носить характер катастрофи”³⁷.

Цікавим, на наш погляд, є аналіз доповіді академіка Птуха про демографічну ситуацію у радянській Україні в роки другої п’ятирічки, опублікованої у журналі “Вісті Всеукраїнської Академії Наук” за 1932 р. Проаналізував доповідь відомий український громадсько-політичний і культурно-освітній діяч Степан Сірополко. Він звернув увагу на те, що плани суттєво відрізняються від реальної демографічної ситуації в Україні, зокрема щодо рівня смертності населення: “З накресленого ак. Птухою плану виходить, що постійний голод на сов. Україні, надмірне зубожіння всієї людности, планове нищення українського населення російськими окупантами надзвичайно сприяє життєздатності населення сов. України, а відсутність ліків і медичної допомоги веде лише як-що не до повного знищення смертності (від тифів і віспи), то бодай до значного ослаблення її темпів...”³⁸.

Про складне становище українського населення у 1932 р., здійснення терористичними методами хлібозаготівель, визначення поняття “куркуль” йшлося у рубриці “Листи до земляків”, яку вів К.П.Ніко (імовірно Микола Ковальський - відомий український журналіст, емігрант, співробітник “Літературно-наукового вісника” та “Тризуба”). Протягом року ним було опубліковано більше десятка листів з аналізом ситуації в Україні, значна частина яких була присвячена голодомору³⁹.

Про винуватців голоду автор писав так: “Треба було встановитися комуністичному режимові, треба було “соціалістичного ладу”, щоб Україна пережила жахливі 1921-22 роки та тепер стояла перед загрозою

*обернутися в край, який голодуватиме хронічно. Наше прислів'я говорить "неврожай - від Бога, голод від людей". Свята правда, і що вона означає - найкраще видно на нашому українському прикладові"*⁴⁰.

Редакція "Тризуба" подавала на сторінках тижневика уривки з листів з України, які свідчили про розгортання голодомору. Листи пронизані сумом, горем, болем за землю, людей, худобу. В одному з них написано: *"Була в Н..., у тітки та бабусі. Що там робиться! Та не тільки там, по всій країні... Пустки з побитими вінками, руїна, бур'яни врівні з хатами, а де-яких хат зовсім нема... Йдеши селом і людей немає, трава по коліна, не збивається худобою, бо її немає. А увечері повертаються з поля змучені "раби"... Чорні, босі з порепаними ногами до крові, з такими ж руками, вертаються з буряків, сумні без співу, бо не заспіваєш після макухи..."*⁴¹. Такими ж сумними подробицями рясніють свідчення тих, хто побував у Києві у серпні 1932 р., а після повернення поділився враженнями про побачене⁴².

Як і в попередні роки рубрика "Хроніка" насичена невеликою за обсягом, але багатою за змістом інформацією з радянської або зарубіжної преси про соціальну і національну катастрофу в Україні. Подаються дані про хід хлібозаготівель, жнив і посівної кампанії, здійснення колективізації, вилучення хліба у селян, безгосподарність у колгоспах, голод, втікачів з СРСР, протести Союзу українських журналістів і письменників, Української жіночої національної ради у Празі проти розстрілів втікачів з УСРР на Дністрі тощо.

У 1933 р., коли голодомор в Україні і на Кубані досяг свого апогею, редакція "Тризуба" широко повідомляла українську еміграцію і міжнародну громадськість про жахливу ситуацію на Батьківщині. Третина від усіх редакційних статей в тій чи іншій мірі присвячена голоду або пов'язаними з ним економічними, демографічними і політичними проблемами. І це, незважаючи на те, що у редакції влітку виникли проблеми з отриманням радянської преси⁴³. У листопаді редакція зазначала, що *"в центрі всього життя українського сьогодні одне питання - і не може бути іншого - питання про голод на Україні, справа допомоги голодним, врятування од видимої смерті мільйонів наших земляків. Наше громадянство на українських землях, по-за межами ССРСР і на чужині, повсюди виявило в справі кампанії допомогової і протестаційної акції достиглість, організованість, не аби-яку енергію й однодушність національну"*⁴⁴.

На сторінках "Тризуба" було опубліковано інтерв'ю О.Шульгина паризькій газеті "Figaro". Член уряду УНР в екзилі розповів про становище в Україні та голод. Він зазначив, що *"врожай були добрі, і могли б з достатком вистачити для прогонування всього населення, коли б з року на рік совіти не збільшували примусового вивозу хліба. Вже на зиму 1931-32 р. вони залишили селянам так мало хліба, що почався голод. Звичайно, той голод не може бути прирівняний до того, який лютує на Україні зараз. Цього разу майже все збіжжя у селян було забрано збройною силою, не дивлячися на потреби самих хліборобів. Червона армія зайняла поля для охорони, щоб ні один колос не було вкрадено..."*⁴⁵. О.Шульгин прокоментував виступи французького прем'єр-міністра Е.Ерію про те, що голоду в Україні немає: *"Державний муж Франції бачив прекрасні оброблені лани, які охороняють війська. Він хотів поінформуватися, він виявив бажання поїхати в село, яке найбільше постраждало: і з властивим совітам цинізмом йому показали*

село, призначене для оглядин туристів”⁴⁶.

У традиційній рубриці “З життя й політики” В.Садовський на основі радянської преси аналізував становище в Україні, результати першої п’ятирічки, запровадження паспортної системи у містах, встановлення нових норм хлібозаготівель для колгоспів та індивідуальних господарств, господарські передумови голоду, перетворення селян на сільськогосподарських найманих робітників. Автор зазначав, що радянське керівництво хоча і говорить про ліквідацію куркульства як класу, насправді переслідує мету ліквідації усього селянства: “Селянин, як самостійний індивідуальний виробник із своєю психологією, із своїми продукційними звичками підлягає знищенню. Він мусить обернутися або в колгоспника або в промислового робітника”⁴⁷. В.Садовський засвідчує, що замість “куркулів” головним ворогом партії на селі стають “шкідники”, контрреволюційні організації, тому у колгоспах і радгоспах створюються політвідділи. Для роботи в них на Україні і Кубані направляються комуністи з Москви і Ленінграда⁴⁸.

Чимало уваги редакція тижневика приділяла публікації листів з України або їх оглядів, листів від представників української еміграції. Так, питання голоду піднімалося у рубриці “Листи до земляків”, в якій йшлося про те, що голод є боротьбою “червоної” Москви з Україною⁴⁹.

У листах з Женеви анонімного автора піднімалися питання про голод в Україні та проблема міжнародних гарантій прав людини, солідарність різних політичних сил української еміграції у справі допомоги голодуючим, звернення до різноманітних міжнародних організацій (Ліги Націй, Товариства Червоного Хреста) з приводу трагедії⁵⁰. У другому листі йшлося про обговорення на таємному зібранні членів Ради Ліги Націй доповіді голови цієї Ради Мовінкеля про голод в Україні, юридичні і практичні аспекти реакції поважної міжнародної організації на трагедію, звернення її до Міжнародного Комітету Червоного Хреста про організацію допомоги голодуючим. Проте “й нині через Міжнародний Комітет Червоного Хреста та через інші установи можна пересилати допомогу голодним в “індивідуальному” масштабі, себ-то направляючи її на окремі адреси”⁵¹. У листі зверталася увага і на позицію російської еміграції щодо голоду. Питання про трагедію в російській пресі піднімалося, але жодних комітетів з допомоги не було створено, заяв про голод, в тому числі до Ліги Націй, не подавалося⁵².

Співробітник “Тризуба” Семен Нечай прокоментував на сторінках часопису лист-оповідання уродженки Київщини Марфи Стьобалової, яка ще до революції 1917 р. виїхала до США, а під час голодомору 1933 р. відвідала Україну. Показано жахливі картини тогочасного життя у Києві - численні трупи на вулицях міста, “пужлі” люди на вокзалах, у рідному селі Писарівка на Поділлі - “весь мій рід за останній час вимер голодною смертю, десять хат”, людоїдство, полювання на людей (“одна жінка разом з сусідою забила свого 16-літнього сина, якого вони разом і з’їли”), організація “сліжки” за Стьобаловою, починаючи від приїзду до Ленінграда, по Україні - закриття церков⁵³. Редакція часопису опублікувала уривки з кількох листів одного селянина з Чернігівщини до свого родича на еміграції. Вони засвідчують жахливий стан українського села, голод, численні смерті людей⁵⁴.

На сторінках “Тризуба” публікувалися комюніке, звернення, відозви,

відкриті листи до керівників європейських держав і міжнародних організацій про допомогу голодуючим в Україні. У відкритому листі до прем'єр-міністра Франції Іван Рудичів стверджував, що вислів Е.Еріо "голод в Україні є вигадка німців" у газеті "L'Information" від 1 листопада 1933 р. - це глум над пам'яттю тих, хто вже помер від цієї жахливої трагедії. Виявляється, пише автор листа, люди вмирають в Україні не від голоду, а через німецьку вигадку⁵⁵.

Подібний зміст має відкритий лист відомого українського політичного діяча, науковця Ольгерда Бочковського до Е.Еріо. В ньому зазначалося: "Чого варті всі ці большевицькі гіганти, зразкові комуни, колхозы й т.д, коли вони збудовані ціною такого нечуваного жорсткого терору, жахливих жертв, скатованих і замучених на смерть!.. Ось через що, високоповажний пане, ваші слова похвали й захоплення з приводу большевицьких досягнень в Україні є страшною наругою, нечуваною хулою перед трагічним маєстатом сучасної неволі українського народу"⁵⁶.

Публікувалися листи представника УНР при Лізі Націй О.Шульгина до голови Монетної й економічної конференції у Лондоні Р.Макдональда⁵⁷, голови 14-ї сесії пленарного засідання Ліги Націй⁵⁸, комюніке Українського пресового бюро в Парижі щодо голоду в Україні⁵⁹. Висвітлювалися заходи комітетів з організації допомоги голодуючим в Україні⁶⁰, подавалися заклик Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії про допомогу голодуючим⁶¹, відозва редакції журналу "Гуртуймося"⁶², оголошення про організацію і проведення Днів жалоби і гніву⁶³.

У рубриці "Хроніка" подавалися повідомлення про голод в Україні, заснування і діяльність комітетів з допомоги голодним в Україні у Бельгії, Німеччині, Румунії, протести українських громадських організацій у Болгарії, Румунії, Фінляндії, Чехо-Словаччині, відозви політичних партій і навіть окремих українських діячів (Наталії Дорошенко) про допомогу співвітчизникам, листи з України, оповідання втікачів з СРСР тощо.

Не залишився осторонь національної трагедії і відомий український поет, уродженець м.Білопілля, нині Сумської області Олександр Олесь (Олександр Іванович Кандиба), який жив тоді у Чехо-Словаччині. Він написав вірш "Голод"⁶⁴:

*Ввечері голову вчора одрізала
Галі... дитині моїй,
Вдосвіта, вранці сьогодні поснідала...
Що це я, що це я? Боженьку мій!
Так, я одрізала пилкою голову,
Думала: м'ясо я з'їм...
Думала м'ясо, а їла я коливо...
Коливо, коливо, бий мене грім!
Царство небесне їй. Ти не лишилася
В світі без мене сама,
Мати твоя не корилась, а билася,
Тільки... вже сили нема.
Людоньки!.. (що це я - сплю?)
Вбила дитину свою!..
З холоду, з голоду я збожеволіла...
Людоньки!.. (що це я - сплю?)*

* * *

Проблема голодомору 1932-1933 рр. знайшла своє висвітлення на сторінках тижневика “Тризуб” і в перші після трагедії роки. У 1934 р. інформації про голод стало менше, проте з’явилися більш аналітичні статті.

Про голод йшлося у трьох передовицях часопису (№№22, 27-28, 39). Питанню співвідношення національного і соціального під час голодомору, у боротьбі українського села присвячена стаття І.Липовецького. Автор, аналізуючи радянську пресу і виступи керівників КП(б)У, звернув увагу, що радянські і партійні лідери все частіше і відвертіше висловлюються щодо цієї проблеми. За словами П.Постишева, з середини 1933 р. партія вела боротьбу з “українськими контр-революціонерами”, які активізувалися з початком суцільної колективізації. Український більшовик М.Попов стверджував, що зі зростанням опору “куркулів” поживавлювався український націоналізм, “хлібною забастовкою в 1928 році українські селянські маси намагалися за горло взяти совітську владу”, а В.Балицький про 1933 рік в Україні говорив, що “це перші наші успіхи, перші наші перемоги”⁶⁵. З цього випливає, що терор проти українських селян за допомогою голоду мав національний аспект. Винищуючи селян, які чинили опір колективізації, партія одночасно вирішувала проблему з українським (самостійницьким) рухом.

У наступній статті І.Липовецького йшлося про експорт сільськогосподарської продукції (збіжжя, сочевиця, горох, просо, пшоно, гречка, м’ясо, масло, яйця тощо) та питому вагу України у цьому. Автор доводив, що експорт продуктів харчування у 1931-1933 рр., в тому числі і з України, мав для республіки жахливі наслідки - численні жертви серед виробників сільськогосподарської продукції⁶⁶.

М.Ковальський у статті “Становище на Україні” зазначав, що наступ на українську культуру (душу України) через винищення української інтелігенції супроводжувався наступом на соціальну базу українства - селянство (тіло України) через колективізацію його господарств. Логічним наслідком колективізації стали дезорганізація сільськогосподарського виробництва і голод 1932-1933 рр. Автор доводив це цифровими матеріалами. Він стверджував, що “голод на Україні 1932-1933 рр. є наслідком совітської політики, а саме системи колективізації і поневолення... Ясно, що ці два головні наступи на Україну, на душу і тіло її, мусли мати своїм наслідком зміцнене централізування керування України і висунення на перший план Москви...”⁶⁷.

Анонімний автор з Женеви присвятив свою статтю питанню вступу СРСР до Ліги Націй. Було охарактеризовано перебіг подій на асамблеї організації, звернуто увагу на виступи представників Португалії Кайро-да-Мата і Швейцарії Дж.Мотта, які піднімали питання про поневолення народів в СРСР і вимагали від радянського керівництва допуску міжнародної допомоги голодуючим, поінформовано про акції Державного Центру УНР (О.Шульгин) і посла до польського сейму (М.Рудницька) щодо вступу СРСР до Ліги Націй⁶⁸.

Питання минулорічного голоду, політики радянської влади на селі, продовольчої кризи у зв’язку з голодом 1933 р., загрози недороду, зменшення (скоріше, втаємничення і дозування) у радянській пресі повідомлень про показники врожаю чи посівної кампанії піднімалися у рубриці “З життя й

політики”⁶⁹. У рубриці “З преси” аналізувалася радянська і партійна преса, подавалися витяги з більшовицьких газет. У статтях йшлося про політику партії на селі, хлібозаготівельну кампанію, давалася характеристика оповіданню “Чужі і свої” французького письменника Анрі Барбюса, яке було направлено для публікації в піонерській газеті “Зай грейт” (Україна), проте надруковане в органі ВКП(б) “Правда”. Письменник “по батьківські і по братерські, як приятель і товариш” вітав українських дітей. Автор замітки з іронією нагадав письменнику, який так само “добре” поінформований про ситуацію в Україні, як і його співвітчизник Е.Еріо, що, незважаючи на “досягнення” радянської політики, “більшість дітей і підлітків в Україні складають поки-що все-ж українські діти і говорять своєю мовою і тією, якою друкується “Зай грейт”, не розуміють. Французький “приятель і товариш” помилився адресою”⁷⁰. До цього виду публікацій можна віднести замітку “Цінне признание” К.Ніко про визнання керівництвом республіки (Г.Петровський) існування в Україні голоду 1932-1933 рр. та кількість людських жертв (близько 0,5 млн осіб за 1933 р. і близько 0,6 млн осіб в період колективізації і розкуркулення)⁷¹.

На сторінках “Тризуба” публікуються рішення, резолюції, протести українських емігрантських організацій щодо голоду в Україні. Так, Третя конференція Головної еміграційної ради прийняла резолюцію про становище в Україні та голод, в якій висловлено протест проти злочинної політики більшовиків в Україні, політичних репресій, спрямованих проти національно-свідомих громадян України, закликано продовжити “допомогу і протестаційну акцію” української еміграції і залучити до цього міжнародну громадськість⁷².

У меморандумі Уряду УНР, поданому голові 15-ї асамблеї Ліги Націй, відповідальність за організацію голоду 1932-1933 рр. в Україні і на Північному Кавказі покладалася на керівництво СРСР⁷³.

У спільному протесті поневолених Москвою народів проти прийняття СРСР до Ліги Націй зазначалося, що представники Азербайджану, Грузії, Північного Кавказу, Туркестану та України звинувачують радянський уряд в організації голоду в Україні і на Північному Кавказі й виступають проти того, щоб СРСР представляв в Лізі Націй їх інтереси і виступав від їх імені⁷⁴.

Звинувачення в організації голоду і знищенні національно свідомої інтелігенції в Україні на початку 30-х років, які забрали життя близько 10 млн осіб, висунуто керівництву Радянського Союзу у протесті Української парламентарної репрезентації у Польщі щодо прийняття СРСР до Ліги Націй⁷⁵.

Постанови щодо засудження штучного голоду в Україні 1932-1933 рр. приймали й інші українські емігрантські та міжнародні громадські організації. У вересні 1934 р. це зробили Український центральний комітет допомоги у Львові і Зв’язковий (Об’єднаний) комітет міжнародних жіночих організацій. У їх спільному листі до голови 15-ї асамблеї Ліги Націй зазначалося, що страшний голод в Україні забрав життя понад 6 млн осіб, пропонувалося вплинути на Радянський Союз з метою організації допомоги голодуючим в Україні з боку міжнародних організацій. Лист від першої організації підписали Василь Мудрий і Мілена Рудницька, другої - Ішбел, Корбіт Ашбі, Аш Ван Уїк та Клара Гютрі д’Арсіс⁷⁶.

Редакція “Тризуба” вміщувала на своїх сторінках звернення до представників української еміграції про надання голодуючим співвітчизникам грошової допомоги. В них повідомлялося про організацію 29 жовтня дня жалоби, збір коштів та адреси комітетів допомоги, що приймали пожертви для голодних в Україні. Так, у 1933 р. на ці потреби було зібрано декілька тисяч франків, які переслали в Україну, звідки надійшли листи з вдячністю за врятування від смерті. *“Несподівано отримали 100 франків, - писалося в одному з них, - є ще люди, що змилювалися над нашим нещастям... Тепер купимо в крамниці “Торсіну” муки, рижу, картоплі, сала. Бо-ж тепер на базарі не можна купувати навіть картопляних лушпайок з-під поли, як давніше продавали. Думаємо, що цих 100 франків нас врятовують на цілий місяць. Хай Бог благословить тих, хто нам цим допоміг...”*⁷⁷. Зауважимо, що емігранти самі мали невеликі грошові статки.

Дещо меншою за обсягом інформації про голод в Україні 1932-1933 рр. стала рубрика “Хроніка”, проте зросла кількість повідомлень про участь українських і міжнародних організацій у справі допомоги голодуючим в Україні. В них йшлося про акції Міжнародного комітету з допомоги голодуючим в СРСР (Відень) під керівництвом кардинала Теодора Інніцера⁷⁸, обговорення питання голодомору в обох палатах англійського парламенту⁷⁹, участь української еміграції в Румунії у справі допомоги голодуючим в Україні⁸⁰, діяльність Бельгійсько-українського комітету допомоги голодуючим⁸¹, вивчення у Лондонському університеті питання про колективізацію сільського господарства в СРСР та її наслідки⁸², акції протесту українських емігрантів у Греноблі⁸³.

Редакція тижневика “Тризуб” приділяла увагу питанню голодомору 1932-1933 рр. в Україні і в наступні роки, проте кількість публікацій з цієї теми зменшується, що пояснюється зміною ситуації в українському селі з середини 30-х років.

Отже, основні результати дослідження можна сформулювати таким чином.

1. Стан вивчення голодомору 1932-1933 рр. в Україні на сторінках українських емігрантських видань взагалі і паризького тижневика “Тризуб” зокрема є низьким. Залучення матеріалів емігрантської преси як історичного джерела при вивченні національної трагедії початку 30-х років є недостатнім і далеким поки-що від потреб сучасної історичної науки. Взагалі тема вивчення голодомору українською еміграцією міжвоєнного періоду і висвітлення цієї трагедії тогочасною емігрантською пресою потребує синтетичного дослідження.

2. В цілому редакція тижневика “Тризуб” оперативно реагувала на соціальну, національну і демографічну катастрофу 1932-1933 рр. в Україні. Ще до її початку публікувалися роботи фахівців у галузі економіки і сільського господарства, які засвідчували катастрофічні зміни на селі внаслідок здійснення терористичними методами хлібозаготівель кінця 20-х - початку 30-х років, винищення заможної верстви українського селянства, примусової колективізації селянських господарств. З наближенням голодомору кількість публікацій про нього зростала.

3. Інформація про становище сільського господарства напередодні і в роки голодомору, про сам голодомор, що подавалася на сторінках “Тризуба”, була достовірною. Основними джерелами її отримання були радянська преса,

рішення радянських і партійних органів, опубліковані виступи керівників країни і республіки, листи від громадян УСРР, свідчення втікачів з СРСР.

4. За тематично-видовою ознакою публікації про голодомор можна поділити на такі групи: передовиці (редакційні статті); спеціальні роботи, присвячені загальним питанням політики більшовиків на селі та конкретно голодомору; огляди радянської (іноді емігрантської і зарубіжної) преси (цьому присвячені рубрики “*З життя й політики*”, “*Факти й цифри*”, “*З преси*”); листи до редакції, приватні листи з України, редакційні огляди листів з України, свідчення втікачів з СРСР про голод; звернення, комюніке, протести, відозви, меморандуми уряду УНР, міжнародних й українських комітетів допомоги голодуючим в Україні, українських емігрантських і міжнародних організацій щодо голоду в Україні; оголошення про проведення акцій протесту проти політики більшовиків в Україні та допомоги голодуючим.

Найбільшою за обсягом поданої інформації про голод та питань, що пов’язані з цим жахливим явищем, була рубрика “*Хроніка*”. В ній без коментарів подавалися лише факти про різні сторони життя українців напередодні і в роки голодомору. Абсолютна їх більшість запозичувалася з радянської преси, хоча редакція часопису зазначала, що знаходити підтвердження катастрофічного стану українського села було важко.

5. Публікації про голодомор 1932-1933 рр. на сторінках “*Тризуба*” є репрезентативним джерелом, яке займає важливе і в той же час унікальне місце в усьому комплексі джерел з історії голодомору. У часописі було вміщено великий за обсягом і специфічний за змістом матеріал з різних аспектів життя в Україні наприкінці 20-х - на початку 30-х років і в першу чергу про голодомор. Незважаючи на певну ідеологічну спрямованість тижневика, подані у ньому матеріали є достовірними й об’єктивними, що реально відображали хід організації й реалізації штучного голоду не тільки як засобу боротьби з приватницькою ідеологією українських селян, перетворення їх на сільськогосподарських робітників, але і методом політичного упокорення українського села. Саме еміграція вперше звернула увагу на те, що напередодні (як превентивний засіб проти національної інтелігенції, яка могла вплинути на громадську думку українських селян) і під час здійснення колективізації розгортається боротьба з так званим “*українським націоналізмом*”, починається згортання політики українізації. Публікації про голодомор 1932-1933 рр. в Україні на сторінках еміграційної преси взагалі й паризького тижневика “*Тризуб*” зокрема були найбільш інформативними і повними на той час у світі.

6. Проведене дослідження свідчить, що часопис “*Тризуб*” може стати предметом наступних розвідок окремих аспектів історії голодомору початку 30-х років в Україні. Це - діяльність міжнародних й українських комітетів допомоги голодуючим в УСРР, заходи української еміграції з поширення інформації про голодомор в міжнародних інституціях та інші.

¹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині / Упор. Л.А.Покидченко. - Суми: Вид-во “Ярославна”, 2006.

² Ткаченко Б.І. Під чорним тавром. Документи, факти, спогади. - Лебедин: ВВ “Білий лебідь”, 1994.

³ Іванущенко Г. Голодомор 1932-33 років: очима свідків, мовою документів.

Северинівська сільрада Сумського району. - К.: Українська видавнича спілка, 2003.

⁴Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / *Д.В.Архирейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова* та інш. Відповід. ред. *В.А.Смолій*. - К.: Наук. думка, 2002. - С.358-360.

⁵*А. Хлібні фабрики* // Тризуб. - Париж, 1928. - №32. - С.5.

⁶*В[алентин] С[адовський]*. З життя й політики. Голод і совітська преса. Розміри нещастя. Офіціальний оптимізм і сумна дійсність. “Село, яке не розкачалось”... // Там само. - №42. - С.11-13; *В.С.* З життя й політики. З обсягу українізаційних заходів. Довкола хлібозаготовок. “Успіх” позики індустріалізації. В голодному районі... // Там само. - №46-47. - С.19-24.

⁷*Г.Ч.* Голод на Україні в світлі закордонної преси // Тризуб. - 1928. - №48-49. - С.16-19.

⁸Комітет допомоги голодним на Україні // Там само. - С.15-16.

⁹Тризуб. 1928. - №48-49. - С.19.

¹⁰Там само. - №44. - С.28-29.

¹¹Там само. - №48-49. - С.38.

¹²Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. - С.360-362.

¹³*П.Ф.* Голод на Україні // Тризуб. - 1929. - №28. - С.11.

¹⁴Тризуб. - 1929. - №28. - С.13.

¹⁵Факти й цифри // Там само. - №1. - С.30-31.

¹⁶Факти й цифри // Там само. - №7. - С.10-11.

¹⁷Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки / *С.І.Білоконь, О.М.Веселова, Т.В.Вронська* та ін. Відповід. ред. *В.М.Литвин*. - К.: Наук. думка, 2003. - С.353.

¹⁸Там само. - С.365-366.

¹⁹Тризуб. - 1930. - №9. - С.1.

²⁰*Липовецький І.* Хлібні могили // Там само. - №5. - С.16-17.

²¹*Липовецький І.* На кривавому шляху колективізації // Там само. - №19. - С.3-6.

²²*Гл.Л.* Контр-революція в сільському господарстві України // Там само. - №40. - С.17-21; №42. - С.18-23.

²³*В.С.* З життя й політики // Там само. - №5. - С.19-22.

²⁴*В.С.* З життя й політики // Там само. - №7. - С.13-17; №9. - С.11-13.

²⁵*В.С.* З життя й політики // Там само. - №11. - С.18-22; №15. - С.10-13.

²⁶З листа втікачів // Там само. - №7. - С.11-12; Людський документ // Там само. - №19. - С.11-13; *Яковенко І.* Лист з Одеси // Там само. - №39. - С.19-21; *Дністровий.* Кілька слів про “куркульський” терор (лист втікача з України - бувшого комсомольця) // Там само. - 1931. - №42. - С.16; *З.* З листів з України (З Н над Дністром) // Там само. - №46. - С.8.

²⁷*Є.Г.* Людські документи // Там само. - №39. - С.21-23.

²⁸*Геродот Дмитро.* З України // Там само. - №38. - С.17-22.

²⁹*Липовецький І.* З оповідань утікачів (Лист із Варшави) // Там само. - 1931. - №35. - С.17-22.

³⁰Підраховано автором.

³¹Тризуб. - 1932. - №28-29. - С.1.

³²*Самовидець.* Криваві події на Дністрі // Тризуб. - 1932. - №12. - С.14-15.

³³Жах на Дністрі та українська політична еміграція // Там само. - №17. - С.2-5.

³⁴Комунікат Українського Пресового Бюро в Парижі. Підневільний труд в СССР // Там само. - №40. - С.19-20.

³⁵Умови праці в СССР. Меморандум Українського Т-ва Прихильників Ліги Націй // Там само. - №41. - С.9-13.

³⁶*В.С.* З життя й політики // Там само. - №12. - С.22-25; №15. - С.23-26; №18-19. - С.34-37; №22. - С.25-28; №27. - С.14-16; №38. - С.21-23.

³⁷*В.С.* З життя й політики // Там само. - №36. - С.19.

³⁸*Сірополко Ст.* Смертність на сов. Україні за планом другої п'ятилітки // Там само. - №47. - С.8.

³⁹*Ніко К.П.* Листи до земляків // Там само. - №5. - С.4-5; №7. - С.2-5; №44. - С.2-5

⁴⁰*Ніко К.* Листи до земляків // Там само. - 1932. - №44. - С.3.

⁴¹З листів з України // Там само. - №34. - С.22.

⁴²У Києві // Там само. - №41. - С.13-14.

⁴³Тризуб. - 1933. - №24. - С.1.

⁴⁴Там само. - №42. - С.1.

⁴⁵Інтерв'ю п. проф. *О.Шульгина* в “Figaro” // Там само. - №42. - С.9.

⁴⁶Тризуб. - 1933. - №42. - С.9.

⁴⁷*В.С.* З життя й політики // Там само. - №10. - С.22.

⁴⁸Там само. - №19. - С.8.

- ⁴⁹Ніко К. Листи до земляків // Там само. - №41. - С.2-5.
- ⁵⁰Женеvecь. Голод в Україні та Ліга Націй (лист з Женеви) // Там само. - №36. - С.12-16.
- ⁵¹Він же. Лист із Женеви // Там само. - №37. - С.7.
- ⁵²Там само.
- ⁵³Нечай Семен. Жахи голоду в Україні // Там само. - №30-31. - С.17-22.
- ⁵⁴З листів з України // Там само. - №35. - С.18-20.
- ⁵⁵Лист до редакції // Там само. - 1933. - №37. - С.26.
- ⁵⁶До п.Едварда Еріо. Одвертий лист проф. Української Господарської Академії в Подєбрадах О.І.Бочковського // Там само. - №33. - С.11.
- ⁵⁷Український меморандум в Лондоні // Там само. - №28-29. - С.16-20.
- ⁵⁸Заходи уряду УНР в Лізі Націй в справі голоду в Україні // Там само. - №35. - С.26-27.
- ⁵⁹Новий виступ уряду УНР в справі голоду в Україні // Там само. - №34. - С.12-13.
- ⁶⁰Комітет по організації допомоги голодним на Україні в Парижі // Там само. - №41. - С.16-17; Конгрес у Відні Допомогових Комітетів Голодних Соціального Союзу // Там само. - №48. - С.18-20; До української політичної еміграції в Польщі // Там само. - №42. - С.10-11.
- ⁶¹Заклик Українського Комітету в Румунії // Там само. - №42. - С.11-12.
- ⁶²Відозва редакції журналу "Гуртуймося" // Там само. - С.12-13.
- ⁶³День всенациональної жалоби і гніву // Там само. - №39. - С.24; День жалоби і гніву в Парижі // Там само. - №40. - С.6-12; З[інаїда] М[ірна]. День жалоби й протесту в Празі (Лист із Праги) // Там само. - №41. - С.18-21.
- ⁶⁴Тризуб. - 1933. - №34. - С.13.
- ⁶⁵Липовецький І. "Націоналістична контр-революція" на сільсько-господарчому фронті України // Там само. - 1934. - №23. - С.4-7.
- ⁶⁶Він же. Харчеві продукти в соціальному експорті // Там само. - №27-28. - С.11-12; №33. - С.3.
- ⁶⁷Ковальський М. Становище на Україні // Там само. - №31. - С.8.
- ⁶⁸Женеvecь. Як було прийнято СРСР до Ліги Націй (Лист з Женеви) // Там само. - №36. - С.6-9.
- ⁶⁹В.С. З життя й політики // Там само. - №3. - С.5-7; №22. - С.8-10; №33. - С.7-10; №44. - С.4-6.
- ⁷⁰З преси // Там само. - №22. - С.11; №44. - С.7-10.
- ⁷¹Цінне признание // Там само. - №46-47. - С.8-9.
- ⁷²Третя конференція Головної Еміграційної Ради // Там само. - №11. - С.2-3.
- ⁷³Меморандум уряду УНР, поданий голові 15-ої асамблеї Ліги Націй // Там само. - №45. - С.6-7.
- ⁷⁴Спільний протест поневолених Москвою народів проти прийняття соцітів до Ліги Націй // Там само. - №35. - С.6-7.
- ⁷⁵Протест Української Парламентарної Репрезентації у Польщі проти прийняття СРСР до Ліги Націй // Там само. - №36. - С.10-11.
- ⁷⁶Українська й міжнародна акція в справі голоду на Україні // Там само. - №37. - С.3-5.
- ⁷⁷Українські Громадяне! // Там само. - №39. - С.15-16.
- ⁷⁸Хроніка. Перед новою голодовою катастрофою на Україні // Там само. - №27-28. - С.29-30.
- ⁷⁹Хроніка. Англійські палати і голод на Україні // Там само. - С.30-31; Хроніка. Палата Лордів обговорює справу голоду на Україні // Там само. - №33. - С.14.
- ⁸⁰Д[митро] Г[еродот]. Хроніка. В Румунії // Там само. - №29-30. - С.21-23.
- ⁸¹Хроніка. В Бельгії. Бельго-Український Комітет Порятунку України // Там само. - №31. - С.14-15.
- ⁸²Хроніка. Колективізація сільського господарства в Соціальному Союзі // Там само. - №37. - С.15.
- ⁸³Хроніка. З життя укр. еміграції. У Франції // Там само. - №42. - С.13.

VLASENKOV M.

The Problem of Starvation of 1932-1933 in Ukraine on the Pages of Paris "Tryzub" ("Trident")

There is investigated the problem of starvation of 1932-1933 in Ukraine on the materials of Ukrainian "Tryzub" ("Trident") weekly edition which was published in Paris by the State Centre of Ukrainian People Republic in the inter-wars period.

Отримано 25.11.2007.

ЖИГЛО В.В.

ДОКУМЕНТИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ ПРО РУХ ОПОРУ У ЗОНІ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 рр.)

Аналізуються документи центральних державних архівних установ України по підпільно-партизанському та націоналістичному напрямку руху Опору у так званій зоні військового управління під час німецько-фашистської окупації України.

Тема руху Опору на окупованій німцями території України є одним з найбільш розроблених питань історії Великої Вітчизняної війни. Проте системного аналізу великого обсягу документальних джерел з проблеми, які зберігаються у центральних архівах України (Центральному державному архіві громадських об'єднань України - ЦДАГО, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України - ЦДАВО), на сьогодні не проведено. Подібний джерелознавчий аналіз сприятиме більш глибокому висвітленню історії радянського підпільно-партизанського та націоналістичного напрямів руху Опору у різних регіонах окупованої України.

У статті аналізуються документи та матеріали центральних архівних установ України щодо радянського руху Опору та діяльності ОУН-УПА у так званій зоні військового управління - сучасних Харківській, Донецькій, Луганській, Чернігівській та Сумській областях (далі - ЗВУ). Дана розвідка має на меті простежити особливості розміщення цієї документації по фондах архівів, здійснити її класифікацію, встановити рівень висвітлення різних аспектів історії руху Опору у регіоні.

Серед літератури з обраної проблематики зазначимо тематичний покажчик ЦДАГО, в якому перелічені фонди та окремі справи з історії Другої світової війни¹, путівник по ЦДАГО, в якому подається побіжна характеристика документації підпільників та партизан². Крім того, згадаємо колективне видання з аналізом документів з історії Другої Світової війни в архівних установах України. У ньому, крім усього іншого, коротко охарактеризовано документи руху Опору³. Аналіз деяких документів центральних державних архівів з підпільно-партизанського руху у ЗВУ наведено також в документальних збірниках з історії окремих областей України під час Великої Вітчизняної війни⁴.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігається значна кількість документів з історії радянського підпільно-партизанського руху у ЗВУ. У його фондах зосереджується головний масив документів партизанських загонів та підпільних організацій, а також звіти обласних комітетів (обкомів) КП(б)У щодо їх діяльності. Документація великих партизанських з'єднань зосереджена в окремих фондах, дрібних загонів та диверсійних груп - в об'єднаному фонді 130. У ЦДАГО знаходиться документація партизанських з'єднань трьох областей колишньої ЗВУ.

Жигло Володимир Валентинович - аспірант кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім.Г.С.Сковороди.

По Чернігівській області: документи Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання (фонд 64), Чернігівського партизанського з'єднання "За Батьківщину" (фонд 92), Чернігівського партизанського з'єднання ім. М. Коцюбинського (фонд 93), Чернігівського партизанського з'єднання імені Попудренка (фонд 94), Партизанського з'єднання імені Хрущова (фонд 78) та Чернігівського партизанського з'єднання імені Боженка (фонд 86). По Сумській області: 1-ої Української партизанської дивізії імені двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора С. В. Ковпака (Сумське партизанське з'єднання) (фонд 63) та З'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів (фонд 66). По Донецькій (Сталінській) області: документи партизанського з'єднання ім. І. Ф. Боровика (фонд 72). По Харківській та Луганській областях у ЦДАГО документальних свідочств про діяльність партизанських з'єднань не виявлено. За формою документи можна поділити на: звіти та рапорти про бойову та диверсійну діяльність, у яких міститься і характеристика окупаційного режиму, списки особового складу, списки вбитих, дезертирів, особові справи, відомості на отримання продовольства та боєприпасів. Зустрічається також листування з іншими з'єднаннями та окремими загонами, листування та розпорядження Українського штабу партизанського руху (УШПР), протоколи зборів, їх рішення, бойові листи, спогади командирів та окремих бійців. У документах наводиться багато статистичних даних про кількість знищеного майна окупантів, німецьких втрат у техніці та живій силі, хроніка подій, історія окремих з'єднань, характеристика диверсійних рейдів тощо.

Ці документи (у цілому вони носять звітний характер про діяльність) під час війни направлялися в основному до УШПР [наприклад, справи фондів 63, 66, 72]. У штабі донесення оброблялися, інформація узагальнювалась і на її основі писалися доповідні записки про положення на окупованих територіях та партизанський рух до Народного комісаріату оборони СРСР, ВЦВК, інколи до Комінтерну. Після обробки документи, що надходили від партизанських з'єднань, передавалися до інших структур, тому у діловодстві УШПР (воно архівоване у ЦДАГО в фонді 62) залишалися в основному загальні відомості про їх діяльність та організацію партизанського руху у цілому, які складалися безпосередньо в штабі².

Звіти керівництва партизанських з'єднань іноді направлялися до ЦК КПУ, у діловодстві якого вони також зберігаються. Так, у фонді 1 (фонд ЦК КПУ) зберігаються стенограми донесень керівництва Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, в яких міститься характеристика загального становища населення на окупованій Чернігівщині, стану партизанського та підпільного руху³.

Після опрацювання в УШПР ці документи не відразу потрапляли на зберігання у ЦДАГО. Деякі справи (в основному ті, у яких містились списки дезертирів та зрадників) перебували у НКВС, інші направлялися до Комісії по справах колишніх партизан Великої Вітчизняної війни при Раді Міністрів (РМ) УРСР. Звіти, в яких наводились відомості про характер окупаційного режиму та злочини нацистів, часто потрапляли до Української республіканської комісії з урахування збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими завойовниками, або до Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР. З цих організацій документи надходили до партійного

архіву і фонди

Д

окремі

Цей фо

докуме

справа

інших

партиза

звіти пр

Більшіс

КПУ. П

передав

НКВС.

партійн

XX ст.

партиза

ЦДАГО

у формі

відразу

підпільн

До них,

докумен

основі і

партиза

ЦДАГО

організа

партизан

в обласні

руху скла

склад заг

до нагор

загальні

багатьох

Дон

знаходять

та об'єдн

безпосере

підконтр

партизан

22. В осн

на вимог

документ

партизан

безпосере

звітна док

обкомн на

(Ворошил

архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ (нині - ЦДАГО). Їх об'єднання у фонди почалося лише на початку 50-х років ХХ ст.

Документи невеликих партизанських загонів та диверсійних груп в окремі фонди у ЦДАГО не виділені, а знаходяться в об'єднаному фонді 130. Цей фонд був сформований у 1981-1983 рр. у результаті об'єднання документів 34 фондів ЦДАГО та справ, які надійшли до ЦДАГО від Комісії у справах колишніх партизан при Президії Верховної Ради УРСР та деяких інших установ. За своїм характером ці документи нагадують справи партизанських з'єднань з тією лише різницею, що тут переважають загальні звіти про діяльність, а історії окремих диверсій зустрічаються значно рідше. Більшість цих справ також направлялися відразу до УШПР, деякі - до ЦК КПУ. Після обробки в УШПР документи дрібних партизанських загонів передавалися в основному до Комісії по партизанам при РМ УРСР чи до НКВС. А вже звідси, після належного опрацювання, вони надходили до партійного архіву. Деякі з цих справ надійшли до ЦДАГО лише у 80-х роках ХХ ст. Щоправда, найбільш повні відомості про діяльність невеликих партизанських загонів зберігають не у ЦДАГО, а в обласних архівах. У ЦДАГО у фонді 130 архівована в основному та документація, яка надходила у формі звітів до УШПР безпосередньо під час окупації областей ЗВУ. Але відразу після їх визволення розслідуванням діяльності партизан та підпільників на окупованих територіях займалися переважно місцеві обкоми. До них, таким чином, у період з 1943 до 1946 р. надходила звітна документація від керівництва окремих загонів, які діяли на їх території. На основі цих звітів писалися загальні звіти до ЦК про стан підпільно-партизанської боротьби в окупованій області. Вони архівувалися потім у ЦДАГО (фонд 1), як правило, в описі 22 (документи особливого сектору та організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про підпільно-партизанський рух). Сама ж звітна документація окремих загонів зберігається в обласних архівах. На її основі для УШПР та для Комісії по партизанському руху складалися лише короткі загальні відомості, в яких вказувалися особовий склад загону, збитки, які були нанесені окупантам, списки рекомендованих до нагород тощо. Наприклад, у Харківському обласному архіві подібні загальні звіти для УШПР у вигляді копій зустрічаються у звітній документації багатьох партизанських загонів⁷.

Документальні свідчення про партизанський рух в областях ЗВУ знаходяться, таким чином, не лише у справах фондів партизанських з'єднань та об'єднаному фонді 130. Крім цієї оригінальної документації, що надійшла безпосередньо від партизан, у ЦДАГО архівована звітна документація підконтрольних ЦК КПУ органів, де характеризується організація підпільно-партизанського руху. Більшість подібних справ знаходиться у фонді 1 в описі 22. В основному це звіти обкомів КПУ. Відразу після визволення областей на вимогу ЦК обкоми та міськкоми створювали комісії по збиранню документальних матеріалів періоду окупації, у тому числі про діяльність партизан та підпілля⁸. Деякі матеріали надходили від населення, інші - від безпосередніх діячів підпільно-партизанського руху. До цього залучалась й звітна документація окупаційного періоду. Зібрану та узагальнену інформацію обкоми направляли до ЦК КПУ, де вона потім архівувалася. По Луганській (Ворошиловградській) області дані про підпілля та партизан, які надійшли з

обкомів, знаходяться у фонді 1 (справи 182-192, опис 22), Донецькій області - справах 511-537 (опис 22), Сумській - 542-570 (опис 22), Харківській - 576-604 (опис 22), Чернігівській - 626-657 (опис 22). Відомості про підпільний та партизанський рух, як правило, об'єднувалися в єдину звітну документацію перших секретарів обкомів про рух Опору на окупованих територіях (виконану у публіцистичному стилі). Крім даних про рух Опору, у звітах обкомів описуються особливості окупаційного режиму, злочини нацистів. Крім того, у них наведені списки особового складу підпільних обкомів та райкомів, особові справи їх перших секретарів (наприклад, І.Бакуліна у Харкові, Ф.Куманька у Сумах тощо), нариси з історії організації підпілля, звіти про пророблену роботу тощо. На основі цих даних у ЦК складала загальні списки партизан (шоправда, лише тих, хто був членом КП(б)У)⁹ та списки підпільників по областях України¹⁰. У справі 146 опису 22 фонду ЦК КПУ міститься підсумкова відомість 1946 р. про діяльність підпілля у Ворошиловградській, Сталінській, Сумській, Харківській та Чернігівській областях.

У фонді ЦК КПУ зустрічається документація, яка надійшла від учасників руху Опору безпосередньо під час війни. Вона також концентрується в основному в описі 22. Це в більшості випадків звіти керівництва окремих підпільних райкомів та обкомів про їх діяльність¹¹, стенограми донесень командирів партизанських з'єднань, які діяли у ЗВУ (наприклад, у справі 53 опису 22 Чернігівсько-Волинського з'єднання), схеми дислокацій партизанських загонів по різних районах ЗВУ, які надходили до ЦК з УШПД¹², звіти командирів загонів¹³.

Більшість документів підпільників та партизан, які діяли у ЗВУ, у фонді 1 зосереджено в описі 22. По інших описах вони зустрічаються фрагментарно. Винятком є опис 19, де міститься звітна документація Чернігівського підпільного обкому. Всі 15 справ опису містять протоколи засідань обкому, а справа 14 - спільне засідання обкому з комісарами партизанського з'єднання О.М.Сабурова.

Дані про комсомольське підпілля в областях ЗВУ у ЦДАГО зосереджені в основному у фонді 7 (ЛКСМУ), описах 2, 3 і 10. За формою та змістом ця документація подібна до документації партійного підпілля. Частиною документів становлять звіти про діяльність комсомольського підпілля у різних областях ЗВУ, складені вже після визволення: справи 42, 121 (опис 10) - у Сумській області; справи 50, 122 (опис 10) - Чернігівській; справа 87 (опис 10) - Ворошиловградській; справи 111 та 123 (опис 10) - Харківській. У цих звітах підпільних райкомів та обкомів ЛКСМУ наводяться дані про діяльність, особовий склад, стенограми засідань, характеристики злочинців окупантів тощо. Багато відомостей знаходимо і про підпільну комсомольську організацію "Молода гвардія" - списки членів та їх особові справи¹⁴, біографії¹⁵, звіти про діяльність. Звітна документація про діяльність "Молодої гвардії" направлялася не лише до ЛКСМУ, а й до ЦК КПУ, де вона архівована у кількох справах¹⁶.

Узагальнюючі дані про рух Опору в областях ЗВУ (як і по всій Україні) можна знайти у фонді 62, де архівована документація Українського штабу партизанського руху. Як правило, ті документи, що надходили до УШПР під час війни від окремих партизанських загонів та підпільних груп, після належного опрацювання направлялись до інших структур, тому у діловодстві УШПР вони не залишалися. Документація УШПР, таким чином, розкриває

організація
трапляють
Сумського

Ще
ЗВУ, є кол
підпільно
фонду з о
280 (опис
4) - Луган
загальні д
кількість з
випадків
направлял

Доку
у ЦДАГО
про діяльн
ми віднос
партійних
46 фонду
українсько
загальні ві
областях),
наводяться
Єдиним ви
ЗВУ, є спра
про викона
вказується
подібних с

Ще с
документи
дуже мало,
колекція). З

У Ц
кількість ст
надходили
документа
і обкомів.
структур,
документи
радянськог

На від
органів вла
партизанськ
складає діл
Генерал-Ко
у них згад
конкретних
зберігаєтьс

організацію партизанського руху в Україні у цілому. Але іноді тут все ж трапляються звітні справи окремих підпільних організацій, наприклад Сумського підпільного обкому¹⁷.

Ще одним фондом ЦДАГО, де зберігається документація руху Опору у ЗВУ, є колекційний фонд 57. У ньому знаходяться колекції документів по підпільно-партизанському руху в областях ЗВУ, що надійшли до колекційного фонду з обласних архівів: справа 277 (опис 4) - по Сумській області, справа 280 (опис 4) - Харківській, справа 221 (опис 4) - Донецькій, справа 263 (опис 4) - Луганській, справа 286 (опис 4) - Чернігівській. У цих справах містяться загальні дані про організацію підпільно-партизанського руху, звіти про кількість знищеного майна окупантів, списки підпільників тощо. У більшості випадків це копії звітів обласних комісій про окупаційний режим, що направлялися до ЦК.

Документів з історії націоналістичного руху ОУН-УПА в областях ЗВУ у ЦДАГО надзвичайно мало. Усі вони трофейні. Документальні свідчення про діяльність націоналістів умовно можна поділити на 2 види. До першого ми відносимо відомості про націоналістичний рух, які знаходяться у донесеннях партійних та партизанських діячів. До таких можна віднести справу 300 опису 46 фонду 1 - доповідну записку ЦК КП(б)У *"Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами по областях України"*. У ній містяться загальні відомості про діяльність УПА на Україні (в основному у західних областях), описується її тактика. По діяльності УПА в ЗВУ у справі немає нічого, наводяться лише окремі дані про сусідню зі ЗВУ Дніпропетровську область. Єдиним виявленим документом, де побічно згадується про діяльність УПА у ЗВУ, є справа 839 опису 46 фонду 1, де містяться доповідні записки ЦК КП(б)У про виконання рішень ВКП(б) про боротьбу з бандерівським рухом. Тут побіжно вказується про якісь сутички з УПА у Сталінській області. У всіх інших подібних справах мова йде про боротьбу на західній Україні.

Ще одним видом документів ОУН-УПА у ЦДАГО є оригінальні документи націоналістів, які потрапили до рук радянських партизан. Їх також дуже мало, в основному вони зосереджуються у фонді 62 (УШПР) та 57 (архівна колекція). Жодних інших свідчень про діяльність УПА у ЗВУ не виявлено.

У ЦДАГО, таким чином, на сьогоднішній день зберігається велика кількість справ з інформацією про діяльність руху Опору в областях ЗВУ. Вони надходили в архів з різних організацій. У більшості випадків це звітна документація великих та малих партизанських загонів та підпільних райкомів і обкомів. Її виокремили у самостійні фонди або помістили у діловодство структур, до яких направлялися ці звіти, в основному до справ ЦК. Ці документи сповна відображають особливості організації та діяльності радянського руху Опору на території ЗВУ.

На відміну від ЦДАГО, у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) документів по підпільно-партизанському руху в ЗВУ майже немає. Більшість справ, які стосуються окупації, складає діловодство органів окупаційної влади (Рейхскомісаріату Україна, Генерал-Комісаріату Волині та Поділля тощо) та колабораціоністів. Дуже рідко у них згадується про боротьбу з радянським партизанським рухом, але конкретних даних про його стан та діяльність немає. Єдиним фондом, де зберігається інформація про радянський рух Опору в областях ЗВУ, є

колекційний фонд 4620 з документацією Комісії по Великій Вітчизняній війні. Ця Комісія була утворена за рішенням ЦК КП(б)У у жовтні 1943 р. і до лютого 1944 р. діяла при відділі пропаганди та агітації ЦК. З 1944 р. її було передано до Академії Наук УРСР. У 1950 р. Комісія була реорганізована у воєнно-історичний відділ Інституту історії партії при ЦК КП(б)У. У зв'язку з тим, що Комісія підпорядковувалася ЦК, її діловодство архівоване у ЦДАГО (фонд 166), але деякі справи передавали до ЦДАВО. З них і було утворено колекційний фонд 4620. Дані про партизанський рух у документах Комісії несистемні та неповні. Є небагато справ-звітів командирів деяких партизанських загонів до УШПР. Наприклад, у справі 137 опису 3 зберігається звіт про діяльність 1-го Харківського партизанського загону. У справі 221 (опису 3) містяться рапорти до УШПР про діяльність партизан у Сумській області. У деяких справах поміщені спогади окремих учасників партизанського руху (у справі 203 опису 3 - спогади учасників партизанського руху про боротьбу на Чернігівщині). Зовсім небагато документів залишилося після діяльності підпілля. В основному це окремі протоколи засідань підпільних обкомів та райкомів¹⁸. Узагалі, зміст цих справ значно відрізняється від подібних справ у ЦДАГО. У більшості випадків це джерела особистого походження: спогади, щоденники, листи, стенограми бесід окремих осіб. У фонді архівовані кілька дисертацій, написаних у перші післявоєнні десятиріччя про підпільний рух у різних областях окупованої України, в тому числі в ЗВУ¹⁹.

Відомостей щодо діяльності ОУН-УПА у ЗВУ у 1941-1943 рр. у фондах ЦДАВО дещо більше, ніж у ЦДАГО. Тут документація націоналістів сконцентрована у 7 фондах (з них один є колекційним). Найбільшим є фонд 3833 з документами Крайового керівництва ОУН на Західній Україні. У фонді є справи, у яких побіжно вказується про декілька диверсійних груп, направлених на Східну Україну у червні 1941 р. У справі 14 (опис 1) говориться про загін, відправлений до Харкова, з коротким звітом про сам похід. Проте діяльність загону безпосередньо у Харкові не охарактеризована. Крім того, у справі вказуються імена керівників цього загону та ще одного, відправленого до Сталінської (Донецької) області. У справі 113 (опис 1, фонд 3833) знаходяться звіти ще одного загону, який діяв у Донбасі. Тут наводяться деякі дані про стан окупованої Сталінської області. Але про саму діяльність УПА, крім розповсюдження агітаційних листівок, не згадується нічого. Увага в основному спрямована на політику німців щодо місцевого населення, його настрої, ставлення до ОУН, окупантів та радянської влади.

Кілька документальних свідчень про діяльність УПА у Донецьку можна знайти у фонді 3837 (документи з'єднання південних груп УПА. "УПА-Південь")²⁰. За своїм змістом вони подібні до вищенаведених. У колекційному фонді 4628 знаходяться документи, які свідчать про співробітництво діячів ОУН з нацистами та про їх спільну діяльність на Західній Україні.

Характерною рисою тих небагатьох документальних свідчень про діяльність УПА у ЗВУ є їх недостатнє інформаційне навантаження. По суті, крім роздачі листівок та агітації, жодних інших згадок про активність на окупованих територіях у цих звітах не вказується. Головна увага у них зосереджується на характеристиці настроїв населення і, досить побіжно, внутрішній соціально-економічній політиці окупантів. Крім того, до нас дійшли документальні свідчення про діяльність УПА лише у двох областях

ЗВУ- Харківська область
незадовільно
Документи державних архівів
центруєт партизанські документи і лише партизанські дані про бойові документи ОУН-УПА досить не повно розкриті

¹⁸ Другі показники / У центрі
2001. - 547 с.
¹⁹ Архів академії, 2000.
²⁰ Сумський документів 1941-1945 гг.
Український ЦДАУ
Держспр. 20. - Архів ЦДАУ - 1969. - №3. -

ZHYGI Docum Military Rule.

There a on underground fascist occupat

Отримані

ЗВУ- Харківській та Донецькій. Загальний фізичний стан документів незадовільний, що ускладнює роботу з ними.

Документи руху Опору, таким чином, зосереджені по центральних державних архівах України досить неоднорідно. Більшість з них концентрується у ЦДАГО у фондах ЦК КПУ, УШПР та спеціальних фондах партизанських з'єднань та загонів. Їх можна поділити на 2 типи: оригінальні документи, які під час війни надходили до УШПР, а з нього до інших структур і лише потім до архіву, та звіти обкомів про організацію підпільно-партизанського руху в областях під час окупації. У цих справах містяться дані про бойову діяльність підпільників, їх організацію тощо. У ЦДАВО подібні документи концентруються лише у колекційному фонді 4620. Щодо діяльності ОУН-УПА у регіоні, то майже всі документи зберігаються у ЦДАВО і мають досить невелике інформативне навантаження.

Загалом, документація центральних архівних установ України досить повно розкриває принаймні комуністичний рух Опору окупантам в УРСР.

¹ Друга Світова війна в документах ЦДАГО України (1939-1945 рр.). Тематичний покажчик / Упоряд. Т.Т.Гриценко. - К., 1998. - 53 с.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник. - К., 2001. - 547 с.

³ Архіви окупації, 1941-1944 рр. / Упоряд. Н.Маковська. - К.: Вид-во Києво-Могилянської академії, 2006. - 871 с.

⁴ Сумська область в голи Великой Отечественной Войны 1941-1945 гг.: Сборник документов и материалов. - К., 1988; Черниговщина в голи Великой Отечественной Войны 1941-1945 гг.: Сборник документов и материалов. - К., 1978.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО). - Ф.62. Український штаб партизанського руху. - Оп.1. - Спр.1733.

⁶ ЦДАГО України. - Ф.1. ЦК КП(б)У. - Оп.22. - Спр. 52, 53, 647.

⁷ Державний архів Харківської області. - Ф.П-2. Харківський обком КП(б)У. - Оп.31. - Спр.20. - Арк.31.

⁸ Цалкин В.В. Восстановление архивных фондов в период войны // Советские архивы. - 1969. - №3. - С.23-27.

⁹ ЦДАГО України. - Ф.1. ЦК КП(б)У. - Оп.22. - Спр.704.

¹⁰ Там само. - Спр.736.

¹¹ Там само. - Спр.10.

¹² Там само. - Спр.101.

¹³ Там само. - Спр.116, 117.

¹⁴ Там само. - Ф.7. ЛКСМУ. - Оп.10. - Спр.85.

¹⁵ Там само. - Спр.86.

¹⁶ Там само. - Ф.1. ЦК КП(б)У. - Оп.22. - Спр.24.

¹⁷ Там само. - Ф.62. УШПР. - Оп.1. - Спр.140.

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВО України). - Ф.4620. Комісія по Великій Вітчизняній війні. - Оп.3. - Спр.129.

¹⁹ ЦДАВО України. - Ф.4620. Комісія по Великій Вітчизняній війні. - Оп.3. - Спр.121.

²⁰ ЦДАВО України. - Ф.3837. З'єднання південних груп УПА - "УПА-Південь". - Оп.1. - Спр.4.

ZHYGLO V.V.

Documents of Central State Archives of Ukraine about Movement of Resistance in a Military Rule Zone during German Fascist Occupation (1941-1943)

There are analyzed the documents of Ukrainian central state archival establishments on underground movement of Resistance in a so-called zone of military rule during German fascist occupation of Ukraine.

Отримано 25.03.2007.

ПІД ЗНАМЕНАМИ "СЛОВА..." (СЛІДАМИ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ БИТВ)

У статті розглядається історія введення "Слова о полку Ігоревім" в українську наукову думку та красне письменство, його роль у формуванні національно-культурної ідентичності українського народу.

Формування національно-культурної ідентичності або *винайдення* чи *відтворення* української національності в ХІХ ст. будувалося на усвідомленні спільності мови, традицій та історичних спогадів про спільне минуле та пошуків тогочасною інтелектуальною елітою відповідних знамен-святинь, які освячують це минуле. З-поміж багатьох чинників формування національної ідентичності чи не найголовнішим є пошук опори у власній історичній поезії й епічній традиції: *"Найчастіше пошук коренів ідентичності у вигляді архітексту зводиться - за інерцією класичної поетики, в якій епічний жанр вважається найціннішим - до пошуку стародавнього "національного" або "народного" епосу"*¹.

Ідеальна функція/цінність епосу як голосу самого народу тісно поєднується з прагненням спільноти до самоствердження. Наприклад, основоположним міфом фінської ідентичності стали балади і вірші, оформлені 1835 р. Еліасом Ленротом у *"Калевату"* (доповнене видання 1849 р.). Попри те, що *"ця епічна поема про "Край Героїв" лише почасти скидалася на давнє "фінське" суспільство першого тисячоріччя н.е. (судячи за матеріальними залишками), але цього було досить, аби створити для сучасних фінів культ золотої доби героїв Вяйнямейнена і Леммінкяйнена, що мав надихнути народне мистецтво й геній Сібелюса та Галлен-Каллели. В тому культі містився ідеал самовизначення і приклад для відроджуваної Фінляндії в її героїчній боротьбі супроти шведського культурного й російського політичного панування в кінці ХІХ ст. Відновлення давнього, але нібито "втраченого" періоду фінської історії і культури повернуло фінам почуття єдності й гідності, доконечне для малих і відносно бідних та зневажених суспільств, що намагаються зміцнити свої позиції через "високу" культуру"*².

Таку само символотворчу роль для чехів відігравав *"Краледворський рукопис"*, *"випадково"* знайдений у вересні 1817 р. чеським літератором і медієвістом Вацлавом Ганкою у маленькому містечку Кралове-дворе (Koniginhof) на Ельбі. Опі дванадцять пергаментних аркушів невеликого формату, помережаних давніми чеськими літерами, дістали назву *"Краледворського рукопису"*, датованого Ганкою ХІІІ-ХІV ст. Достовірність цієї пам'ятки хоч і ставилась під сумнів від часу її оприлюднення, все ж її визнали багато авторитетних славістів, з-поміж них Шафарик і Домбровський.

Ричка Володимир Михайлович - доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

СУМСЬКА
70-х
опри
"Осно
Фран
Між
приро
самос
(
и Зам
предс
період
прони
драго
уваже
упиже
от себ
нее чу
Немце
нипеи
обязан
лозунгс
откры
ідеаль
не тол
освобо
обрати
"
форму
відкри
просто
Г
на поча
земляк
Восени
респект
1797. С
милост
чтобы
достой
романс
Великог
позмам
более вс
озагла
с лучши
певец.

Культ цієї пам'ятки стрімко утвердився в Росії, де панував аж до кінця 70-х років XIX ст.³ "Краледворський рукопис" українською мовою було оприлюднено 1861 р. у перекладі Степана Руданського у першому числі "Основи". А.В.Стороженко присвятив їй спеціальну монографічну розвідку⁴. Франків переклад Краледворського рукопису залишився неопублікованим. Між тим цей фальсифікат становить великий інтерес як матеріал для вивчення природи міфотворчості та способів підняти таким чином дух народу, народну самосвідомість і тим протидіяти його денационалізації.

Свідок духовного відродження Чехії Яків Малій у своїх "Воспоминаниях и Заметках" (1877) щиро вважав, що у цій пам'ятці "неожиданно представилась картина чисто славянской культуры Чехов древнего периода; она не могла не тронуть сердца каждого Чеха, заставив его проникнуться высокою народною гордостью. Народ, выступающий в этих драгоценных памятниках чешской письменности, достоин высокого уважения, и Чех сознавал, что это чешский народ не в современном своем унижении, но в прежней своей славе. Исконная задача Чехов - отражать от себя чужеземцев, отстаивать свою народность против губительных для нее чуждых элементов, быть безперестанно на страже против соседей Немцев, - все это произвело известную солидарность народных стремлений нынешних и древних, и патриот стал считать своею священною обязанностью продолжать борьбу, начатую его предками под одинаковым лозунгом - защиты народной самостоятельности. В литературе, благодаря открытию этих памятников, совершился переворот, направивший ее в идеальный мир. Песни, высокие по красоте и по необыкновенной простоте, не только разжигали юные умы, но поэтическая речь вообще сразу освободилась из оков стихоплетства по немецким образцам, ее взоры обратились к великолепным древним творениям народных певцов".

"Культурним ефектом Оссіана", мовлячи словами Г.Грабовича, у формуванні української й, передусім, російської ідентичностей стало відкриття (чи винайдення?) і довге, аж до тепер, буття в культурному просторі обох країн "Слова о полку Игоревім".

Перше публічне повідомлення про відкриття "Слова" з'явилося у Росії на початку 1797 р. у примітці до 16-ї пісні другого видання поеми нашого земляка - переяславського уродженця Михайла Хераскова "Владимир"⁵. Восени 1797 р. про знахідку цієї пам'ятки сповістив світу М.Карамзін. В респектабельному французькому журналі "Spectateur du Nord" (Hamburg, 1797. October. P. 53-72) він писав: "С удовольствием откликаюсь, милостивый государь, на любезное Ваше приглашение и берусь за перо, чтобы начертать несколько слов о нашей литературе, каковую Вы сочли достойной Ваших читателей... Есть у нас и старинные рыцарские романы (герои их обычно военачальники князя Владимира, нашего Карла Великого) и волшебные сказки - некоторые из них достойны называться поэмами. Но вот, милостивый государь, что поразит Вас, быть может более всего - года два назад в наших архивах обнаружили фрагмент поэмы, озаглавленной "Слово о полку Игореве", которую можно поставить рядом с лучшими местами из Оссиана и которую сложил в XII веке безымянный певец. Энергический слог, возвышенно-героические чувства, волнующие

картины ужасов, почерпнутые из природы, - вот что составляет достоинство этого отрывка, где поэт, набрасывая картину кровавого сражения, восклицает: "О, я чувствую, что моя кисть слаба и бессильна. У меня нет дара Бояна, этого соловья прошедших времен...". Значит, и до него были на Руси великие певцы, чьи творения погребены в веках. В наших летописях сей Боян не упомянут; мы не знаем, ни когда он жил, ни что он пел. Но дань уважения, воздаваемая его гению поэтом, заставляет нас сокрушаться об утрате его созданий⁶.

В кінці 1800 р. оригінальний, як вважається, текст і паралельний переклад цього твору, підготовлений до друку О.І.Мусінім-Пушкінім разом з О.Ф.Малиновським і М.М.Бантишем-Каменським, вийшов у світ накладом 1200 примірників. Вважається, що оригінал цього твору, який переховувався у палаці О.І.Мусіна-Пушкіна, загинув у пожежі під час окупації військами Наполеона Москви. Публікація "Слова" між тим розбудила чималий історико-літературний інтерес, першим рухом якого, мовлячи словами М.Грушевського, було "поставити "Слово" в ряді модних романтичних творів, вінцем котрих був тоді Макферсонів "Оссіан". Фатальний се був комплімент новій пам'ятці, котру її видавці самі ставили в однім ряді з такою підробкою, як був сей псевдо старовинний шотський епос Макферсона або пізніший Ганчина "Краледворський рукопис", "Гусла" Меріме і т.д. Але, розуміється, тоді не підозрювали всієї двозначності такої характеристики, і в передмові до видання 1800 р. знов повторено, що "в сем оставшимся нам от мнущих веков сочинении виден дух Оссіанов, следовательно, и наши древние герои имели своих бардов, воспевавших им хвалу". Автор першої "наукової" дисертації про "Слово", написаної "по приказанию отделения словесных наук для получения степени магистра" (1808), Мик. Грамматін в ряді своїх писань потім углиблює сю аналогію "Слова" з "Оссіаном", аналізує подібності і різниці. А деякі "скептики" її доводили, що "Слово" сфабриковане на взірєць "Оссіана" якимсь добродієм, який думав по-французьки, складаючи сю поему⁷.

Оминаючи питання про початок і подальший розвій дискусій щодо автентичності "Слова", завданням великої інтелектуальної привабливості уявляється мені простежити, як скоро воно було пристосовано до національних потреб, зокрема використане у боротьбі ранньомодерних націоналізмів за Києво-руську спадщину.

В російській літературі переклади "Слова" мовою, доступною для широкого кола читачів, з'являються від 1803 р., коли було опубліковано "стихотворное переложение" І.Серякова, виконане псевдонародними дактильно-хореїчними віршами. У 1805 р. А.С.Шишков здійснив нове видання "Слова", доповнивши його прозовим перекладом і примітками. Пізніше з'являються численні віршовані переклади Паліцина, Язвицького, Левитського та інш. М.М.Карамзін першим використав "Слово" у створеному ним курсі російської історії і був родоначальником історичної критики цієї пам'ятки.

Найранішими зразками українського опанування "Слова" є переклади М.Пашкевича і І.Вагилевича. Перший переклад цієї пам'ятки українською мовою, виконаний ритмічною прозою, зробив 1833 р. один з діячів "Руської

трійці
його пе
"Руськ
"Руськ
давньо
Навіть
Пашке
мовляч
вислов.
створен
вопрос
звертав
которо
к жите
"Слово"
еще в ду
зв'язок
він вид
також с
опублік
українсь
"А

Щ

Сл

М.

українсь
спорідне
літерату
"співаку-

Мі

загально
інших на
зрозуміл
"неисто
"малоро
носить не
еще не зн
северной
"Києвски
спорідне
где-нибу
"старом
неввырази
певца, 1

тріїці" Маркіян Шашкевич. До нас дійшов тільки частково опублікований його переклад у 1904 р.⁸ Прозовий переклад "Слова" здійснив ще один діяч "Руської трійці" Іван Вагилевич, який опубліковано 1884 р. в третьому томі "Руської бібліотеки" І.Онишкевича. Галицькі письменники вбачали у давньоруському минулому і народній мові один із символів "народності". Навіть імена підбрали на давньоруський лад: Вагилевич назвався Далібором, Шашкевич - Русланом, Головацький - Ярославом. Оці ідеї народності, або, мовлячи словами М.Грушевського, *українську стихію в "Слові"*, визначали висловлені у науковій літературі судження про те, що ця пам'ятка була створена на українських землях. В опублікованому в 1818 р. "*Опыте решения вопроса, на каком языке писана Песнь о полку Игоря*" К.Ф.Калайдович звертав увагу на "*сходство Песни Игоревоу с нынешним языком польским, которое удостоверит нас еще более, что сочинитель оной принадлежит к жителям Украины*"⁹. У кількох своїх працях М.Максимович, називаючи "Слово" "*началом южно-русской поэзии, которая потом звучала и звучит еще в думах бандуристов и многих песнях украинских*", підкреслював його зв'язок з українськими народними думами і народною творчістю. 1837 р. він видав оригінальний текст твору з власними поправками, вмістивши також свій російський прозовий переклад. У 1857 р. М.Максимович опублікував поетичний переспів цієї пам'ятки українською мовою¹⁰. Його українськість підкреслюється, з-поміж іншого, й такими заключними рядками:

*"Многа літа князям славним
І дружинам справним,
Що б'ють військо бусурманське
За мир християнський!
Слава князям і дружинам
По всім українцям!"*

М.Максимович зізнавався, що "*переклав Игореву Песнь мовою і складом українських пісень, які перебувають з нею у найближчій і безпосередній спорідненості*". Цей переклад був, за скептичною оцінкою радянських літературознавців, спробою перерядити "*письменного, книжного Игора*" в "*співаку-українця*"¹¹.

Між тим завдяки працям М.Максимовича "*якийсь час було загальноприйнято між істориками літератури, як великоруськими так і іншими народностями, трактувати "Слово" як пам'ятку яскраво українську, зрозумілу тільки на ґрунті українського характеру і поезії*"¹². Навіть "неистовый" В.Беліцький у мові і душі "Слова" убачав прикметні риси "*малороссийской жизни*" й "*сходство*" "Слова" з козацькими думами: "*Оно носит на себе отпечаток поэтического и человеческого духа южной Руси, еще не знавшей варварского ярма татарщины, чуждой грубости и дикости северной Руси*"¹³. В рецензії на Максимовичів переклад "Слова", поданій у "*Киевских Губернских Ведомостях*", висловлювалось переконання про тісне споріднення української мови з мовою "Слова": "*в Малороссии больше чем где-нибудь сохранилось то наречие, которым говорили наши предки при старом Ярославе и при храбром Мстиславе... Во всем величии и невыразимой красоте встает перед нами эта лебединая песнь неведомого певца, и видишь ясно всю неудовлетворительность прежних*

многочисленных попыток передать эту поэму нынешним языком, близким общему пониманию. Чего-чего не делали с этой Песней! Каких не было комментариев на то или другое слово, которое старались изъяснить говором, существующим в северо-восточной полосе России! Все однако же замечали, что дело как-то не клеится, и потому безперестанно являлись новые перелагатели старинной поэмы, обличавшие своих предшественников в ошибках, и между тем сами впадавши иногда еще в худшие. А вся беда от того, что не к тому наречию пригоняли мова древнейшего песнотворца. Возьмите хоть последнего перелазгателя г. Мея: стих бойкий, подлаживаемый под старинный лад - хоть куда, а все не то, "аромата нет". Самые поэтические места древней Песни не возбуждают ни малейшего сочувствия, и безотвязно рисуется перед воображением читателя образ самого перелазгателя, ожидающего от вас похвалы или осуждения. Совсем не то чувствуется, когда читаешь Песнь о Полку Игореве, переведенную на Украинское наречие. О переводчике или перелазгателе вообще забываешь, и весь отдаешься восторгу, сполна обнимающему душу, и как бы чуешь веяние чудной, обаятельной старины"¹⁴.

Газета "Русский Инвалид" солідаризувалася з рецензентом "Киевских Губернских Ведомостей" у тому, що "если читать Слово по-малороссийски, то оно становится ясным и понятным, и что тогда просвечивают внутренние красоты его, исчезающие при чтении великороссийском, и особенно при переложениях на современный язык... на украинском наречии больше простоты и задушевности, ярче блестит колорит старины"¹⁵.

М.Максимович підготував працю, присвячену філологічній критиці "Слова", у якій невтомно доводив, що "язык Игоревой Песни есть живое сочетание книжного церковнославянского языка, принятого Русью вместе с христианством, и народного южнорусского языка, которым Киевская Русь говорила искони и который поныне состоит в наречии Малороссийском"¹⁶. Однак, оця привнесена М.Максимовичем українська стихія "Слова" тоді "ще не оцінювалася як політичний "козир" (атут), котрий належало тим чи іншим способом вирвати з українських рук, як щиро висловлювалися потім деякі великоросійські вчені"¹⁷.

М.Максимович не був націоналістом. Будучи "великоруським малоросіянином"¹⁸, або інакше кажучи - gente Ukrainus natione Russus, М.Максимович твердо стояв на позиціях єдності української і російської історії. Як слушно зауважує сучасний російський дослідник Олексій Міллер, "Малороссийский патриотизм М.Максимовича не стоял в непримиримом конфликте с его общероссийской идентичностью. До конца жизни Максимович так и не стал украинским националистом, то есть единство Южной и Северной Руси никогда не ставилось им под сомнение, даже в отдаленной перспективе. Он просто не мыслил еще националистическими категориями"¹⁹. У 20-х роках ХХ ст. М.Максимович буде проголошений одним із творців української історіографії й ширше - історичної української ідеології, оборонцем давності й самостійності української мови, який першим протиставив московському погляду на історію східного слов'янства погляд кийвський. На урочистому засіданні ВУАН 2 жовтня 1927 р. М.Грушевський стверджував, що найбільшим подвигом Максимовича "було виявлення народної основи української історії, її тягlosti і неперерваности"²⁰. Наукова

праця Максимовича, й зокрема його студії над "Словом", надавали національному відродженню "значення глибокого історичного процесу"²¹.

Запропонована Максимовичем методика порівняння "Слова" з пісенним матеріалом широко використовувалася пізніше й іншими дослідниками, які висвітлювали зв'язки "Слова" з поезією не тільки східного, але й південного і західного слов'янства. Для цього залюбки ними залучалися підроблені болгарські пісні Верковича, фальшовані Срезневським українські думи та згадуваний вже "Краледворський рукопис". У передмові до свого прозового перекладу "Слова" чеською мовою В.Ганка писав: "Язык подлинника сей Песни великолепен и крепок, делает переход из Славянского в старый Русский; потому распознается очевидно не только от старших частей Священного Писания, но и от самого Летописца Нестора. Кто бы хотел Царедворскую рукопись Старо-Чешску с Изгоревем сравнивать, наверно бы нашел много сходства, не только в словных выражениях, но более того в самом духе древности и мышления". Симптоматично, що п'яте видання "Краледворського рукопису" вийшло укупі зі "Словом"²².

Необхідно, бодай попередньо, подати реєстр українських ветеранів ХІХ ст. у битві за "Слово". У 1854 р. О.Афанасьєв-Чужбинський за дорученням І.Срезневського підготував прозовий переклад "Слова" українською мовою, однак доля його залишається невідомою. Того ж року Я. Головацький видав текст "Слова" в "Хрестоматии Церковно-Словенской и Древно-Русской", призначеної для учнів вищої гімназії в Австрійській державі. 1860 р. повний переспів "Слова" здійснив Степан Руданський для часопису "Основа", а потому був опублікований 1896 р. в галицькій "Зорі", вже після смерті поета. Т.Шевченко переклав два епізоди - пляч Ярославни і сцену битви з половцями на річці Каялі, які збереглися у кількох авторських варіантах перекладу²³. В 1866-1867 рр. кінцеву частину "Слова" переклав Василь Мова (Лиманський), що була частково надрукована у 1893 р.²⁴

У другій половині 60-х років ХІХ ст. над поетичним перекладом "Слова" працював Юрій Федькович. Виконавши його своєрідним гекзаметром, автор прагнув зробити текст легкокохливим для своїх земляків-гуцулів. Ці переклади були опубліковані аж в 1902 р.²⁵ 1876 р. опубліковано у Львові український прозовий переклад "Слова" пера О.Огоновського (1833-1894) разом зі староруським текстом і коментарями. То було досить поважне дослідження. П.Куліш вважав Огоновського *переважником* у розумінні "Слова" й присвятив йому у 1890 р. віршовану оду, автограф якої зберігся до наших днів²⁶. Так само й М.Грушевський присвятив пам'яті О.Огоновського свою розвідку про "Слово", подану у його фундаментальній "Історії української літератури". Франків переклад "Слова", здійснений в гімназійні роки, опубліковано лише в 1952 р.²⁷ 1875 р. у Кременчуку видав свій переклад "Слова" вихованець Київського університету В.Кендзерський²⁸. На основі цієї пам'ятки Борис Грінченко в 1885 р. написав оповідання "Князь Изгор"²⁹. Грінченко вважав основним носієм етнічної традиції селянина й переймався тим, що останній "історії своєї не знає та й не може знати: наші патріоти її досі не спромоглися написати, а переказів самих не стас, та й ті вже забуваються, а подекуди й зовсім забулися"³⁰.

В українській науковій думці останнього тридцятиліття XIX ст. дедалі більшого поширення набирало твердження про близькість "Слова" до українських народних дум. Так, у своїй передмові до збірника українських історичних пісень В. Антонович і М. Драгоманов зауважували: *"дума украинская, по своему более мерно-прозаическому, чем стихотворному, изложению сходна со словом о Полку Игореве, которое можно назвать южнорусскою думою XII в., не имевшею только рифмы новейшей украинской думы"*³¹. В. Антонович у ряді своїх праць послідовно обґрунтовував думку про культурне спадкоємство дружинної княжої Русі з козацтвом. Ось чому "Слово" ілюструвалось ним для підтвердження тяглості української історії. Такої точки зору послідовно дотримувався й Павло Житецький (1836-1911). У 1893 р. з'являється його книга *"Мысли о малороссийских народных думах"*. Викладені тут міркування поширювалися і на "Слово". Наприклад, у рецензії на книгу Огоновського він зауважував, що мовою "Слова" був один із малоруських діалектів³².

"Первісником" наших дум", первотвором, від якого потім пішли у світі наші кобзарські думи, вважав "Слово" Панаас Мирний, який зробив 1883 р. переклад-переспів твору - *"Думу про військо Игореве"*. Переклад було опубліковано без відома автора в 1896 р. у галицькій *"Зорі"*³³, а в 1914 р. - окремою брошурою у Києві³⁴. В основу цього переспіву лягла образно-стилістична та ритмічна система дум, що, на думку Л. Махновця, ослабило специфічно староруські риси й аромат княжого часу: читач мимоволі переноситься в XVI-XVII ст.³⁵

Цікавим є переклад Миколи Чернявського, який він здійснив у 1894 р., а видрукував уже в XX ст.³⁶ На самому схилі XIX ст. переклад "Слова" здійснив Іван Стешенко, який, здається, так ніколи і не був опублікований. В Інституті рукописів НБУВ зберігається автограф (*"Слово о полку Игоря" Украинський переспів І. Стешенко*) цього перекладу³⁷, датований 22 лютого 1899 р. Захоплено був зустрінутий критикою³⁸ переклад Василя Щурата, опублікований 1907 р.³⁹ У передмові до упорядкованої Б. Лепким у 1915 р. антології українських перекладів і переспівів *"Слова про Ігорів похід"* ця пам'ятка XII ст. характеризується як *"наскрізь українська поема, близька до княжих билин і козацьких дум, до літописних і народних вірувань... архивитвір геніального образованого поета, котрий заслуханий був у пісню народу, як колись, гень пізніше заслухається Шевченко... Відзиваються в нас народні гордощі, що наша вітчизна вже в XII столітті видала такого генія-співака, котрий минувшість пов'язав з будучистю, котрий світ реальний, князів, княгинь, бояр, помішав з вимріяним, а народню поезію сплів із світовою в оден нев'янучий вінок, котрий давню поганську віру, всляких Хорсів, Дажбогів, Стрибогів і Дивів, поставив поруч нової християнської, для котрого життя на Україні було чимсь одним, суцільним, непрямим і дорогоцінним"*⁴⁰. Скептиків автентичності "Слова" Б. Лепкий називав ворогами українства.

Попри те, що українці спромоглися створити потужний корпус фахових досліджень та перекладів "Слова",⁴¹ воно зробилося офіційним національним епосом Росії, *"іконою російської стародавності, честі й героїчності, російської держави як такої"*⁴². Наприклад, ще 1887 р. С. Барсов стверджував: *"Слово о полку Игореве", помимо своего исторического и литературного*

значе
веков
несме
Ведь
всеми
Ведь
буду
"Слов
общес
в шко
Руси п
знамя
возвы
Т
истори
зауваж
стара
словес
живі зе
красви
ретуш
головн
живог
письме
великор
В

Колн 19
"Правд
дорого
любовь
рефренс
гордост
компара
него "и
заиграл
русской

Та
свидетел
его звено
и станов

Зап
наукових
що з'яв
якого поб
Київської
Автора п
кожного
історіогра

значения, есть в то же время поучительный памятник для всех будущих веков России... Ведь это то знамя, с которым мы могли отразить от себя несметные полчища разных варваров, наскакивавших на землю русскую. Ведь это то знамя, которое создало нас великим народом, ввело нас во всемирную историю и сделало нас носителями общечеловеческой культуры. Ведь это то знамя, которое одно может служить верным залогом будущего России... Блистая яркими лучами идеала земли святорусской "Слово о полку Игореве" должно стать краеугольным камнем нашего общественного воспитания. Пусть развернется его великое знамя не только в школе государственной, но и в школе народной: пусть завет Киевской Руси падет на сердце и перейдет в сознание грядущих поколений; пусть это знамя научит школу вдохновляться благом единой земли Русской и возвышаться над мелкими, частными и личными интересами"⁴³.

Так само й М.О.Коялович убачав у "Слові" "выдающийся момент истории русского самосознания"⁴⁴. А тим часом М.Грушевський з сумом зауважував: "Для офіціальних і офіціозних представників російської науки стара українська доба була тільки вступним розділом російської словесності, і те, що вилазило з тих рамок, між іншим, через свої занадто живі зв'язки з стихією народною, місцевою, українською, зіставалось поза краєвидом їх уваги, а часом до певної міри й свідомо ігнорувалось і ретушувалось... студії староруської літератури, наскільки досі велись головню великоруськими чи "общерусскими" ученими, ще не взяли від неї її живого, культурного, національного змісту. Не візьмуть і українські письменники, поки будуть лише компіляторами або популяризаторами великоруських праць. Мусять вгризтися в живе м'ясо сєї науки"⁴⁵.

В радянські часи гадки про українськість "Слова" були знову "забуті". Коли 1938 р. у Радянському Союзі святкувалося 750-річчя "Слова", газета "Правда" писала: "Всем народам Советского Союза "Слово о полку Игореве" дорого и близко, ибо в нем запечатлены высокие идеалы, озаряющие жизнь, любовь к родине, любовь к народу"⁴⁶. У численних збірниках наукових праць рефреном звучали подібні слова: "Советские литературоведы отстаивали гордость русской и мировой культуры, разоблачили попытки компаративистов заслонить "Слово" обильно нагромоздившимися вокруг него "иноземными источниками" и тогда этот гениальный памятник заиграл всеми красками выросившей его русской исторической жизни, русской природы и русского языка"⁴⁷.

Так само й тепер для багатьох російських колег "Слово" "не только свидетельствует о русском самосознании в прошлом, не только является его звеном, но и прочно входит в русское самосознание настоящего времени и становится его неотъемлемой частью"⁴⁸.

Запізнілим реваншем в історіографічних змаганнях за "Слово" є низка наукових й науково-популярних або, як кажуть у народі, білянаукових праць, що з'явилися в Україні від 1991 р. Наприклад, Б.Яценко, більшість праць якого побачили світ саме в радянські часи, засуджуючи імперське розуміння Кнівської Русі українськими дослідниками "Слова", виявляє у ньому турботу Автора про майбутнє українського народу⁴⁹. Інтерес до цієї "дорогої для кожного українця" літературної пам'ятки не згасає. Естафета ветеранів історіографічних битв за "Слово" нині у надійних руках бійців нового призову,

які час від часу знаходять свій (зрозуміло, найправильніший) "ключ для нового прочитання" цієї пам'ятки. Нещодавно, наприклад, Володимир Осипчук-Сковорода показав досі не досягнутий зв'язок "Слова" з "Велесовою книгою" ("О милий Боже України" - це не сарказм, а назва його книги - В.Р.). Відтак, "загальноновизнаний шедевр давньої української літератури відтепер стає ще й унікальною пам'яткою державотворення України-Русі. Зберігши на своїх сторінках не лише свідчення про державотворчі процеси Київської Русі XI-XII століть, а й більш глибокі, притаманні нашим предкам, він є унікальним історичним джерелом початків Русі. Все це набуває особливої ваги саме в наш час - пробудження політичної свідомості нації та подальшої розбудови Української держави, час оновлення історичної пам'яті українського народу"⁵⁰.

Воістину збулося, почуто Заповіт М.Грушевського: "Сей твор ("Слово о полку Ігоревім" - В.Р.) перегортайте і денно і ноцно - ви знайдете в нм всякий раз нову красу і новий зміст!"⁵¹.

¹Грабова Григорій. Вічне повернення містифікацій // Критика. - 2001. - Ч.1-2. - С.6.

²Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. - К., 1994. - С.75-76.

³Коробков В.Н. Ганка и его "Кралевоградская рукопись" // Известия АН СССР: Отделение общественных наук. - М., 1932. - №6. - С.521-543.

⁴Сторожко А. Очерки из истории чешской литературы. 1. Рукописи Зеленоградская и Кралевоградская. Вып. 1: Очерк литературной истории рукописей (1817-1877). Историко-библиографическое исследование. - К., 1880. - 291 с.

⁵Творения М.Хераскова, вновь испр. и дополненные. - М., 1797. - Ч.2. - С.300.

⁶Карамзин Н.М. Несколько слов о русской литературе (Письмо в "Зритель" о русской литературе) // Карамзин Н.М. Сочинения в двух томах. - Л., 1984. - Т.2. - С.90-92.

⁷Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. - К., 1993. - Т.2. - С.165.

⁸Шликевич Маркіян. Плач Ярославини // Записки Наукового Товариства ім.Т.Шевченка. - 1904. - Т.LVIII. - С.22-23.

⁹Клайдович К.Ф. Опыт решения вопроса на каком языке писана Песнь о полку Игоря // Труды Общества любителей российской словесности при Московском университете. - М., 1818. - Ч.XI. - С.27-28. Порівн.: Полевой Н. История русского народа. - М., 1830. - Т.2. - С.161, 262, 269; Т.3. - С.108-112; Он же. Очерки русской литературы. - М., 1839.

¹⁰Песнь о полку Игореве, переведенная на украинское наречие Михаилом Максимовичем. - К., 1857; Украинцев, издаваемый Михаилом Максимовичем. - М., 1859. Книжка первая. - С.43-86, 87-112.

¹¹Див.: Попов П.Н. "Слово о полку Игореве" в переводе Т.Шевченко // Слово о полку Игореве / Сб. исследований и статей под ред. В.П.Адриановой-Перетц. - М.-Л., 1950. - С.408.

¹²Грушевський М. Історія української літератури. - Т.2. - С.167.

¹³Белинский В. Русская литература // Отечественные записки. - 1841. - Т.16. - №6. Отд. Библиографическая хроника. - С.39-42.

¹⁴Киевские Губернские Ведомости. - 1857. - №26. - 29 июня. - С.181-182.

¹⁵Русский Инвалид: газета военная, литературная и политическая. - 1857. - №161. - С.668-669.

¹⁶Максимович М. Филологическая критика текста "Слова о полку Игореве" // Институт рукопису Национальної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф.І. - Спр.573. - Арк.2.

¹⁷Грушевський М. Історія української літератури. - Т.2. - С.167.

¹⁸Так називав його Погодин в одному із своїх численних листів (травень 1866 р.) до Максимовича. Див.: Письма М.П.Погодина к М.А.Максимовичу с пояснениями С.И.Пономарева // Сборник Отделения русского языка и словесности. - 1882. - Т.XXXI. - №2. - С.88.

¹⁹Миллер А.И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). - СПб., 2000. - С.69-70.

²⁰Грушевський М. "Малороссийские песни" Максимовича і століття української наукової праці // Україна. - 1927. - Кн.6.

²¹Сфремов С. Максимович в історії української самосвідомості // Записки Історико-

- філологічного відділу. - К., 1927. - Ю.ХVІ. - С.4.
- ²²Див.: Краледворская рукопись и Слово о полку Игореве. - Прага, 1838. - 75 с.
- ²³Попов П.М. Шевченко й "Слово о полку Игоревім" // Літературна критика. - 1937. - №4. - С.63-82; *Он же*. "Слово о полку Игореве" в перекладі Т.Шевченка. - С.402.
- ²⁴Зоря. - 1893. - №9. - С.174; №10. - С.191; №11. - С.120.
- ²⁵Писання Осипа-Юрія Федьковича / Підг. до друку І.Франко (Українсько-руська бібліотека). - Львів, 1902. - Т.1. - С.193-207.
- ²⁶Кур'ян П. Боянові замисли (Ода до кобзи, присвячена першавникові в розумінні Слова о Полку Игореві професорові Львівського університету Д-ру Омелянові Огоновському) // ІРНБУВ. - Ф.1. - Спр.28316. - Арк.1.
- ²⁷Див.: Франко І. Статті і матеріали. Збірник третій. - Харків, 1952. - С.5-24.
- ²⁸Слово о полку Игоревому. Переспів з старосвітської грамоти ще ХІІ століття. Переклав В.А.Кендзерський. - Кременчук, 1875.
- ²⁹Князь Ігор. Оповідання. По "Слову про полк Ігорів" написав Борис Грінченко. Друге видання. Видала М.Грінченко. - К., 1913.
- ³⁰Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. - К., 1994. - С.37.
- ³¹Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова. - К., 1871. - Т.1. - С.ХV.
- ³²Archiv für Slavische Philologie V. Jagic. - Berlin, 1877. - Band 2. - Het.3. - S.642-660.
- ³³Зоря. - 1896. - №3. - С.47-49; №4. - С.67-69; №6. - С.104-106; №7. - С.129-130.
- ³⁴Слово о полку Игореве, Игоря, сына Святослава, внука Ольгова. Дума про війсьکو Ігореве. Переспів Павла Мирного. - К., 1914.
- ³⁵Махновець Леонід. У віках безсмертне // Слово о пльку Игореве та його поетичні переклади і переспіви / Упоряд. Махновець Л. - К., 1967. - С.21.
- ³⁶Черновський М. Твори. - Т.7: Молодість (1893-1896). Поезії. Кн.2. - Харків, 1928. - С.273-297.
- ³⁷ІРНБУВ. - Ф.1. - Спр.8920.
- ³⁸Газета "Діло" від 13 листопада 1907 р. (№245) писала: "Щуратовий переклад подав нам відомоділу, близьку нашому розумінню й відчуванню староруську поему".
- ³⁹Щурат Василь. Слово про похід Ігоря Святославича. Поема ХІІ ст. // Світ (Львів). - 1907. - №1-6 і окремим виданням.
- ⁴⁰Слово о полку Игоревім у віршованих перекладах. - Відень, 1915. - С.8-9.
- ⁴¹Див. далеко неповний їх огляд: Енциклопедія "Слова о полку Игореве". - СПб., 1995. - Т.4. - С.62-68.
- ⁴²Грабович Григорій. Вічне повернення містифікацій. - С.6-7.
- ⁴³Барсов Е.В. Вместо эпитафия // Барсов Е.В. Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси. - М., 1887. - Т.1.
- ⁴⁴Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. Издание третье, без перемен. - СПб., 1901. - С.71-74.
- ⁴⁵Грушевський М. Історія української літератури. - Т.2. - С.11-12.
- ⁴⁶Бессмертное творение древней русской литературы // Правда. - 1938. - 25 мая (№142).
- ⁴⁷Див., наприкл.: Слово о полку Игореве / Сб. исследований и статей под ред. В.П.Адриановой-Перетц. - М.-Л., 1950. - С.3.
- ⁴⁸Шаховской Д.М. "Слово о полку Игореве" в эмиграции // 200 лет первому изданию "Слова о полку Игореве": Материалы юбилейных чтений по истории и культуре древней и новой России (27-29 августа 2000 года Ярославль-Рыбинск). - Ярославль, 2001. - С.110.
- ⁴⁹Яценко Б. Про концепцію "Слова о полку Игоревім" // Березиль. - 1993. - №7-8. - С.139-157. Ширше див.: Яценко Б.И. // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - СПб., 1995. - Т.5. - С.300-302.
- ⁵⁰Опанасенко Т. Неосязка сутність "Слова..." // Вечірній Київ. - 2006. - 25 жовтня.
- ⁵¹Грушевський М. Історія української літератури. - Т.2. - С.215.

RYCHKAVM.

Under the Flags of "The Song..." (Following the steps of historiographic battles)

In the article there are viewed the introduction history of "The Song of Igor's Campaign" to the Ukrainian scientific mind and the fine word art, its role in the formation of national cultural identity of Ukrainian people.

Отримано 5.07.2007.

НІМЕНКО Н.А.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОФЕСОРА М.О.МАКАРЕНКА НА МАРІУПІЛЬЩИНІ

На підставі нових архівних та маловідомих матеріалів аналізується історія археологічних досліджень професора М.О.Макаренка на Маріупільщині у 1930-1933 рр.

Протягом останніх десятиліть відкрилися нові перспективи вивчення історичної та наукової спадщини минулих поколінь. У зв'язку з цим усе більшої популярності набувають регіональні дослідження, що дозволяють не лише деталізувати відомі факти, а й виявити нові обставини, події, що вплинули на перебіг історії. Тим більше, що цілий пласт документів через політичні обставини взагалі не вводився до наукового обігу, а імена вчених, що були репресовані як *“вороги народу”* у 30-ті роки ХХ ст., та їх наукова спадщина з тих самих причин замовчувалися або піддавалися забуттю. До таких відноситься і видатний вчений-енциклопедист, археолог, мистецтвознавець та пам'яткоохоронець Микола Омелянович Макаренко. В останні десятиліття з'явилася низка публікацій, присвячених біографії та науковому доробку вченого¹. Серед них і такі, що розповідають про історію археологічних досліджень, зокрема у Приазов'ї². Але за браком джерел, що частково були знищені цензурою, інші - розпорошені по галузевих та місцевих архівах, багато фактів залишилося поза увагою дослідників. У фондах Всеукраїнського археологічного комітету - Секції історії матеріальної культури (далі - ВУАК-СІМК) Наукового архіву Інституту археології НАН України нами було виявлено численні матеріали, що доповнюють і корегують вже відомі факти про археологічні дослідження М.О.Макаренка на Маріупільщині у 1930-1933 рр. та видання його монографії *“Маріупільський могильник”*, що стала хрестоматійною і є бібліографічною рідкістю. Тож, мета даної публікації - хронологічно простежити перебіг подій, що відбувалися під час розкопок М.О.Макаренка на Маріупільщині протягом чотирьох археологічних сезонів, та охарактеризувати їхні результати.

Історія археологічних досліджень у Донбасі в першу чергу пов'язана з державними планами будівництва на цій території промислових об'єктів. У зв'язку з цим було проведено низку геологічних розвідок, мета яких - виявити найбільш сприятливі умови для формування будівельних майданчиків. Разом з цим, проводилася і реєстрація пам'яток історії та культури, що, ймовірно, будуть знищені майбутніми промисловими гігантами. У травні 1927 р. було закінчено складання загального списку зареєстрованих пам'яток археології, історії та архітектури. Але цей перелік був далеко не повним. Більше того, у деяких округах, зокрема Сталінському і Маріупільському, реєстрацію таких об'єктів взагалі не проводили. Тож не дивно, що перші планові археологічні дослідження цих територій були пов'язані з промисловим будівництвом.

Німенко Наталія Анатоліївна - старший науковий співробітник Сумського державного університету

У цей час неодноразово розглядалися питання про необхідність охорони археологічних пам'яток, що руйнувалися через індустріальне будівництво. 1 грудня 1928 р. було навіть затверджено "*Статут про округові з'їзди Рад, округові виконавчі комітети, їх відділи та інспектури*", згідно з яким на місцеві органи влади покладалося завдання не лише затвердити списки пам'яток історії та культури, що знаходяться на їхній території, а й організувати та провести пам'яткоохоронні заходи³.

На початку 1928 р., після обстеження групою радянських та американських інженерів гирла річок Міус та Кальміус, було обрано місце для будівництва нового металургійного заводу. У червні 1929 р. було виділено ділянку на лівому березі р.Кальміус, біля її гирла, де й планувалося розпочати будівництво заводу "*Азовсталь*"⁴. Протягом 1928-1929 рр. цю територію також досліджував співробітник Маріупільського музею, досвідчений археолог П.М.Піневич, який виявив численні пам'ятки минулого, зокрема рештки курганів, уламки посуду тощо, що й занотував у щоденнику. Та через погіршення стану здоров'я він змушений був припинити дослідження та переїхати до Києва.

3 лютого 1930 р. директор Маріупільського музею І.П.Коваленко виступив на засіданні Президії ВУАК. У доповіді розглядався стан пам'яток археології та мистецтва на Маріупільщині у зв'язку з будівництвом промислових об'єктів, наголошувалося на необхідності дослідження та збереження пам'яток старовини⁵. У прийнятій постанові ВУАК висловлювалася подяка тов.Коваленку "*за дуже цікаву доповідь*" та зазначалося, що регіон включено до плану археологічних досліджень на 1930 р.⁶

У червні 1930 р. ВУАК отримав повідомлення Маріупільського окрплану про виділення 1000 крб. на проведення археологічних досліджень у регіоні. Для керівництва цими роботами пропонувалася "*кандидатура археолога професора Макаренка, котрий погодився прибути на розкопки в Маріупільський округ*"⁷. Але через різні обставини ще у 1929 р. вчений був змушений вийти зі складу ВУАК, тож затвердження його кандидатури на керівництво розкопками на Маріупільщині зіткнулося з численними перешкодами. Справа просувалася досить повільно.

Саме за таких обставин під час проведення попередньої зачистки території для будівельного майданчика один із співробітників Новотрубного заводу, археолог-аматор Г.Ф.Кравець звернув увагу на численні рештки поховань, що були випадково підняті на поверхню, а також фрагменти речей давніх часів. Про це він повідомив І.П.Коваленка. Виняткова цінність археологічних знахідок на місці запланованого будівництва заводу-гіганта вимагала проведення негайного дослідження поховань фахівцем найвищого рівня. Кандидатура М.О.Макаренка було затверджена.

Розкопки проводилися з 19 серпня до 4 жовтня (за звітом вченого)⁸ [10.08.-15.10 - за публікацією⁹], а вже 17 серпня 1930 р. у місцевій пресі було повідомлено про те, що на території "*Азовсталі*" та Камбурова кургана співробітниками краєзнавчого музею під керівництвом професора М.О.Макаренка проводяться археологічні дослідження, внаслідок чого виявлено поховання, ймовірно, кам'яного віку. На розкопках також працювали художники - дружина вченого А.С.Федорова-Макаренко, В.А.Головатий

яких і могильник неолітичної доби - "величезне придбання в галузі археологічної дисципліни"¹³. Таке визначення не випадкове. Виявилось, що на цій території люди оселялися з давніх часів, про що свідчать поховання у декілька шарів, що належать різним епохам - від неоліту до XIX ст.¹⁴ Могильник являв собою неправильної форми траншею 28x2 м. Було розкрито 124 поховання, серед яких 6 дитячих, 2 більш пізніх - "у кам'яній обкладці". Усі кістяки лежали з півночі на південь у смугі червоної глини на глибині 0,75-1,5 м у кілька ярусів. Небіжчиків ховали на спині з простягнутими ногами, руки були покладені на живіт або на стегна (інколи одна рука простягалася уздовж тіла), головою на схід або захід. У деяких похованнях голова та ноги були підняті на 0,1-0,2 м. Інколи похорон справляли на місці, де вже лежав покійник. У цьому випадку кістки останнього згрібали докупи і на їхнє місце клали іншого небіжчика.

Могильний інвентар складався переважно з виробів з кістки та каменю, що поділялися на 2 групи: прикраси та побутові речі. До першої групи відносяться вироби з вепрячих іклів (підвіски, намистини, прямокутні пластини до одягу та цілі ікла з дірками для закріплення); панцирів черепах (намистини, невеликі - як окремі прикраси); каменю (підвіски). До другої - вироби з кременю (качалки, скребачки, швайки, клини); каменю: пісковіку, вапняку, мармуру (шліфувальні); кістки (дудочки); вепрячих іклів (фігурки тварин); імпортного порфіриту (клини-сокири, булави - пізнішого часу). В одному з дитячих поховань виявлено велике зерно кристалю (імпорт).

За характером поховального ритуалу, естетичними уподобаннями, виробничою діяльністю людини того часу Маріупільський могильник виявився унікальним комплексом, аналогів якому не було. Намагаючись знайти схожі елементи в інших могильниках епохи неоліту, М.О.Макаренко звернув увагу на нечисленні поховання, досліджені на Волзі, у Сибіру та на Далекому Сході. Усі порівняння щодо обряду поховання, інвентаря тощо підтвердили думку дослідника про унікальність Маріупільської знахідки¹⁵, що, в свою чергу, поставило безліч питань, відповісти на які у той час було дуже складно.

У зв'язку з цим було проведено унікальний метод музеєфікації - вирізку поховань разом з інвентарем, про що навіть сповіщав у місцевій газеті директор Маріупільського музею¹⁶. Перше, що належало до епохи неоліту, знаходилося безпосередньо у могильнику. Унікальність полягає в ритуалі поховання: воно подвійне - дорослий, що рукою підтримує дитину, яка лежить зверху. Комплекс мав багатий інвентар, особливо відрізнявся кістяк дитини. На ньому були прикраси з цілих вепрячих іклів та пластинок, намисто з перламутру та черепашок, клин з порфіриту¹⁷.

Друге - епохи енеоліту, виявлене поруч із могильником. Унікальність цього комплексу полягає у тому, що він вміщує два поховання: одне зроблене за обрядом спалювання небіжчика, інше - подвійне поховання у кам'яній кладці. Як вдалося з'ясувати, обряд спалення проводився безпосередньо на місці поховання, про що свідчать купа попелу і обгорілі фрагменти інвентаря: кремінні наконечник стріли та скребачка, пластини з вепрячих іклів незвичної форми, шліфувальний камінь. Нижче на 0,6 м від першого було виявлено подвійне поховання. Воно знаходилося у гробовищі з обробленого

Такий метод музеєфікації дозволив не тільки зберегти унікальні поховання, а й провести їхні детальні дослідження навіть через якийсь час. Так, наприкінці 50-х років антропологічну експертизу фрагментів вирізок проводив аспірант Інституту етнографії та антропології ім.Міклухо-Маклая І.І.Гофман¹⁹. Він встановив, що неолітичне поховання містило кістяки чоловіка 25-35 років та 2-річної дитини, а енеолітичне - 2-х чоловіків 35-ти і 50-60-ти років відповідно.

Цікаво, що І.І.Гофман пропонував адміністрації Маріупільського музею провести реконструкцію зовнішнього вигляду неолітичного чоловіка, для чого необхідно було надати відповідний дозвіл та фінансування. Але через різні обставини цього не сталося.

Вирізки поховань разом з іншими знахідками (60 комплексів, загалом - 595 од. зб.), а також фото та фотонегативи на склі (51 од. зб.) і нині зберігаються у фондах Маріупільського музею. 11 комплектів разом з випадковими знахідками згодом було передано до музеїв Москви, Донецька, Луганська²⁰.

Незважаючи на великі темпи робіт по дослідженню могильника у 1930 р., М.О.Макаренка цікавили питання про спосіб життя людей епохи неоліту на цій території, їхні заняття та звички, адже ніяких ознак проживання тут не виявлено. Тому вчений провів розвідки неподалік могильника, де на відстані у 100 саженив було виявлено 11 ямок - рештки жител типу землянок²¹. На відстані близько 2 км від могильника було виявлено велику кількість керамічних уламків різного кольору з орнаментациєю. На думку вченого, це місце численних жител. Період існування поселення встановити не вдалося²². Підйомний матеріал передали до музею, а на виявлених територіях наступного, 1931 р. планувалося провести детальні дослідження.

У цей же час під керівництвом М.О.Макаренка проводилися дослідження і в центрі Маріуполя, на Камбуровому кургані²³. Його розкопки у 1872 р. самовільно розпочав сторож у коморах купця П.Г.Камбурова. Частина матеріалів була передана до Олександрівської гімназії, згодом - до Маріупільського музею. Тож, у 1930 р. досліджувалися залишки колись великої споруди. До музею потрапили 27 знахідок, серед яких: 7 виробів з кременю, 15 фрагментів кераміки, кістяний гудзик, бронзова голка та інш., а також фотонегативи: комплекс знахідок та загальний вигляд кургана²⁴. Ймовірно, їх, як і фотонегативи з Маріупільського могильника, зробив М.О.Макаренко. Більшість експонатів у 1956 р. було передано до Донецького музею.

Тож, у 1931 р. вчений планував продовжити широкомасштабні розкопки археологічних пам'яток на Маріупільщині, зокрема дослідити: *“землянки (невідомого часу); городища з видимими слідами будівель цікавої форми; селище клясичних часів; низку могил (курганів), з яких три могили вже знищено будівлею, рештки стоянки в Зінцевій балці”*²⁵. Для цього необхідні були досить значні кошти. За підрахунками М.О.Макаренка, ця сума повинна становити щонайменше 10 тис. крб. Але вчений сподівався, що унікальні результати робіт 1930 р., а також прихильне ставлення до розкопок керівників *“Азовсталі”* та місцевої адміністрації дадуть змогу отримати значно більше коштів на фінансування подальших досліджень на Маріупільщині. Більше того, він наголошував, що з ранньої весни 1931 р. необхідно організувати спостереження за ходом будівельних робіт, щоб уникнути

руйнування археологічних пам'яток. *“Загибель їх лягла б чорною плямою стида й позору на тих, хто припустив би це”*, - писав вчений на адресу Укрнауки²⁶. Оскільки в цей час М.О.Макаренко не мав постійного місця роботи, він міг виїхати до Маріуполя вже на початку 1931 р.

В цей час вчений вів жваву переписку з сектором науки Народного комісаріату освіти (далі - НКО)²⁷. У листах від 6 листопада та 29 грудня 1930 р. він звертав увагу на необхідність припинення будь-яких будівельних робіт на *“Азовсталі”* без участі археологів, оскільки вони можуть знищити унікальні пам'ятки минулого. Керівництво будівництва через Сектор науки запевнило про *“згортання”* робіт. У відповідь 8 квітня 1931 р. М.О.Макаренко наголошував, що навіть найменші втручання можуть призвести до втрати унікальних залишків землянок і просив *“вжити відповідних заходів аби спасти ці пам'ятники”*²⁸.

15 квітня вчений отримав повідомлення від Сектора науки про виділення лише 3 тис. крб. на проведення археологічних досліджень у Маріуполі, а згодом - про зменшення цієї суми до 2 тис. Сектор науки також просив надіслати на його адресу план проведення розкопок і персональний склад членів експедиції.

У травні 1931 р. М.О.Макаренко знову звертається до Сектора науки НКО з проханням видати йому відкритого листа на право проведення археологічних досліджень (розкопок, обмірів, зйомок, фотографування та зарисовок) *“на терені колишньої Маріупільської округи”* на 1931 р.²⁹

У липні 1931 р. дослідник отримав інформацію про те, що на Маріупільщині знайдено цікаві речі найдавніших часів, але через відсутність фінансування вчений не міг виїхати на місце, щоб з'ясувати ситуацію. І лише на початку серпня він отримав повідомлення, що згідно з планами розкопок на III квартал 1931 р. на досліді у Маріуполі затверджено фінансування у розмірі 2 тис. крб. Проте і після цього роботи не розпочалися.

Не лише вчений, а й ВУАК був зацікавлений у продовженні досліджень у Приазов'ї. Тому у планах на 1931 р. значилося: *“організація археологічних робіт на Донбасі і зв'язок з підприємствами Донбасу”*³⁰. Але питання фінансування було не в його компетенції.

Разом з тим, ситуація змінилася і на будівництві. До влади прийшло нове керівництво *“Азовсталі”*, яке основним своїм завданням вважало якнайшвидше завершення будівельних робіт. Тож, усі обіцянки щодо збереження пам'яток старовини, дані попереднім керівництвом, не виконувалися. У квітні 1931 р. на місці землянок, якими так опікувався М.О.Макаренко, було зведено промислові об'єкти. *“Можемо висловити наш глибокий жаль, - писав вчений, - що зруйновано, можливо, єдині, неповторенні пам'ятки побуту громадсько-родових формацій на Озівському побережжі”*³¹. Змінився і директор Маріупільського музею.

Лише у серпні 1931 р. М.О.Макаренко отримав відкритого листа №949 на право проведення археологічних досліджень.

На підставі рядків з широковідомої нині монографії вченого *“Маріупільський могильник”* ми можемо стверджувати, що влітку 1931 р. вчений все ж відвідав Маріупіль, ймовірно, на власні кошти, де провів археологічні розвідки *“жител забродів”*³², хоча у звітній документації цей епізод відсутній.

Тож, широкомасштабні дослідження розпочалися лише восени 1931 р. Роботи тривали у дуже важких умовах. І пов'язано це було, передусім, із затримкою фінансування. Незважаючи на прохання М.О.Макаренка перевести визначені для експедиції кошти на ім'я керівника експедиції, Сектор науки перерахував їх на адресу Маріупільського музею. Новопризначений директор музею Бар'яхтаров з невідомих причин затримував їх виплату.

Так, за твердженням М.О.Макаренка, перший місяць роботи експедиції кошти надходили *“з великими труднощами в різні часи невеликими сумами”*, а з 30 жовтня їх взагалі перестали виплачувати, що змусило дослідників *“буквально побиратися як жебраки, позичати кошти і для розплати з робітниками, і на те, аби було щось їсти”*³³. Вчений неодноразово звертався до сектору науки НКО з проханням вирішити цю проблему, але марно. Місцеві мешканці надавали посильну допомогу, бо *“бачили безвихідне становище”*, в якому опинилися члени експедиції. Завдяки цьому вдалося *“спастися себе від голоду”*³⁴. Лише втручання місцевої адміністрації змусило директора музею виплатити заборгованість. Тож, обставини, за яких проводилися розкопки унікальних пам'яток на Маріупільщині, були вкрай несприятливими. Однак роботи проводилися регулярно, методично і професійно.

В день приїзду до Маріуполя, 4 жовтня, М.О.Макаренка сповістили про те, що в районі будівництва аеропорта є велика група курганів різних розмірів. Поїздка на місце довела, що більше 30 скіфських курганів за планом будівельних робіт буде знесено, а вони, на думку вченого, *“являють собою надзвичайної наукової ваги пам'ятники”*, від яких можна чекати *“несподіваних знахідок всесвітнього значення”*³⁵. Виходячи з розмірів та форми курганів, вчений припустив, що 2 з них є царськими. Це підтвердили і знахідки 3 великих намистин з *“Єгипетської пасти”*, вкритих бірюзовою поливою, що свідчить про торгівлю з грецькими колоніями. Тож, системні розкопки могли б дати надзвичайні результати³⁶. Незважаючи на всі вмовляння, спираючись на *“секретне”* розпорядження, вченому дозволили оглянути лише один курган.

На лист до Сектора науки з проханням вжити необхідних заходів, щоб дослідити ці кургани і зберегти їх для нащадків, М.О.Макаренко відповіді так і не отримав. Кургани було знесено і *“всякі сліди їх місця пропали навіки. Стид і позор тому, хто допустить і вже допустив знищення таких пам'ятників без відповідного дослідження... Хто притягне до права і кого за цей вандалізм”*, - писав вчений³⁷.

Тож, згідно з планом проводилися розкопки курганів на верхній частині хребта, на відстані 1 км від Маріупільського могильника. Їх виявилось 5, невеликого розміру (0,3-0,8 м), широких *“в заснування насипів”* (10-25 м). Після нівелювання, обмірів, зняття планів, описів та фотографування вчений застосував *“прийняту на завжди”* методику повного зняття насипу, щоб уникнути найменших пошкоджень поховань, які можуть знаходитися *“зовсім під полою кургана, геть далеко від середини, збоку”*³⁸. Під шаром землі було відкрито шар каміння різного розміру і форми, що інколи мав кілька рядів. Це каміння утворювало окремі групи, по кілька на курган, де знаходилися поховання. Курган 1 мав 12 поховань, інші - від 3-х до 6-ти. Траплялися і окремі поховання, вони розташовувалися нижче основних.

“вдавленого” на вінцях і “різаного” по всій поверхні. Більшість посуду була у дуже розчавленому вигляді. Тож його на місці реставрували і відправляли до місцевого музею.

Окрім кераміки, в окремих похованнях кургану 1 було виявлено маленькі шматочки рожевої охри, що лежали відокремлено від кістяка; 2 ведмежих зуба з дірочками, уламок кістяної шпильки та морська раковина (зроблено вирізку цього комплексу)³⁹.

У насипах курганів було виявлено кістяне кільце та 2 обточених каменя.

Розкопки М.О.Макаренка у Приазов'ї цим не обмежилися. Він продовжив дослідження так званих “жител забродів”, яким загрожувало цілковите знищення через будівництво тимчасового населеного пункту для робітників “Азовсталь”, а у 1932 р. - промислових об'єктів заводу. Рештки землянок було виявлено ще у 1930 р. на лівому березі р.Кальміус, на відстані до 1 км від Маріупільського могильника. Забродами називали кріпаків-втікачів, які селилися у вільних степах і, за переказами, проживали тут до середини ХІХ ст.

Незважаючи на “юний” вік цих помешкань, вчений вирішив провести їхнє ретельне дослідження. Вдалося розкопати лише одну землянку, решта була зруйнована будівництвом. “Житла забродів” виявилися землянками 5х6 м з дерев'яними стінами, обмазаними крейдою, дах тримався на стояках, долівка викладалася шарами глини і піску. У південному кутку розміщувалася піч, що складалася з невеликих камінців на глиняному розчині і мала незвичну форму бані “з ледве помітним продовженням до виходу”⁴⁰. Під стінами стояли лавки, від яких залишилася кам'яна основа. Двері кімнати виводили до господарського приміщення.

У землянці було виявлено багатий господарський інвентар з міді, заліза, скла, глини, фаянсу, каменю, кістки, дерева, шкіри⁴¹. Знайдено також монету 1830 р., за якою встановили кінцевий термін проживання “забродів” у цій місцевості. На думку М.О.Макаренка, ці речі становлять надзвичайний науковий інтерес, оскільки “належать тій соціальній формації, про яку в літературі відомостів обмаль” і матеріальна селянська культура ХІХ ст. майже не досліджена⁴². У зв'язку з цим було проведено ретельні обміри, описи, зроблено фотознімки як самої землянки, так і знайдених речей. На жаль, зробити фото з близько 300 негативів вченому не вдалося через брак коштів і відсутність хімікатів⁴³.

Тож, археологічний сезон 1931 р. на Маріупільщині видався вдалим. Незважаючи на усі перешкоди: брак коштів, жахливі умови життя, непорозуміння з сектором наук НКО і дирекцією місцевого музею, М.О.Макаренком було досліджено низку цікавих об'єктів: кургани поблизу Маріуполя, житла “забродів”, оглянуто кургани на місці спорудження аеродрому.

У 1932 р. вчений планував продовжити дослідження унікального комплексу Маріупільських пам'яток, зокрема курганів в районі будівництва аеродрому та “жител забродів”, а також тих об'єктів, яким загрожує знищення через будівництво заводу “Азовсталь”. Окрім цього, М.О.Макаренко звертав увагу керівників сектору науки на необхідність охорони археологічних пам'яток і притягнення до відповідальності тих, чії дії спричинили руйнування курганів у Маріуполі⁴⁴.

У розлозі (на 11 аркушах з обох боків з планом місцевості, де вказані усі досліджувані об'єкти за 1930-1931 рр., 3 картосхемами, 3 малюнками різних видів поховань і 5 - глиняного посуду) звіті про археологічні дослідження на Маріупільщині за 1931 р., направленому на адресу НКО, вчений виклав усі аспекти перебування у Приазов'ї, у додатку детально описав усі знахідки, що були передані до музею (83 позиції), і додав кошторис витрат на розкопки 1932 р.

Цікавою виявилася рецензія на цей звіт, видана головною інспектурою НКО по охороні пам'яток. На звичайному аркуші без вихідних даних вказувалося, що *“відчит... досить обмежений, наук. загальний... Доводиться відзначити абсолютну незадовільність звіту”*⁴⁵. Таку *“оцінку”* інспектура НКО мотивувала тим, що не отримала уявлення про характер досліджуваних пам'яток, а хотіла б *“знати глибше і ширше”*. А далі - пояснення: експедиція мала достатньо коштів для того, щоб зробити фотознімки пам'яток і додати їх до звіту. Об'єктивна картина щодо фінансування розкопок і участі НКО у вирішенні численних проблем, пов'язаних з цією роботою, вже простежена нами вище на підставі документів. Тож, коментарі зайві.

Цю рецензію, разом із звітом М.О.Макаренка, НКО направив до Археологічного комітету. Останній 9 травня 1932 р., *“обміркувавши справу про археологічні дослідження на терені “Азовсталі... вважає за конче потрібне продовження дослідів на зазначеному терені, де міститься ряд пам'яток різноманітних культур”*, що вимагають негайного дослідження, *“поки їх не знищено без дозволу... аби не повторилася справа з землянками, що їх знищено на терені “Азовсталі” р. 1931-го без археологічного дослідження”*⁴⁶. Археологічний комітет просить сектор науки НКО виділити кошти на продовження розкопок на Маріупільщині згідно з кошторисом М.О.Макаренка.

Вкотре виникає конфлікт між пам'яткоохоронними структурами, оскільки ВУАК опікувався науковими аспектами дослідження та охорони пам'яток старовини, а НКО вирішував питання їхнього фінансування.

Незважаючи на всі зусилля, було виділено лише 1,5 тис. крб., що ніяк не могло задовольнити потреб експедиції і взагалі ставило під загрозу проведення розкопок на Маріупільщині. Після одержання такої відповіді НКО М.О.Макаренко виступив на засіданні ВУАК, де виклав основні плани будівельних робіт на *“Азовсталі”*, внаслідок чого будуть зруйновані *“група великих курганів, селище мідяно-бронзової доби, городищенського типу спорудження, житла “забродів”*⁴⁷. Маючи на увазі надзвичайну наукову цінність цих пам'яток, вчений наполягав на негайному їхньому дослідженні. Отже, ВУАК вкотре звернувся до НКО з проханням виділити необхідні кошти (не менше, ніж зазначено у кошторисі) для проведення археологічних досліджень *“в потрібних розмірах та формах”*⁴⁸. Не сподіваючись на позитивне вирішення цього питання, ВУАК листовно звертається і до Маріупільської міськради, і до адміністрації будівництва *“Азовсталі”*. Так, у листі до міськради ВУАК висловлює вдячність за підтримку археологічних досліджень 1930 р. і зазначає, що роботи з виявлення унікального Маріупільського могильника були проведені *“майже виключно за матеріальною допомогою Маріупільського виконкому”*. Тож, ВУАК сподівається на допомогу міськради й у 1932 р. і просить виділити 3 тис.

крб. у розпорядження керівника експедиції М.О.Макаренка⁴⁹. Лист подяки отримало і керівництво “Азовстали”, а також прохання виділити 4 тис. крб.⁵⁰

Незважаючи на усі перешкоди, влітку-восени 1932 р. М.О.Макаренко продовжив дослідження археологічних пам'яток у Приазов'ї. Разом з ним працювали художники - дружина вченого А.С.Федорова-Макаренко та Л.М.Морозова, про що свідчать мандати, виписані на їхні прізвища, а також письмове підтвердження М.О.Макаренка⁵¹.

Дослідження проводилися на території будівництва аеродрому, заводів ім.Ілліча та “Азовстали”. У першому випадку, незважаючи на знищення майже усіх археологічних пам'яток ще у 1931 р., було знайдено глиняний посуд катакомбної культури епохи бронзи. При спорудженні чергових промислових будівель на заводі ім.Ілліча було виявлено курган з багатим інвентарем, переважно прикраси з кістки: бусини, довгі прорізи з гвинтовою нарізкою, молоточковидна шпилька, а також орнаментований горщик. Вважається, що поховання з такими шпильками складають лише 10% від загальної кількості аналогічних і пов'язані з культом соми-хаоми (п'яного зілля), що був розповсюджений серед племен катакомбної культури епохи бронзи⁵².

Великий обсяг робіт був проведений на 7 курганах в районі будівництва “Азовстали”. В кургані 1 було знайдено не менше 13 ямних і зрубних поховань, де виявлено керамічний посуд. Курган 2 містив 28 поховань, з них 18 - зрубних. Окрім кераміки та уламків кременю в одному з поховань знайдено мідне скроневе кільце. При розкопках також виявлено фрагмент горщика салтово-маяцької культури.

У цей же час проводилися дослідження “селища” у балці Бузинній на лівому березі р.Кальміус. За припущенням вченого, люди проживали тут у “курінях, катрагах з гілок” дубу, про що свідчать “помітні попільні прошарки”⁵³. Серед підйомного матеріалу були фрагменти керамічного посуду (ліпного - мідно-бронзової епохи, більш досконалі - “клясичної доби”) та залізних виробів. Їхні форми, матеріал та техніка виконання дозволили вченому припустити, що на селищі люди проживали протягом кількох епох⁵⁴. За визначенням С.О.Плетньової, це селище належало протоболгарам - носіям салтово-маяцької культури⁵⁵. Оскільки ці фрагменти були невеликих розмірів, через що їх перевезення до музею дещо ускладнювалося, М.О.Макаренко змонтував 11 планшетів, частина яких згодом була передана до Донецького музею.

Як і у попередні роки, усі матеріали розкопок з різних об'єктів вчений передав до Маріупільського музею, про що свідчать описи та експонати, що й нині демонструють історію краю.

23 листопада 1932 р. М.О.Макаренко виступив на засіданні ВУАК, де охарактеризував коло проблем, пов'язаних з руйнуванням археологічних пам'яток на Маріупільщині. У постанові ВУАК зазначалося про необхідність охорони археологічних об'єктів та висловлювалося занепокоєння щодо дій будівельників “Азовстали”. М.О.Макаренку пропонувалося зробити доповідь про результати розкопок на Маріупільщині, яку він виголосив 13 травня 1933 р. Виступ “Археологічні дослідження на Маріупільщині за роки 1931-1932” на засіданні Секції історії матеріальної культури торкався болючих проблем сумісництва археологічних досліджень з індустріальним будівництвом⁵⁶.

Окрім керамічних виробів, було знайдено 2 мідні обручки, уламки кварциту та кременю, фрагменти кам'яної сокири, крем'яного ножа, зуби тварин, фрагменти обробленої роговини. Повний перелік знахідок - 77 позицій. Усі вони були передані до Маріупільського музею.

Так закінчилася історія археологічних досліджень М.О.Макаренка на Маріупільщині. Незважаючи на численні перешкоди, під його керівництвом було проведено розкопки унікального комплексу неолітичних пам'яток Маріупільського могильника і виявлено численні поховання інших епох.

Результати розкопок 1930-1933 рр. знайшли відображення у наукових звітах, публікаціях, виступах на засіданнях ВУАК та у пресі, а також поповнили археологічні колекції різних відділів Маріупільського музею. Але найбільш детально та науково обґрунтовано вони були викладені на сторінках фундаментальної праці вченого - монографії "*Маріупільський могильник*" - першої монографії з археології, виданої в Україні, першої і останньої в житті Миколи Омеляновича...

¹Див.: *Шовкопляс І.Г.* Макаренко Микола Омелянович // Радянська енциклопедія історії України. - 1971. - С.7-37; *Білодід О., Киркевич В.* Довга дорога до храму мудрості // Україна. - 1988. - №7. - С.11-14; *Макаренко Д.Є.* Микола Омелянович Макаренко. - К., 1992. - 166 с.; *Граб В.И., Супруненко А.Б.* Из эпистолярного наследия Н.Е.Макаренко // Донецкий археологический сборник. - Донецк, 1993. - С.40-44; *Німенко Н.А.* Велет українознавства (До 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка) // Сумська старовина. - №X. - 2002. - С.5-25; Нові документи до біографії М.О.Макаренка / Упорядкування та публікація *Німенко Н.А.* // Там само. - С.27-32 та інш.

²*Цвейбель Д.С.* Микола Омелянович Макаренко (До 40-річчя відкриття Маріупольського могильника) // Український історичний журнал. - 1970. - №8. - С.128-130; *Вона ж.* З історії вивчення і охорони археологічних пам'яток на Україні в перші десятиріччя радянської влади // Там само. - 1971. - №12. - С.109-112; *Усачук А.Н.* Н.Е.Макаренко: срубные материалы // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тез. докл. обл. науч.-практ. конф. Луганск, ноябрь 1990 г. - Луганск, 1990. - С.114-117; *Божко Р.П.* Исследования Н.Е.Макаренко в Приазовье (1930-1933 гг.) // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тези доп. та повід. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. - Суми-Ромни, 1990. - С.40-41; *Усачук А.Н.* Раскопки Н.Е.Макаренко и В.М.Евсеева на территории Донецка // Там же. - С.46; *Косикова Е.В.* Исследователь древностей Донетчины Виктор Михайлович Евсеев (1912-1955 гг.) // Донецкий археологический сборник. - Вып.5. - Донецк: Аверс Ко ЛТД, 1994. - С.15-16 та інш.

³*Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні. - К.: Вища школа, 1991. - С.89, 117-118.

⁴30 пламенных лет. - Донецк: Донбасс, 1964. - С.6, 7.

⁵Науковий архів Інституту археології НАН України (далі - НА ІА НАНУ). - Ф.ВУАК-СІМК. - Спр.486. - Арк.5.

⁶*Цвейбель Д.С.* К биографии Н.Е.Макаренко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докл. обл. научно-практ. семинара 19-21 апреля 1989 г. - Донецк, 1989. - С.63.

⁷НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.350. - Арк.18.

⁸Там само. - Спр.540. - Арк.б.н.

⁹*Макаренко М.* Маріупільський могильник. - К., 1933. - С.3.

¹⁰НА ІА НАНУ. - Ф.М.О.Макаренка. - Спр.б.н. - Арк.3-4.

¹¹*Макаренко М.* Маріупільський могильник. - С.116.

¹²Там само. - С.5, 10-11.

¹³НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.540. - Арк.б.н.

¹⁴*Макаренко М.* Маріупільський могильник. - С.8-9.

¹⁵Там само. - С.19-23.

¹⁶НА ІА НАНУ. - Ф.М.О.Макаренка. - Спр.б.н. - Арк.4.

¹⁷*Макаренко М.* Маріупільський могильник. - С.84-85.

¹⁸Там само. - С.68-70.

¹⁹Там само. - С.4.

- ²⁰НА ІА НАНУ. - Ф.М.О.Макаренка. - Спр.б.н. - Арк.4.
²¹Макаренко М. Маріупільський могильник. - С.23.
²²Там само. - С.24.
²³Там само. - С.5; *Божко Р.П.* Исследования Н.Е.Макаренко в Приазовье (1930-1933 гг.) // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тези доп. та повід. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. - Суми-Ромни, 1990. - С.40.
²⁴НА ІА НАНУ. - Ф.М.О.Макаренка. - Спр.б.н. - Арк.4.
²⁵Там само. - Ф.ВУАК. - Спр.540. - Арк.б.н.
²⁶Там само. - Арк.б.н.
²⁷Там само. - Спр.539. - Арк.1зв.-2зв.
²⁸Там само. - Арк.2зв.
²⁹Там само. - Спр.б.н. - Арк.б.н.
³⁰*Цвейбель Д.С.* Рассказы о каменном веке // Неизвестное об известном. - Донецк: Донбасс, 1978. - С.14.
³¹Макаренко М. Маріупільський могильник. - С.23-24, 117.
³²Там само. - С.9, 122.
³³НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.539. - Арк.1.
³⁴Там само. - Арк.2.
³⁵Там само. - Арк.7зв.-8; Додаток. - Арк.12.
³⁶Там само.
³⁷Там само. - Арк.8-8зв.; *Білодід О.І.* Про Макаренка М.О. // Археологія. - 1989. - №1. - С.129.
³⁸НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.539. - Арк.3.
³⁹Там само. - Спр.539. Додаток. - Арк.13.
⁴⁰Там само. - Арк.1-3.
⁴¹Там само.
⁴²Там само. - Спр.539. - Арк.10.
⁴³Там само. - Арк.10зв.
⁴⁴Там само.
⁴⁵Там само. - Арк.б.н.
⁴⁶Там само. - Спр.433. - Арк.2.
⁴⁷Там само. - Арк.11зв.
⁴⁸Там само. - Арк.4.
⁴⁹Там само. - Арк.5, 13.
⁵⁰Там само. - Арк.3, 11.
⁵¹Там само. - Арк.6, 8-10.
⁵²*Кульбака В.К., Качур В.* Соматичні культури бронзового віку півдня Східної Європи. - Маріупіль, 1998. - С.42.
⁵³Макаренко М. Маріупільський могильник. - С.24.
⁵⁴Там само. - С.8.
⁵⁵*Плетнева С.А.* От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. - М.: Наука, 1967. - С.16, 18.
⁵⁶НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК-СІМК. - Спр.454. - Арк.4.
⁵⁷Макаренко Д.С. Микола Омелянович Макаренко. - К.: Наукова думка, 1992. - С.56.
⁵⁸НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.450. - Арк.43.
⁵⁹Там само. - Спр.433. - Арк.1.
⁶⁰Там само. - Спр.539/а. - Арк.б.н.

NIMENKO N.A.

From the History of Archaeologic Investigations of Professor M.O.Makarenko in Mariupil' Area

On the basis of new and little known materials there is analysed the history of archaeological investigations of professor M.O.Makarenko in Mariupil' area in 1930-1933.

Отримано 12.02.2007.

ПИРОЖКОВ Г.П.

КРАЄВЕДЕНИЕ: О ПЕРИОДИЗАЦИИ ДИСЦИПЛИНЫ

В статье впервые рассматривается периодизация краеведения как научной и учебной дисциплины с науковедческой точки зрения.

Науковедческая литература отводит историческим исследованиям науки особое место; именно они должны послужить отправной точкой как для создания общей теории науки, так и для практических рекомендаций в области управления наукой и ее организации¹.

В науковедческом анализе краеведения как научной и учебной дисциплины особую значимость следует придать процессу создания истории этой науки, потому что как типичный научный феномен, краеведение в то же время характеризуется собственным генезисом и развитием. Его изучение требует исторического подхода.

Историю российского краеведения мы подразделяем на два этапа: 1) предистория краеведения; 2) становление и развитие краеведения как научной и учебной дисциплины. Отсюда, периодизация российского краеведения выглядит так:

1. Этап краеведческой мысли - предистория российского краеведения.

1.1. Краеведческая мысль древности и средневековья.

1.2. Краеведческое знание (XVIII-XIX вв.).

2. Этап российского краеведения.

2.1. Период единого краеведения (XIX - начало XX вв.).

2.2. Период разделения краеведения на социалистическое и буржуазное, победа коммунистических идей в краеведении, партизация краеведческого движения, подавление государством краеведов - носителей буржуазного краеведческого знания (1917-1991 гг.).

2.3. Прогнозируемый период развития российского краеведения как единой науки и учебной дисциплины на методологической основе общечеловеческих ценностей (XXI в.).

Первые "краеведческие" знания появились еще у древних людей: из поколения в поколение передавались сведения, например, о местности для постройки жилищ. Так зародилась краеведческая мысль, под которой мы понимаем самые элементарные представления о небольшой территории, на которой жили люди. Эти воззрения представляли собой лишь эмпирическое восприятие информации о местности проживания человека. Это было обыденное, а не строго научное знание. С появлением письменности эти знания фиксировались. Так краеведческие сведения легли в основу истории. Тогда же зародилась краеведческая "литература".

Пирожков Геннадій Петрович - доктор культурології, професор Тамбовської філії Московського державного університету культури та мистецтва.

Фактами краеведческого содержания изобилуют русские летописи. Интересные краеведческие сведения имеются в донесениях служилых людей, "ростисях", ясачных книгах, челобитных и других документах, хранящихся в местных архивах, в сочинениях иностранных авторов о России и др. Важные краеведческие сведения содержат такие специфические виды документов, как карты и историко-географические описания XVI-XVII вв. Таковы истоки российского краеведения.

Итак, хронологически краеведческая мысль, многочисленные краеведческие факты, зафиксированные в документах допетровского времени, являются предисторией краеведения.

Для возникновения краеведческого знания должен был существовать целый комплекс причин и условий. Если первые сведения о крае носили не систематизированный характер, то с развитием библиотек, архивов, музеев, в которых концентрировались сведения об отдельных частях страны, краеведческая мысль развивается быстрее. Этому способствовали преобразования Петра I. В XVIII в. повысилась роль научных знаний в хозяйственной, военной и культурной жизни. С развитием топографической техники, книгопечатания происходит становление научного краеведения, что было тесно связано с развитием, прежде всего, истории и географии. Характерными особенностями краеведческого знания были: внимание к конкретным территориям; постановка задач широкого использования краеведческих сведений для развития экономики и культуры страны; вписанность краеведческих знаний в общую систему научной и образовательной практики. Уже в начале XVIII в. были осознанно определены задачи краеведения, ему придавалось государственное значение: Петр I требовал докладывать царю о всех любопытных находках и награждать "краезнатцев" за поиск древностей. Делались попытки реставрации и охраны исторических памятников.

В розыске, собирании, систематизации местных материалов прошлого большую роль сыграли русские ученые В.Н.Татищев, М.В.Ломоносов, которым принадлежала крупная роль в активизации краеведческих исследований. Их идеи получили развитие во второй половине XVIII в.: появляются выполненные на местах описания губерний и провинций. Работы по картографированию привели к изданию И.К.Кириловым первого русского атласа империи. С тех пор карты являются важным источником краеведения.

Большой объем краеведческих сведений содержат труды Академии наук, что развивало краеведение все более на научной базе; этому также способствовали собранные учеными во время экспедиций коллекции. Краеведческие публикации появились в "Трудах" Вольного экономического общества. Интереснейшие источники дало краеведам Генеральное межевание: составленные описания территорий отличаются их комплексной характеристикой, наличием очерков по истории. Материалы из этих описаний использовались при создании словарей. Краеведческим трудам отводилось значительное место на страницах центральных периодических изданий. Еще больший краеведческий аспект отличает первые местные журналы "Уединенный помещенец" (Ярославль), "Иртыш, превращающийся

в *Инокрену* (Тобольск), газету *Тамбовские известия*. С разрешением частных типографий, массовым появлением краеведческой литературы связано возникновение библиографии. Наряду с писателями и учеными к созданию работ об отдельных территориях, населенных пунктах обратились представители местных демократических кругов. Житель Архангельского посада В.В.Крестинин (1729-1795) издал ряд книг о своем крае. Стремясь привлечь к краеведению своих земляков, он вместе с купеческим сыном А.И.Фоминим основал в 1789 г. в Архангельске *Общество для исторических исследований* - первое в России краеведческое объединение.

Итак, в XVIII в. сложились основные предпосылки для возникновения краеведения как науки: накопилась достаточно богатая эмпирическая база, бурно развивались базовые науки - история, география, литературоведение и др., оформились некоторые важные идеи, которые могли быть положены в основу новой краеведческой науки. Именно с этого времени открывается второй, собственно научный, этап в развитии краеведения, который длится по настоящее время. Он подразделяется на три периода: первый период по своему идейно-теоретическому содержанию определяется нами как буржуазный, поскольку в основе краеведения того времени лежали нормы и ценности капиталистического общества.

В развитии краеведения в XIX в. можно зафиксировать заметный учебный аспект - хотя дисциплина не преподавалась, при обучении, тем не менее, широко использовались краеведческие знания. Свидетельство тому - бурное развитие школьного краеведения. В конце столетия появились первые признаки отделения краеведения как науки от практики. Как всякая наука вычленялась из общего человеческого знания, упорядочивалась, становилась целостной, образуя дисциплинарное, систематическое знание, так и краеведение становилось совокупностью всех относящихся к отдельным частям страны знаний. Под влиянием практических потребностей накопившиеся ранее эмпирические знания и представления о территориях трансформировались в определенную научную систему, которая вскоре получила название *"родиноведение"*, в начале XX в. - *"краеведение"*.

Отношение современников к их появлению было различным. Многие, не видя разницы между ними, продолжали активно изучать свой край (с 1861 г. по 1900 г. было издано свыше 500 библиографических пособий практически по всем районам страны). Появилась сеть краеведческих музеев, возникли губернские ученые архивные комиссии. Ряд педагогов и философов (например, немецкий педагог Густав Винкен, российский философ С.И.Гессен) увидели в *"родиноведении"* ступеньку для перехода к изучению систематического курса наук, расширению *"родины"* до пределов *"мира"*, а не национальное или областное нарочитое ограничение кругозора ученика пределами данного *"края"* (*"краеведение"*)². Методисты рассматривали *"родиноведение"* не как особый метод преподавания отдельного предмета, а как систему начального обучения. Другими словами, в начале XX в. краеведение начинало выступать не только как *"практическое знание"*, а как совокупность научных знаний. Началось формирование первоначальных представлений о структуре краеведения как научной дисциплины. Если

ранее
выдел
занят
проф
исслед

описан
больш
разноо
исслед
Постег
хотя с
оно бы
библис
базовы
книгови
- архе
Повсем
осмысл
Процес
трудо
органи
краевед
совокуп
полити
демокр

Та
научная
основн
высоким
целом, м
своего с
творчес
поиском
архивн
краеведе
уровень
выплеск
научны
Прагмат
движени
архивн
деятели
предста
интелле
страны, г
они созда

ранее оно понималось как нечто неразделимое, размытое, то теперь в нем выделялись разделы: учение об источниках, методика краеведческих занятий, представление об экскурсиях и т.д. Усложнялся научно-профессиональный инструментарий краеведов, расширялась их исследовательская практика.

Если в середине XIX в. краеведы выступали, прежде всего, в качестве описателей событий и природы, то краеведы следующего поколения - больше уже аналитики: суждения и выводы основывают на использовании разнообразных архивных документов, применяют разнообразные методы исследования, разрабатывают концентрический метод изучения края. Постепенно краеведение приобретает форму структурированного целого, хотя с современной точки зрения очень несовершенного. Естественно, что оно было тесно связано с другими дисциплинами (библиотковедение, библиографоведение, архивоведение и др.), развивалось под воздействием базовых наук. Активно изучались источники: зародилось историко-книговедческое направление (К.Дзяцко), собирались предметные источники - археологические, этнографические, другие памятники старины. Повсеместно создавались архивы. Местные исследователи на основе осмысления практики интенсивно развивали краеведческую теорию. Процесс становления краеведческой науки сопровождался увеличением трудов по краеведческому делу, видоизменялось, подбирая оптимальные организационные структуры, движение краеведов, росло число краеведческих объединений. Краеведение представляло собой уже совокупность научных знаний об отдельной части страны, в социально-политическом плане имело либерально-буржуазную и буржуазно-демократическую направленность.

Таким образом, в XIX - начале XX в. краеведение сформировалось как научная дисциплина. Вместе с тем, краеведение представляло собой в основном формально-техническую дисциплину, характеризующуюся высоким удельным весом проблематики практической направленности. В целом, местные краеведческие общества до 1917 г., вне зависимости от своего социального и юридического статуса, опирались на энтузиазм и творческое горение одиночек. Именно они, всецело увлеченные научным поиском, задачами спасения и сохранения бесценных провинциальных архивных документов, других памятников прошлого придавали краеведению мощный импульс в своем развитии, поднимали его на новый уровень. Общественное мнение, неподдельный интерес к краеведению, выплескивающийся во время проведения массовых мероприятий и в научных дискуссиях, вовлекали в его ряды новых энтузиастов. Прагматичный интерес государственных структур к краеведческому движению в основном как к инструменту решения проблемы сохранности архивных, музейных и библиотечных фондов мало способствовал деятельности провинциальных научных обществ. Только отдельные представители русского чиновничества, в силу своего высокого интеллектуального уровня всерьез озабоченные духовным развитием страны, понимали огромную воспитательную роль краеведения. Именно они создавали благоприятные условия для краеведческой деятельности.

XX в. в развитии краеведения - самое сложное и продуктивное время. Принципиальное его отличие от краеведения предыдущего периода заключается в том, что произошло разделение его на буржуазное и социалистическое. Оба направления представляли собой тесно взаимосвязанные в профессиональном и непримиримые в идеологическом отношениях течения.

Под советским краеведением понимается отрасль деятельности и существенный этап истории научной и учебной дисциплины "Краеведение" на пространстве СССР в 1917-1991 гг. В основе его лежали идеологические (коммунистическая доктрина) и политические (единое государство) предпосылки. Методологическую основу составили диалектический материализм, требования классовости, коммунистической партийности, подчинения краеведческой теории и практики задачам социалистического строительства, непримиримости ко всем проявлениям буржуазной идеологии и пр. В конечном счете, это привело социалистическое краеведение к тотальной цензуре, превращению краеведческих организаций в опорные базы КПСС.

Советское краеведение претерпело определенную эволюцию и ряд типологических изменений, которые с достаточной степенью условности могут быть сведены к следующим этапам: 1) 1917 г. - конец 1930-х годов; 2) конец 1930-х - середина 1950-х годов; 3) середина 1950-х - конец 1960-х годов ("оттепель"); 4) начало 1970-х годов - 1986 г. ("застой").

Эволюция краеведения первого двадцатилетия советской власти прошла несколько этапов, обусловленных как общей ориентацией краеведения, менявшейся в зависимости от той или иной постановки задач социально-экономического развития страны, так и уровнем организационного оформления краеведения.

В 1917-1921 гг. основным направлением краеведческого движения стала руководимая государством деятельность в области охраны культурных ценностей, что обусловило массовое создание музеев. Активно создавались общества по изучению местного края; продолжалась деятельность научных обществ, существовавших до революции. Однако отсутствовало руководство краеведческим движением, оно было организационно неоформленным.

1921-1929 гг. - новая ступень в развитии краеведения, начало его организационного оформления. Основные характеристики краеведения: теоретическое осмысление и поиск новых организационных форм; разработка понятийного аппарата; развитие отдельных направлений в связи с задачами социалистического строительства; координация деятельности библиотек, музеев и краеведческих организаций; выделение научно-пропагандистской деятельности как ведущего направления краеведческой работы. Особое место отводилось изучению революционного движения в связи с деятельностью Истпартов, они играли давящую роль в общественно-краеведческом сознании. Развитие краеведения определяло структуру краеведческих музеев, а зачастую и библиотек, которые хранили документы, изучали и демонстрировали предметы, собранные в процессе краеведческой деятельности. Музеи в этот период выступали по отношению к краеведческим обществам как смежные организации - своеобразные

науцнн
обеспеч
особен
краевед

М
годов, к
"культу
утвержд
обогати
этим зн
историч
практич

Ос
стала е
краевед
культпр
краевед
только п
сам смы
общест
информ
библиот
закрыт
библиот
искали п
для их де

Та
краеведе
основу ф
идеолог
репресс
краеведе
и "практ
завершен
направле
старого
основы в
методов
"пламени
видели в
науки в д

Кра
обществе
личной в
местном
сведения
политиче

научные лаборатории краеведческого движения. Библиотеки и архивы обеспечивали исследователей краеведческими источниками. В этом - особенность взаимодействия информационных учреждений и краеведческих организаций.

Мероприятия в области краеведения в конце 1920-х - начале 1930-х годов, когда резкой критике были подвергнуты принципы "надклассовости", "культурничества" краеведческой работы, способствовали окончательному утверждению в нем коммунистических позиций. ВКП(б) требовала обогатить краеведение достижениями марксистско-ленинской науки. Под этим знаменем ультрареволюционеры уничтожали вместе с памятниками истории и культуры само краеведение и краеведов. И в 1930-е годы практически ликвидировали их, чтобы никто не помешал их утопиям.

Основной чертой развития краеведческого движения в 1930-е годы стала его централизация: в 1937 г. было предписано ликвидировать бюро краеведения и ячейки, краеведческую работу вести в коллективах при культурпросветучреждениях, учебных заведениях и музеях. Реорганизация краеведения проводилась авторитарными методами под контролем не только партийных организаций, но и НКВД, что поставило под сомнение сам смысл занятий этой деятельностью. Ликвидация краеведения как общественного движения пагубно сказалась на деятельности информационных учреждений, практически законсервировала музейно-библиотечную систему. Большие перемены в сторону централизации и закрытия доступа к документам переживала архивная система. Так, музеи, библиотеки, архивы, которые под воздействием развития краеведения еще искали пути самостоятельного развития, после утраты столь необходимой для их деятельности научной и общественной среды, оказались в изоляции.

Таким образом, в СССР окончательно сложилось представление о краеведении как о самостоятельной социальной науке, в методологическую основу формирования которой была положена марксистско-ленинская идеология. Краеведческие исследования были свернуты. Массовые репрессии краеведов, по сути, были расправой с буржуазным краеведением. Борьба продолжалась лишь по линии "теоретического" и "практического" краеведения (в идеологическом русле она была завершена - старое краеведение ушло вместе с краеведами буржуазного направления). Приверженцы "теоретического" направления (отголоски старого российского краеведения) еще пытались вести поиск научной основы краеведческого знания, изучать вопросы предмета краеведения, методов и источников краеведческой науки. Сторонники "практики" - "пламенные революционеры", недооценивая теоретические изыскания, видели в краеведении лишь прикладное значение, чем сужали роль этой науки в жизни общества.

Краеведение как система знаний, раскрывающая противоречия общественных процессов локального характера, было не нужным режиму личной власти. Тоталитарное общество вполне обходилось без изучения на местном уровне многих социальных проблем, используя краеведческие сведения, прежде всего, в агитационно-пропагандистской работе и политическом просвещении. Краеведы-большевики соизмеряли правду

науки не с жизнью, а с революционной доктриной, многие из них с восторгом "белое" называли "черным" и наоборот. Их лозунгом были слова: "Цель оправдывает средства", отсюда стремление польстить в своих краеведческих изысках моменту, угождая власти, выдать желаемое за действительное. Разумеется, режим не мирился с тем, что в работах на местном материале (прежде всего, этнографических, исторических) многих советских исследователей было заметно влияние краеведческого направления американской исторической школы Франца Боаса (Boas) - лингвиста, этнографа и антрополога. Боас серьезно повлиял на этнографические исследования таких известных российских ученых, как В.Г. Богораз и Л.Я. Штернберг, в целом на формирование российского краеведения. Советские ученые - сторонники Боаса уничтожались. В течение последующих почти тридцати лет краеведение не просто не развивалось, а отбрасывалось назад. Большевики отвергали богатые традиции российского краеведения³.

В годы Великой Отечественной войны и после нее краеведческое движение несколько активизировалось. Краеведы собирали сведения об участии населения в войне. Краеведческие ячейки появились в учебных заведениях. В краеведческую работу постепенно включались библиотеки, клубы, дома культуры.

Во второй половине 1950-х годов, в связи с демократизацией общественной жизни, заметно возрождение краеведческого движения, пробуждался массовый интерес к изучению малой родины. Краеведение подразделялось на государственное, общественное, вузовское и школьное; в школьном краеведении выделялось учебное и внеклассное краеведение. Постепенно устранялась недооценка научного начала в краеведении. Более активно краеведы стали поднимать проблемы взаимосвязей краеведения с другими науками, размышляли о методологии краеведческих исследований. С включением краеведческих материалов в школьные программы по истории СССР (1966 г.) возникла необходимость создания новой методики преподавания не только истории, но и ряда других дисциплин. Научно-поисковая работа по краеведению все более направлялась на комплексное изучение края.

Постепенно краеведение (географическое, историческое и др.) становится важной учебной дисциплиной. Исследователи-теоретики и практики-методисты говорят о краеведении как методе обучения базовым дисциплинам - истории, географии, литературы и др. Однако как учебная дисциплина краеведение в то время продолжало характеризоваться больше прикладной, практической направленностью. В 1970-е годы курс исторического краеведения был введен в вузах - началась подготовка историков-краеведов.

Таким образом, в 1960-1970-е годы в краеведении состоялись интересные научные исследования, появились учебные краеведческие пособия, развивалось научное (вузовское) краеведение, началась подготовка кадров краеведов, сложились краеведческие центры, многие краеведческие труды были опубликованы. Краеведческие статьи появляются в местной периодике.

Ву
1980-х г
Появила
целом о
заявлен
большин
выводы
обществ
(особен
В учебн
разумеет
элемент
архивны
памятн
противо
сторонн
музейно
провинц
реформ
Нез

Нез
объедин
что кооп
область
парторга
деятельн

Для
и следую
концепци
институт
стало пр
изменила
только в
деятельн
пионерск
социаль
идеологв
Исчезли
дисципли
методиче
научные
1989). М
методоло

Вме
конца 19
постепен
нарастаю
Некоторые

В условиях дальнейшей демократизации общества во второй половине 1980-х годов для краеведения возникла еще более благоприятная обстановка. Появилась возможность обсудить слабые стороны движения краеведов, в целом оценить состояние краеведческих исследований. Открыто было заявлено, что местная история редко "населена" действующими лицами, в большинстве краеведческих работ отсутствуют широкие обобщения и выводы, отражающие своеобразие местной истории как фрагмента общенационального развития. Было признано очевидным: история края (особенно послеоктябрьская) сильно догматизирована и просто искажена. В учебных заведениях, в прессе использовались уже известные материалы, разумеется, только положительные. В краеведческой практике отсутствовали элементы поиска. Не изучалось богатейшее творческое наследие ученых архивных комиссий. Вслух заговорили о неудовлетворительном состоянии памятников природы, истории и культуры. Весьма сложный и противоречивый период переживали библиотеки и музеи. С одной стороны, это было связано с общим кризисом в области библиотечного и музейного дела, с другой - обусловлено негативными процессами в развитии провинциальной культуры после 1917 г. За проведение конструктивных реформ выступали многие работники местных архивов.

Нельзя не отметить, что большинство краеведов выступало за объединение как в масштабах страны, так и по горизонтали, рассчитывая, что кооперация усилий позволит реанимировать краеведение в некоторых областях. Были организованы (правда, чаще по инициативе парторганизаций) городские и районные краеведческие общества. Началась деятельность Союза краеведов России.

Для науковедческого анализа, несомненно, принципиальным является и следующий аспект: во второй половине XX в. окончательно утвердилась концепция краеведческого дела как важного политического и социального института, как инструмента коммунистического воспитания. Краеведение стало приобретать черты подлинно общественной науки. Качественно изменилась его инфраструктура. Краеведческие знания использовались не только в образовательно-воспитательном процессе, но и в идеологической деятельности коммунистических организаций - партийных, комсомольских, пионерских. Краеведческие издания характеризовались ярко выраженной социальной и политической направленностью, были откровенно идеологизированными. Пример подавали учебники по краеведению. Исчезли все основания рассматривать его как формально-прикладную дисциплину. Толчок к осмыслению теоретико-методологического и методического пласта отечественного краеведения дали Всесоюзные научные конференции по историческому краеведению (Полтава, 1987; Пенза, 1989). Многие ученые отмечали необходимость "*пересмотра методологического арсенала краеведения*"²⁴.

Вместе с тем, с точки зрения основной парадигмы, краеведение до конца 1980-х годов носило традиционный характер. Только потому постепенно началась ее смена, что было обусловлено невиданным ранее нарастанием значения информации в жизни общества (информатизации). Некоторые признаки перехода к новой - информационной - парадигме в

краеведении наметились лишь в 1990-е годы, когда оно вышло за рамки политических ограничений.

Итак, сделаем выводы. История науки для самой науки является способом самопознания, которое столь необходимо сегодня краеведческому делу. С процессом возрождения краеведения в РФ мы и связываем настоятельную потребность краеведов в глубоком освоении исторического опыта краеведческого строительства в Российской империи и СССР.

Краеведческая мысль, зафиксированная в различных документах допетровского времени, развивалась как праистория краеведения. И только реформации XVIII в. создали основные предпосылки для возникновения краеведения как науки. Именно с этого времени открывается второй, то есть собственно научный, этап в развитии краеведения, который длится по настоящее время.

В Российской империи краеведение носило прикладной характер, что соответствовало незначительной роли краеведческого знания в общественной жизни, ограниченному - элитарному - характеру движения краеведцев, примитивным формам организации краеведческого дела. Тогдашняя наука не ставила задачу глубокого анализа краеведческого процесса.

После 1917 г. господствующее положение в России заняло советское краеведение. Оно рассматривалось как общественное явление, занимавшее важное место в системе проводимых властью социалистических преобразований, общественно-политических мероприятий. Это делало его важной общественной, необходимой учебной дисциплиной. Однако цельной концепции краеведческой науки не было выработано. Краеведческая теория, изучающая закономерности краеведческого дела, объясняющая свойственные ему особенности, синтезирующая его достижения и прогнозирующая содержание, формы, методы и приемы краеведения, развивалась традиционно - по-советски: она исходила из основных положений марксизма-ленинизма, развивалась в рамках коммунистической идеологии. Краеведческая практика развивалась в русле партийно-советской действительности. Отличительными чертами советского краеведения были: идеологизация деятельности краеведческих учреждений и краеведов-общественников и партизация краеведческого движения и его организационных структур. С конца 1920-х годов краеведение развивалось в рамках одного - социалистического - направления.

Только в связи с демократизацией во второй половине 1950-х годов можно говорить о возрождении краеведческого движения. В 1960-е годы - время "оттепели" и 1970-1980-е годы в целом, несмотря на негативные, "застойные" явления, в советском краеведении произошли положительные изменения. С конца 1980-х годов всесторонне разрабатываются частные разделы краеведения, на их стыках с другими научными дисциплинами возникают новые ответвления краеведческого знания. Набирают силу новые отрасли краеведения. Постепенно происходит смена парадигмы краеведения, обусловленная нарастанием значения информации в жизни общества.

демо
краев
теори
Краев
 актуа
 базу
перес
и реш
(
періо
напра
новой
Он по
многи
Глави
фунда
краеве
ответа
Краеве
фундам
отрасл

1/А
2/В
Основы
3/С
4/А
изучения

PE
Lo

In
regional

On

На рубеже XX и XXI вв. деятельность многих краеведов, принявших демократические принципы организации краеведения и построения краеведческого движения, направлена на утверждение в краеведческой теории и практике принципов демократии и интеллектуальной свободы. Краеведение становится символом демократической России. Ныне актуальнейшую задачу краеведения составляет переход на методологическую базу общечеловеческих ценностей, который требует существенного пересмотра ранее выработанных, ставших уже традиционными, положений и решения ряда новых проблем, связанных с этим переходом.

Основная особенность современного краеведения - прогнозируемый период слияния ранее противоборствующих и взаимосвязанных направлений краеведческой науки (социалистического и буржуазного) на новой и единой методологической основе общечеловеческих ценностей. Он потребует отказа от ряда принципиальных положений, переоценки многих постулатов, совсем недавно выглядевших вечными истинами. Главная задача краеведения - выработка научно обоснованного, фундаментально важного как для самого краеведения, так и для краеведческого дела, перспективного в теоретическом и практическом плане ответа на вопрос современности, связанный с информатизацией общества. Краеведение как научная дисциплина призвано обеспечить теоретический фундамент развития краеведческого дела в его новом качестве - одной из отраслей индустрии информации.

¹Кузнецов Н.И. Наука и ее история: (методолог. проблемы). - М., 1982. - С.3.

²Wynken G. Schule und Jugendkultur / G. Wynken. - Jena, 1913. - P.138; Гессен С.И. Основы педагогики: введение в прикладную философию. - М., 1995. - С.235, 288, 402-403.

³Пирожков Г.П. Краеведение: учеб. пособие. В 2 ч. - Тамбов, 1996.

⁴Афиани В.Ю. "Открываемая Россия": путешествие как метод краеведческого изучения // Историческое краеведение: материалы конф. в Пензе. - Пенза, 1993. - С.189-190.

PIROZHKOVA G.P.

Local Lore Study: on the Discipline Periodization

In the article for the first time in the literature there is viewed the periodization of regional studies as a scientific and educational discipline from the point of science study.

Отримано 17.04.2007.

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

ПРО СІВЕРЯН

(МІСЦЕВИЙ МАТЕРІАЛ ДО КОНСПЕКТУ ЛЕКЦІЙ З КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»)*

Першим достовірно відомим слов'янським населенням на нашій землі були сіверяни. Вперше вони згадуються у давньоруських літописах в недатованій частині, тобто літописець Нестор, який писав свою «Повість временних літ» на початку XII століття, переоповів матеріали інших джерел про давні події:

...те же Словене пришедше седоша по Днепру и нарекошася Поляне, а друзии Деревляне зане седоша в лесех, а друзии седоша межии Припетью и Двиною и нарекошася Дреговичи и инии седоша на Двине и нарекошася Полочане речькы раде втечеть въ Двину именемъ Полота от сея прозвашася Полочане.

Словене же седоша около озера Илмеря и прозвашася своимъ именемъ и сделаша городъ и нарекоша и Новъгородъ а друзии же седоша на Десне и по Семи и по Суле и нарекошася Северо и тако разидеся Словенскъ языкъ темъ же и прозвася Словеньская грамота.

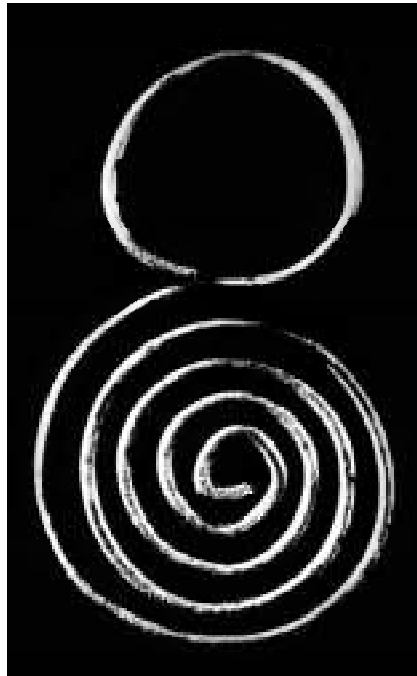
Отже, можна досить аргументовано припустити, що сіверяни як окремих потужний племінний союз з'являються на Лівобережжі Дніпрадесь у VII-VIII ст.

Походження імені сіверян вчені пов'язують з кількома гіпотезами. Згідно однієї, - сіверяни займали територію, що по відношенню до столиці - Києва, була на півночі, тобто на «сівер». Інші вважають, що в цьому етнонімі відбилася ознака кольору одягу, в який начебто вдягалися сіверяни.

У деяких східних мовах, зокрема іранській («siv»), *сівер* означає - «чорний». Є й інші більш-менш обгрунтовані версії. Характерно, що у XVI-XVII ст. на Путивльщині, Роменщині та більш південно-східних територіях (нині - південь Сумщини та західні райони Харківщини) фіксувалася невелика група жителів, що називалися севруками. Остання назва однозначно трактується мовознавцями як похідна від *сівер* (сіверук-севрук).

Жили сіверяни на берегах річок Десна, Сейм, Сула, Псел, Ворскла та Сіверський Донець. На заході їхня територія межувала з землями полян, на північному заході - з радимичами, на північному сході - з в'ятичами. Південні та південно-східні околиці землі сіверян виходили у степи, де панували кочовики. Цей напрямок - регіон Сіверського Донця, Ворскли та Сули - був особливо небезпечним. Захищаючи ці порубіжні землі, сіверяни виконували подвійну історичну місію - обороняли кордони своєї власної землі і одночасно - південно-східні межі всього слов'янського світу.

*Роботу виконано в рамках держбюджетної теми №108.01.03.06-08 - «Історичні етапи заселення і формування державних структур на території Північно-Східної України (з давніх часів до кінця 18 ст.)».

Сіверянське скроневе кільце

Життя в постійній небезпеці накладало свої вимоги щодо будування фортець, тобто укріплених потужними валами та ровами городищ. Під час нападу ворогів мешканці навколишніх селищ збігалися під захист таких укріплених городищ. Свідками тих подій є велика кількість населених пунктів, розташованих на високих берегах річок. І сьогодні їхні укріплення вражають своїми розмірами, хоча треба пам'ятати, що з тих часів минуло щонайменше тисячу років - грунт просів, вали осунулися, рови позапливали та позаростали. Колись на валах стояли міцні дубові частоколи висотою 3-5 метрів з баштами-городнями.

Як правило, **городища** зводилися на мисах, а з напільного боку, тобто з тильної сторони, до них примикали **селища**. Саме між городищами та селищами споруджувалися оборонні укріплення - вали та рови. Селища були значно більших розмірів, ніж городища - в них проживала більшість населення.

Звичайно, може виникнути питання, як вдалося ототожнити літописних сіверян з мешканцями, що залишили конкретні археологічні пам'ятки.

Серед слов'янських старожитностей 2-ї пол. I тис. н.е. на Лівобережній Україні, і зокрема на Сумщині, головне місце посідають пам'ятки волинцевської (VII-VIII ст.) та роменської (VIII-X ст.) культур, носіями яких і були сіверяни.

Ще на початку XX ст. видатний український та російський вчений, уродженець Роменщини М.О.Макаренко досліджував могильник неподалік с.Малі Будки на Недригайлівщині. Вже тоді талановитий дослідник звернув увагу на деякі риси, що відрізняли цей об'єкт з-поміж інших. Тоді ці пам'ятки

умовно слід було б називати сіверянською: адже не можна на карті колишньої давньоруської держави вказати ще один регіон, крім лівобережно-дніпровського лісостепу, де б літописним повідомленням так точно кореспондували археологічні матеріали і котрий зберігав би стародавню племінну назву його мешканців протягом довгих століть (“Северия” на картах XVII ст. та у документах XVI–XVII ст.). Гадаю, що така назва відповідала б історико-культурному змістові самого поняття; в усякому разі її можна прийняти як робочу - для термінологічної зручності.

Основним визначальним (хронологічно і типологічно) фактором археологічних культур є посуд. Його форма, тісто, способи випалювання, орнаментация є надзвичайно стійкими і характерними лише для конкретних культур. **Посуд** роменської культури був переважно ліпним, лише наприкінці існування цієї культури (тобто на початку одержавлення сіверянських земель київською адміністрацією) з’являється гончарний.

Посуд роменської культури має своєрідну **орнаментацию**. Під час розкопок городища Монастирище в печі однієї з землянок було знайдено багато уламків посуду, серед них кілька, що підходили один до одного і склали частину великого горщика. М.О.Макаренко склеїв ці уламки і зробив чудовий графічний малюнок, що, окрім суто наукового значення (детально показано візерунок, фактуру тіста), являє собою ще й мистецький твір. Дослідник акцентував увагу на орнаментации керамічних виробів роменської культури, підкреслюючи:

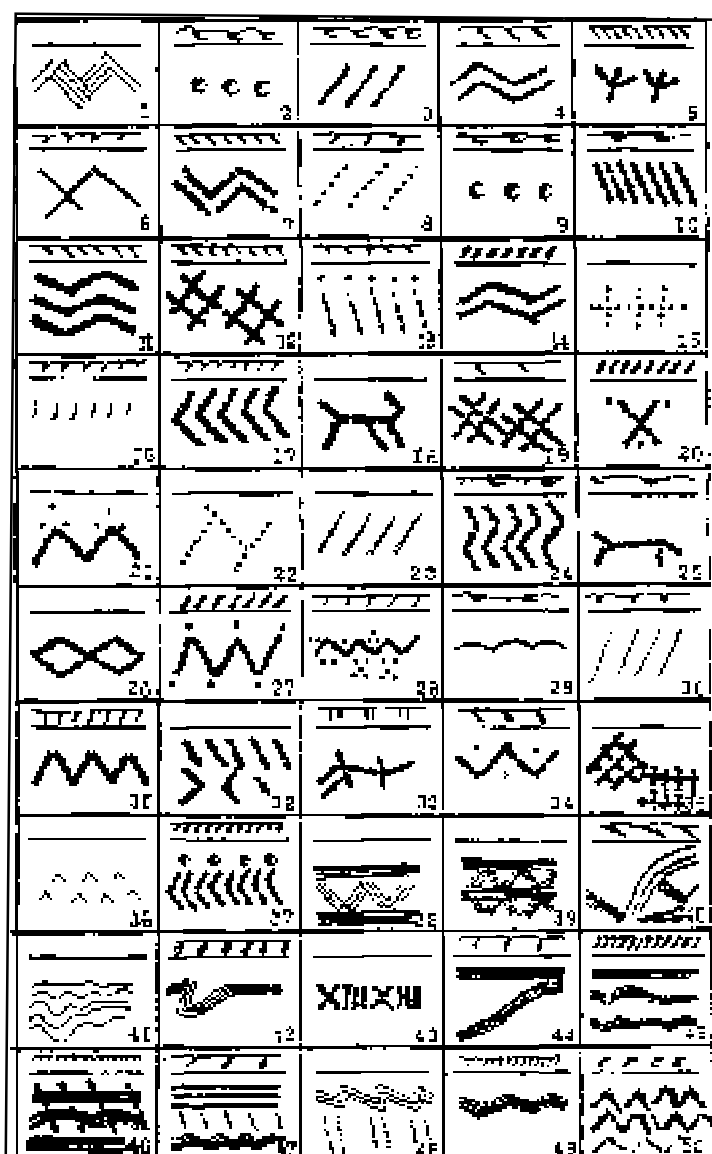
Особливу-ж увагу звертають на себе ті цікаві узорі, якими покрита майже кожна посудина, велика й мала, чи то глечик, чи сковорода /.../ Велика любов мешканця городища Монастирище до окрас яскраво виступає в керамічному виробництві, можливо найпродуктивнішому і що найбільш відповідає потребам людності того часу. Тут часто помітно, як чоловік захоплювався красою. Він бажав її і дбав про те, аби краса була навкруги його, навіть на тих звичайних речах, на які в сучасний момент не звертає увагу людність.

Тоді ж на Монастирищі М.О.Макаренко звернув увагу на досить рідкісний випадок:

Глина, що служила матеріалом для посуду, завжди нехитрого гатунку: погано вимішана, не завжди гарно випалена, в більшості має багато домішки шамота, який виділяється великими шматками. Крім шамота, в одному з великих уламків з чорної глини, а також і в де-яких червоних черепках, була свого часу покладена в великій кількості домішка якогось зерна, близького своєю формою до проса, яке під час опалення вигоріло, залишивши після себе правильної форми порожноти з дуже гладенькими стінками, на яких помітна (в дуже збільшене шкло)

структура поверхні погорілого зерна. Це явище надзвичайно цікаве й, оскільки відомо, до цього часу не бралось на увагу дослідниками. Керамічний посуд таким чином робився значно лекший і потребував менше огневої енергії. Можливо, що й інші технічні умови примушували майстра до таких засобів.

Ці рядки були написані дослідником понад 80 років тому. З тих часів наука збагатилася багатьма новими матеріалами, відкриттями, ідеями. Але і нині ще немає остаточної відповіді стосовно “домішки” зерен. Можливо, тут слід вбачати не лише “технічне” завдання (зменшення ваги та економія “огневої енергії”), а скоріше певний ритуал - виготовлення посуду для конкретних свят, пов’язаних з сівбою або збором врожаю.

Орнаментация роменської кераміки (за О.В.Сухобоковим)

за рахунок домашніх тварин, а полювання мало другорядне значення. Полювали на оленя, лося, тура, ведмедя, зубра, кабана, козулю, бобра, лисицю, куницю. М'ясо останніх в їжу не використовували. Хутро бобрів було одним з головних предметів обміну.

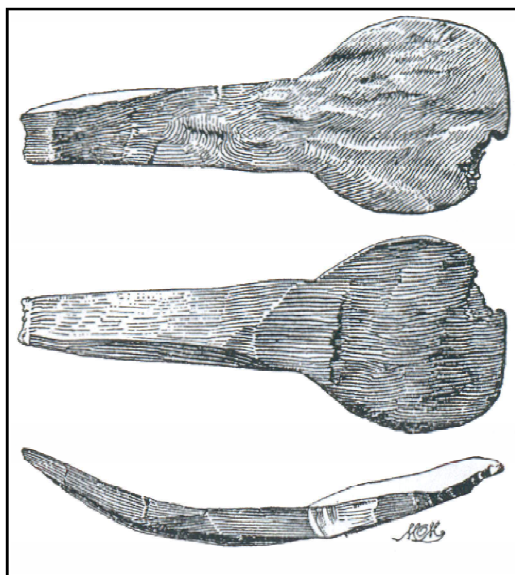
Рибу ловили на гачки та били остенями. Використовували й сіті. На наших річках ще до порівняно недавнього часу водилися такі великі риби, як осетр та білуга.

Займалися сіверяни і бортництвом та збиранням грибів, горіхів, ягід. У неврожайні роки часто збиральництво залишалось єдиним порятунком від голоду. Значне місце у господарстві сіверян займало **виробництво заліза** та металообробка. Лісостепова зона сприяла розвитку металургії - в лісах було досить деревини, необхідної для виробництва деревного вугілля, а річкові заплави, стариці та болота були багаті на болотну руду.

Житлами сіверян були напівземлянки, тобто заглиблені на 0,5-1м у землю чотирикутні споруди площею від 10 до 35 м². Стіни були викладені дерев'яними колодами. В середині споруджувалася піч, що топилася по-чорному.

Ховали своїх померлих сіверяни у **могилах-курганах**. До того ж ховали власне не тіла небіжчиків, а урни з рештками, що залишалися після кремації. Це досить точно описує і літопис: “мертвеца сожижаху и посемиь собраше кости сложаху в судину и поставяху на стлпъ на путех”.

Така картина досить точно простежується і на археологічних матеріалах розкопок волинцевської культури. Так, Д.Т.Березовець, описуючи свої дослідження Волинцевського могильника, підкреслював, що померлого спаливали на стороні, тобто за межами могильника. Потім перепалені кістки, попіл та речі, що не згоріли, складали в урни-горщики і закопували у землю. Вчений підкреслював: “цікаво відзначити, що в жодному похованні [в цей сезон було розкопано 19 поховань - В.З.] не було знайдено цінних предметів, які б мали сліди діяння вогню”. Проте різні речі, непошкоджені вогнем, все ж трапляються в урнах-похованнях.

Кістяна ложка з городища Монастирище. Малюнок М.О.Макаренка

Інколи коштовний камінь, такий як сердолік, потрапляв сюди навіть з території Середньої Азії. Цікаво, що завозили і вже готові вироби - намисто, а інколи і просто сировину, так би мовити, напівфабрикати - шматки каменю, який вже тут, на місці, підлягав детальній обробці.

Територія Сумщини, тобто основна зона мешкання сіверян, підпадала під політичний та економічний вплив салтівської археологічної культури, носіями якої були алано-булгарські племена, які в свою чергу, входили до складу потужного Хазарського каганату. Деякий час сіверяни знаходилися під владою каганів, яку на місцях впроваджували намісники-тудуни. Очевидно, цим і пояснюється повідомлення літопису про похід київського князя Святослава на сіверян, що слід розглядати скоріше як політичну акцію, головною метою якої була демонстрація сили хазарам. Після цього сіверяни приєднуються до інших племінних союзів, що підлягали Києву.

Знаходячись на околиці Давньоруської держави, сіверяни досить повільно прилучалися до загальноруської культури, політичним та ідеологічним центром якої був Київ. Цей процес проходив дещо скоріше на землях, розташованих ближче до центру - в межиріччі Дніпра-Десни. Регіон же Сули-Сіверського Донця ще тривалий час зберігав притаманні роменській культурі риси, які об'ємно простежуються навіть на початку XI сторіччя.

Ціною тривалої боротьби, що призвела до запустіння цілих великих районів, загибелі більшості роменських поселень, степовикам вдалося поступово проникнути у внутрішні землі держави. Тому, як сповіщає літопис, Володимир Святославич почав будувати міста на річках, що протікали по землі сіверян.

З цього часу, власне, і починається одержавлення середнього Лівобережжя Дніпра і початок становлення могутньої Київської держави з красивим і могутнім ім'ям - Русь.

ЛІТЕРАТУРА

- Макаренко М.О.* Городище Монастирище. - К., 1925. - 24 с.
Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. - М., 1948. - С.668.
Довженко В.Й. Розкопки біля с.Волинцевого, Сумської області. - Археологічні пам'ятки УРСР. Т.ІІІ. Ранні слов'яни і Київська Русь. - К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1952. - С.251-270.
Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. - М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958. - С.42-43, 115-127, 218-231 и др.
Сухобоков О.В. До часу виникнення міста Ромен. Археологічні розвідки // Пам'ять століть. - 2001. - №3. - С.11-21.
Сухобоков О.В. Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської археологічної культури) // Археологія. - 2004. - №4. - С.71-85.
Терпиловський Р.В. Давні слов'яни та їх сусіди // Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л.Л.Залізняка, О.П.Моця, В.М.Зубар та ін.; за ред. Л.Л.Залізняка. - К.: Либідь, 2005. - С.344-426.
 З історії археологічних досліджень у Посуллі в 20-х роках XX ст. / Передмова, упорядкування і коментарі Н.А.Німенко та В.Б.Звагельського // Сумська старовина. - №XVIII-XIX. - 2006. - С.180-206.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПЕРВЫХ СЕЗОННЫХ ДЕТСКИХ ЯСЛЕЙ НА СУМЩИНЕ

Розглядаються питання виникнення й організації роботи сезонних дитячих ясел на Сумщині. Акцентовується увага на їх ролі в системі заходів з поліпшення здоров'я дитячого населення і зниження смертності дітей, що здійснювались повітовими лікарськими радами і земськими зборами.

Для земских врачей Сумщины характерной была профилактическая направленность в работе. При этом одной из главных их задач стала разработка организационных и лечебно-профилактических мероприятий по улучшению здоровья детского населения и снижению смертности детей в сельской местности. В то время каждый четвертый поворожденный ребенок не доживал до одного года. В деревнях *"отсутствие скученности населения и климатические условия теряли не только свое лечебное, но и гигиеническое значение"*¹. Поэтому младенческая смертность являлась общественным термометром санитарного состояния населения. Отмечалось, что *"подобно тому, как при известных условиях практический врач может судить о серьезном положении больного, о степени угрожающей ему опасности, по одной лишь части населения, детей, можно судить об общем санитарном положении населения и страны"*².

Однако рекомендации по организации учреждений *"Капля молока"*, детских и женских консультаций были реально невыполнимы в тех санитарных условиях. В практической деятельности врачей нашла отражение организация сезонных детских яслей (яслей-приютов) в селах в период массовых полевых работ, особенно в жатву, исходя из условий деревенской жизни. Ведь *"в страдную пору, когда все работоспособное население уходит на целый день из дому, дети и больные остаются почти без всякого ухода под присмотром подростков или с трудом двигающихся старух. Одежда, служащая постелью: кожухи, свитки нередко даже не вытрушиваются и не проветриваются, а прямо из-под больного да на плечи, а там, гляди, через 4-6 дней появляется новый больной; и так дело тянется, пока все члены семьи не переболеют; счастливо еще, если никто из семьи не умрет"*³. Плохие питание и уход за детьми, особенно грудного возраста, способствовали высокой заболеваемости и смертности. Но в организации первых сезонных детских яслей было много материальных, финансовых, кадровых и других проблем.

Как указывается в научно-медицинской литературе, впервые вопрос об устройстве яслей-приютов в летнее время был выдвинут Пермским губернским съездом врачей. По его ходатайству в 1896 г. были открыты ясли, которые должны были служить *"одним из способов борьбы с детской смертностью и наглядным ознакомлением с правилами детской диеты"*⁴. Однако быстро разочаровались в них: в 1899 г. ассигнования уменьшились с 4400 руб. до 300 руб., а затем и совсем были прекращены⁵.

¹Чернобров Иван Володимирович - історик медицини.

На нынешней территории Сумщины первые сезонные ясли были организованы значительно раньше. Видный земский деятель С.Н.Игумнов констатировал, что в Конотопском уезде врач В.В.Шеболдаев *"хлопотал о них и наблюдал по личному влечению"*⁶. Но В.В.Шеболдаев с 1885 г. работал уже старшим врачом и заведующим хирургическим отделением Черниговской губернской больницы. Следовательно, благодаря его огромному авторитету, первые детские ясли функционировали в уезде уже в начале 80-х годов XIX ст., а самого Василия Валентиновича следует считать одним из инициаторов ясельного дела в Российской империи, последователем профессора-педиатра Н.П.Гундобина, впервые открывшего детские ясли в сельской местности в 1881 г.

Плановая организация сезонных яслей на Сумщине стала осуществляться с 1898-1900 гг. Но вначале население, а также землевладельцы и многие гласные уездных земских собраний относились к яслям с недоверием, считая это дело бесполезным. Между тем уже после первого сезона работы отношение к ним коренным образом изменилось, и ясли постепенно завоевывали популярность. Так, Ф.Кениг, отказавшийся вначале оказывать финансовую помощь детским яслям, в 1906 г. субсидировал на эти цели 500 руб. и дал *"письменное заявление о ежегодном взносе на ясли в сумме 300 руб."*⁷

Уездные врачебные советы и земские собрания стали предусматривать ежегодное открытие детских яслей в соответствующих населенных пунктах, учитывая при этом источники финансирования. В 1903 г. в уездах, относившихся к Харьковской губернии, функционировали 39 яслей, в том числе в Сумском уезде - 16, Лебединском - 11, Ахтырском - 12⁸.

Руководили яслями преимущественно учителя школ. Организационную помощь в работе оказывали священники, финансовую - многие землевладельцы. Непосредственными инициаторами открытия детских яслей были врачи, которые затем в течение всего оздоровительного периода осуществляли за ними постоянный медицинский контроль. В отдельных случаях, при отсутствии врачей, эту работу выполняли ветеринарные врачи как члены уездных врачебных советов⁹.

Финансовые расходы на содержание в яслях одного ребенка постепенно увеличивались и составляли в 1913 г. в среднем 17,3-22,5 коп. в день¹⁰. По тому времени такая сумма была значительной. Так, женщина за вязание снопов в жатву получала, при своем питании, 54-57 коп., за уборку сена - 37 коп. в день¹¹.

Работа яслей начиналась с 5 часов утра, поэтому до завтрака детей укладывали спать. Оснащение яслей было довольно простым: деревянные столы и скамейки для приема пищи, а иногда просто доски, положенные на бревна. Для сна и дневного отдыха детей использовались обычные мешки, набитые соломой или сеном. Но обращалось особое внимание на организацию и качество питания, соблюдение правил личной и общественной гигиены, проведение воспитательной работы. Игры *"устраивались крестьянские: "в гусей", "в ката-мышки", "в цветы", "в лошади", "в мяч" и др. Занимались также петлем"*¹².

Родители были довольны пребыванием детей в яслях: *"матери призревших детей горячо благодарили за устройство яслей, так как при*

если были
И.Игумнов
лопотал о
г. работал
делением
одаря его
езде уже
ет считать
империи,
крывшего

не стала
а также
носились к
уже после
енилось, и
азавшийся
в 1906 г.
жегодном

матривать
х пунктах,
в уездах,
слей, в том

школ.
ансовую -
открытия
ительного
нтроль. В
ыполняли

ребенка
3-22,5 коп.
енщина за
за уборку

рака детей
ервянные
ложенные
обычные
имание на
личной и
ты. Игры
веты", "в

"матери
как как при

*дороговизне хлеба им трудно было прокормить детей дома, а относительно детей много говорить не приходится: всегда покидают ясли чуть не со слезами*¹³.

Число детей в сезонных яслях постепенно увеличивалось. В 1905 г. в Ахтырском уезде было оздоровлено 1720 детей, в 1907 г. - 3124¹⁴, в 1915 г. - 9687 или 18% детского населения ясельного возраста при расходах по 18 коп. на одного ребенка за счет уездного земства¹⁵. В Лебединском уезде сумма израсходованных средств на содержание яслей увеличилась с 300 руб. в 1900 г. до 9547 руб. в 1916 г., тогда уже функционировали 43 яслей¹⁶.

Официально считается, что в 1913 г. в России было 343 сезонных детских яслей в селах¹⁷. Но здесь, видимо, сказались погрешности в статистическом учете. Только в Ахтырском уезде функционировали 54 детских яслей¹⁸.

Таким образом, сезонные ясли-приюты на Сумщине, у истоков которых стояли земские врачи, играли важную роль в укреплении здоровья детей и борьбе с детской смертностью, заложили фундамент в организации детских дошкольных учреждений.

¹ Ямаловский С. М. Детская смертность и меры борьбы с ней в деревне // Врачебная хроника Харьковской губернии. - Харьков, 1912. - №5. - С.243.

² Куркин П. И. Смертность грудных детей. - М., 1925. - С.7.

³ Доклады Ахтырскому уездному земскому собранию 43-й очередной сессии 1907 года по медицинскому отделу. - Ахтырка, 1907. - С.33.

⁴ Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет. - Т. I. - СПб., 1909. - С.320.

⁵ Там же.

⁶ Изумов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав СССР. - К., 1940. - С.123.

⁷ Доклады Ахтырскому уездному земскому собранию 43-й очередной сессии... - С.23.

⁸ Труды VIII съезда представителей земских учреждений Харьковской губернии по санитарной части. Доклады отдельных членов съезда. - Харьков, 1904. - С.111.

⁹ Доклады и отчеты санитарного врача Ахтырской уездной земской управы В. Д. Траскина. - Ахтырка, 1915. - С.4.

¹⁰ Труды VIII съезда представителей земских учреждений... - С.131.

¹¹ Статистический справочник Харьковской губернии. - Харьков, 1911. - С.17.

¹² Доклады Ахтырскому уездному земскому собранию 43-й очередной сессии... - С.24-25.

¹³ Там же. - С.26.

¹⁴ Там же. - С.27.

¹⁵ Доклады и отчеты санитарного врача Ахтырской уездной земской управы В. Д. Траскина. - С.3.

¹⁶ Краткий обзор деятельности земской медицины в Лебединском уезде за 1916 год. - Лебедин, 1918. - С.6.

¹⁷ Дружинина Л. В. Ясли // Большая медицинская энциклопедия. - М., 1986. - Т.28. - С.534.

¹⁸ Доклады и отчеты санитарного врача Ахтырской уездной земской управы В. Д. Траскина. - С.5-6.

CHERNOBROVIV.

Organization of the First Seasonal Day Nurseries in Sumy Area

There are viewed the questions of introduction and organization of seasonal day nurseries in Sumy area. The attention is accentuated on the system of activities of the district medical councils and zemstvo assembly for the improvement of kids' health and lowering the death-rate among children.

Отримано 7.09.2007.

РОЗВИТОК АРХІВНОЇ СПРАВИ НА СУМЩИНІ У 40-х - СЕРЕДИНІ 1950-х рр. ХХ ст.

Розглядаються питання організації діяльності архівних установ на території Сумської області в роки Великої Вітчизняної війни. Особлива увага приділяється роботі Державного архіву Сумської області з відтворення документальної бази та впорядкування архівних фондів у повоєнний період.

Значну роль у розвитку історичного краєзнавства на Сумщині відіграли архівні установи. Архівне будівництво на Сумщині є складовою частиною розвитку архівної справи в Україні і відображає всі його етапи.

До 1917 р. у Російській імперії не існувало державних архівів, документи перебували на відомчому зберіганні, в адміністративних, військових, судових установах, в конфесійних, приватних, родинних архівах. Наприкінці 1917 р. в Україні була започаткована архівна реформа, що передбачала створення національного та губернських історичних архівів, губернських архівних комісій. Проте ці плани не були реалізовані, і фактично архівне будівництво почало розгортатися за російським сценарієм. Відповідно до ленінського декрету 1918 р. *"Про реорганізацію та централізацію архівної справи в РСФРР"*, архівна робота на території сучасної Сумської області проводилася під керівництвом губернських архівних органів через своїх уповноважених по відповідних округах, які входили до відділів управління окрвиконкомів, Лебединську архівну комісію, в деяких округах - через завідуючих музеями, які одночасно були і представниками губархіву на місцях. Документи на цей період були сконцентровані здебільшого в організаціях і установах¹.

Подальше удосконалення адміністративно-територіального поділу, ліквідація губерній і створення в Україні округів привело і до реформування архівної системи. Вже у червні 1925 р. РНК УСРР затвердила структуру та штати Укрцентрархіву, його установ і окружних архівних управлінь. Окружне архівне управління в Сумах було створене на початку листопада 1925 р. Саме з цієї дати починається історія Державного архіву Сумської області. Невдовзі після створення архівного управління Сумським окрвиконкомом була прийнята обов'язкова постанова *"Про впорядкування та охорону архівів в державних установах, громадських і кооперативних"*².

Створене в Сумській окрузі архівне управління, як і Глухівське, Конотопське та Роменське, основними напрямками своєї діяльності мало виявлення волосних архівів, архівів ліквідованих установ, упорядкування архівних фондів, створення газетного фонду. Багато уваги приділялося розшуку документів, які висвітлювали події на Сумщині до 1917 р. та у 20-ті роки ХХ ст., але в згарищах Жовтневої революції та громадянської війни назавжди були втрачені архіви місцевих поміщиків Алфьорових, Рахманових, Толстих, Золотницьких, Міклашевських, Корсакових та Голіциних, де зберігалися оригінали цінних історичних документів.

Ніколаснко Світлана Петрівна - старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та українознавства Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Був знищений архів поміщиків Линтварьових, у якому зберігалися листи А.П.Чехова, давні акти та договори з 1783 р. Практично загинув надзвичайно цінний архів графа Капіста з документами гетьмана П.Полуботка. Великих втрат зазнали церковні та монастирські архіви. У цей же час до Сумського окрархіву надійшли документи установ, що діяли на території Сумщини до встановлення радянської влади: Сумської земської управи, Сумських міської управи та думи, церковні архіви, архіви головної контори та економії цукрової магната І.Г.Харитоненка та інші.³

У зв'язку з подальшими адміністративно-територіальними змінами 1 березня 1932 р. місцеве архівне управління було перетворено на Сумський державний історичний архів як науково-дослідну установу з підпорядкуванням Харківському обласному архівному управлінню. Комплектувався архів відповідно до інструкції ЦАУ УРСР документальними матеріалами Сумського, Білопільського, Краснопільського, Лебединського, Миропільського, Тростянецького, Улянівського, Буринського, Путівльського райархівів та Сумського міського архіву⁴.

10 січня 1939 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР була створена Сумська область, до складу якої увійшли 12 районів Харківської, 17 районів Чернігівської та 2 райони Полтавської областей. Виникла необхідність організації роботи по створенню як обласних виконавчих органів, так і обласних організацій та установ. Складна політична обстановка зумовила концентрацію архівних матеріалів у системі НКВС. Відповідна постанова була прийнята Президією Верховної Ради УРСР 16 квітня 1938 р., а наказом по НКВС УРСР від 17 січня 1939 р. архівні органи були передані цій системі. На Сумщині відповідно до постанови оргкомітету Президії Верховної Ради УРСР по Сумській області від 25 січня 1939 р. було створене обласне архівне управління НКВС. Обласний державний історичний архів перейшов у безпосереднє його підпорядкування. У 1939 р. в архіві зберігалось 1320 фондів, 268585 одиниць зберігання⁵.

На підставі затвердженого РНК СРСР від 29 березня 1941 р. "Положення про державний архівний фонд СРСР і мережу державних архівів" та циркуляра ГАУ НКВС СРСР від 1 квітня 1941 р. "Про порядок реорганізації республіканських, крайових і обласних архівів" Сумський обласний історичний архів було перейменовано на Державний архів Сумської області, а державні історичні архіви в містах Глухів, Конотоп, Ромни перетворено на його філіали⁶.

На 1 січня 1941 р. в Сумському архіві було сконцентровано 1594 фонди, 295227 одиниць зберігання, у Конотопському - 806 фондів і 310057 справ⁷, Роменському - 994 і 285979, Глухівському - 1107 і 24116 відповідно⁸.

Початок Великої Вітчизняної війни змінив життя архівів. Почалася підготовка до евакуації в тил. Підпорядкованість НКВС суттєво вплинула на визначення фондів, які підлягали евакуації. Це були, передусім, фонди, які з точки зору силових структур того часу мали оперативно-пошуковий характер: документи фондів міліції, волосних ревкомів та виконкомів, комнезамів, партизанських комісій, адмінвідділів, судові та прокурорські (кримінальні) справи, фонди дореволюційних поліцейських та жандармських управлінь та інші, що мали оперативне значення. Лишилися напризволяще

документальні скарби XVII-XIX ст. Відібрані матеріали Сумського облархіву (246 фондів, 5213 одиниць зберігання) та Глухівського філіалу (10 токів, 1750 одиниць зберігання) були евакуйовані до селища Алга Актюбинської області⁹. Більшість документів з фондів Конотопського та Роменського філіалів, що не встигли евакуйовати, було знищено під час відступу Червоної Армії та загинули на окупованій фашистами території. За роки окупації загинуло 726405 одиниць зберігання, у тому числі 253272 - Сумського облдержархіву, 70000 - Конотопського, біля 85000 - Роменського філіалів. Документальна база Глухівського філіалу, за винятком невеликої кількості евакуйованих фондів, була втрачена повністю¹⁰.

Після визволення території Сумщини почалася копітка робота по відтворенню документальної бази архівів області. Головні завдання цього етапу розвитку архівної справи визначала ухвалена ще у квітні 1943 р. НКВС УРСР *"Інструкція про організацію роботи органів Управління державними архівами НКВС УРСР в районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів"*: відновлення діяльності усіх архівних установ; виявлення і концентрація документів періоду Великої Вітчизняної війни; використання архівних документів у агітаційно-пропагандистських цілях й інтересах відбудови народного господарства; збір матеріалів про військові злочини окупантів¹¹.

2 вересня 1943 р. обласний центр був звільнений від фашистських загарбників, а 3 вересня вже розпочали роботу відділ державних архівів УНКВС по Сумській області й облдержархів зі штатом 9 чоловік¹². Через місяць після визволення Сум, тобто на 1 жовтня 1943 р., у ньому було зібрано 45 фондів, 1905 справ. Філіали обласного архіву теж відновили свою роботу у вересні 1943 р., окрім Глухівського, чия будівля було повністю зруйновано, а фонди знищено¹³.

На порядку денному в повоєнний період досить гостро стояло питання про впорядкування архівних фондів, проведення науково-технічної обробки справ, які надходили, та реєстрації евакуйованих у квітні 1945 р. з с.Алга документів. Обсяги роботи були дуже великі й вимагали неабияких зусиль працівників. У 1948 р. повністю була впорядкована і розбита по відділах науково-довідкова бібліотека Сумського архіву в кількості 3426 книг¹⁴. Але план робіт по впорядкуванню фондів зазвичай не виконувався. Однією з головних перешкод, що постала на заваді швидкому відновленню повноцінної діяльності архіву в Сумах, як і в Україні в цілому, була нестача кваліфікованих кадрів. Так, станом на 1 січня 1945 р. усі 9 наукових співробітників Сумського облархіву прийшли на роботу вперше у 1943-1945 рр., не маючи ані спеціальної освіти, ані досвіду роботи. Окрім того, штат архіву був постійно недоукомплектований науковими й архівотехнічними працівниками, до того ж високою залишалася плінність кадрів¹⁵. Хоча до середини 50-х років проблему архівних кадрів в Українській РСР було частково вирішено, але, на жаль, для Сумського облдержархіву вона залишалася актуальною і надалі.

У 1953 р. державні архіви України в основному виконали завдання по впорядкуванню фондів¹⁶, але на Сумщині цей процес затягнувся аж до 1965 р.¹⁷

Серед найвідповідальніших завдань зазначеного періоду, окреслених у постанові РНК УРСР від 31 серпня 1944 р., було планомірне комплектування

архівів історії області архівної концен архівів в основі розшир О 1943-1945 установ листів і Німеччи на 1 січ одиниць сконцен

П виявлен пропаге заявкам обласно момент наступн креслен близько установ Сумськ довідку Чернігі

Де для викон процеду роки чит приміще ньому п "Історія також за області 4-й річ Сумщин збільши старши П.І.Оксе директо "Револк кандидат Чернець

архівних фондів з метою створення документальної бази з історії України та історії Великої Вітчизняної війни¹⁸. Але його виконання для Сумського облдержархіву значно ускладнювалося відсутністю спеціалізованого архівосховища. Матеріали до його філіалів поступали в порядку планової концентрації від установ, підприємств і організацій, у той час, як сам обласний архів поповнювався лише за рахунок документальних матеріалів, що надходили в основному від ліквідованих обласних організацій, що аж ніяк не сприяло розширенню джерельної бази для дослідження історії рідного краю.

Окрім окресленої діяльності, працівники Сумського облдержархіву у 1943-1947 рр., відповідно до вищезазначеної постанови, збирали документи установ, що діяли на окупованій території. Так, у 1945 р. архів отримав 1005 листів та спогадів жителів Сумщини, що повернулися з примусових робіт у Німеччині¹⁹. Ці документи поповнили відділ секретних фондів архіву. Станом на 1 січня 1948 р. у відділі секретних фондів знаходилося 415 фондів, 6413 одиниць зберігання періоду окупації. Загалом же за 5 років в архіві було сконцентровано 1712 фондів, 43049 справ²⁰.

Першочерговим в умовах панування радянської ідеології було виявлення документів з метою використання в наукових та агітаційно-пропагандистських цілях, яке здійснювалося в повоєнні роки переважно за заявками партійних і державних органів, наукових установ. В інформації обласного архіву про використання документальних матеріалів за період з моменту відновлення роботи після німецької окупації по 1948 р. наводяться наступні приклади: обласним управлінням промбудматеріалів використані креслення будівництва цегельних заводів, у результаті чого зекономлено близько 15 тисяч карбованців; Облзаготзерном знято копію проекту установки сушильного апарату, яку використали при відновленні сушилки Сумського пункту "Заготзерно"; за матеріалами обласного архіву складено довідку-огляд глухівських запасів фосфоритів і надіслано до Сумського та Чернігівського облпланів тощо²¹.

Дослідники історії рідного краю в цей час мали мінімальні можливості для використання документальної бази архіву. Це пояснювалося складною процедурою допуску до роботи в архіві, а також відсутністю у перші повоєнні роки читального залу, який було обладнано лише у 1947 р., та й то, за браком приміщень, у кімнаті, де вівся прийом відвідувачів і видача довідок. Тоді у ньому працювало 13 дослідників за наступними краєзнавчими темами: "Історія міської публічної бібліотеки", "Розвиток шкіл Сумської області", а також за завданням обкому партії для звіту про збитки, нанесені населенню області німецько-фашистськими окупантами, та для доповіді, присвяченої 4-й річниці визволення Сумщини, з питання розвитку промисловості Сумщини за 30 років радянської влади²². У 1948-1949 рр. кількість дослідників збільшилася до 29 осіб. Серед тих, хто працював з документами архіву - старший науковий співробітник Сумського краєзнавчого музею П.І.Оксаненко за темою "Відновлення Радянської влади на Сумщині"; директор Сумського педагогічного інституту Д.Ю.Нукалов за темою "Революційний рух на Харківщині 1905-1907 рр." для підготовки кандидатської дисертації; кандидат геологічних наук Сумського педінституту Чернецький для написання "Естественно-исторического очерка Сумской

області", що планував видати Харківський науково-дослідний інститут геології; аспірант кафедри основ марксизму-ленінізму Харківського державного педагогічного інституту О.О.Маленко за темою "Конотопщина в роки Вітчизняної війни з німецькими загарбниками"; члени історичного гуртка 2-ї жіночої школи м.Суми за темою "Партизанський рух на Сумщині у громадянську та Велику Вітчизняну війну". Окрім того, в читальному залі постійно працювали співробітники обласної газети "Більшовицька зброя", добираючи матеріал з історії м.Суми для публікацій на своїх сторінках²³. Аналіз роботи читального залу обласного архіву показує, що до середини 50-х років ситуація з науковим дослідженням історії рідного краю була незмінною. У різні роки в читальному залі працювало від 2-х до 12-ти дослідників. Залишалася традиційною і тематика їх досліджень, підпорядковуючись цілям і завданням офіційної ідеології.

Обласний державний архів відразу ж після закінчення Великої Вітчизняної війни розпочав підготовку до видавничої діяльності. У його річних звітах за 1945 - 1950-ті роки зафіксована робота над добором матеріалу, обробкою документів та складанням текстів для документальних збірників "Чорні дні окупації на Сумщині", "Німецько-фашистські окупанти і народний партизанський рух на Сумщині", "Встановлення радянської влади на Сумщині"²⁴. У 1950 р. закінчилась підготовка до видання путівника по архіву для внутрішнього використання²⁵.

І хоча ці видання так і не змогли побачити світ через об'єктивні причини, та все ж вони стали першими спробами справжньої археографічної праці сумських архівістів.

Загалом до середини 1950-х років було вирішено ряд невідкладних питань, пов'язаних із поновленням роботи і створенням районних архівів, наданням їм приміщень, комплектуванням архівів документами окупаційного періоду, ліквідованих установ, реевакуацією документів, передачею непрофільних документів архівам інших областей.

У цілому в період відновлення діяльності архівних установ (1943 - середина 1950-х років), попри негативні явища (обмежений допуск дослідників в архіви області, плінність кадрів, недостатню забезпеченість приміщеннями для зберігання документів), значно активізувалась робота із збирання документів періоду війни та повоєнного часу, забезпечення їх збереженості та використання архівної інформації. І, незважаючи на негативні чинники ідеологічного характеру, усе це сприяло створенню документальної бази для краєзнавчих студій.

²³Зайка Л.Я. Скарбниця людської пам'яті // Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області. - Суми, 2000. - С.5-10.

²⁴Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р-32. - Оп.1. - Спр.369. - Арх.35-35зв.

²⁵Державний архів Сумської області: Путівник / Автори-упоряд.: Л.Покладченко та інші. - Суми, 2002. - С.14.

²⁶Зайка Л.Я. Вказ. праця. - С.6-7.

²⁷ДАСО. - Ф.Р-2445. - Оп.3. - Спр.11. - Арх.1-11.

²⁸Зайка Л.Я. Вказ. праця. - С.7.

²⁹Глушко Л.І. Архівне будівництво на Конотопщині // Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області. - Суми, 2000. - С.13.

⁸www.state.gov.sumy.ua/daso/all

⁹ДАСО. - Ф.Р-2370. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1-18; Спр.5. - Арк.30-46.

¹⁰Там само. - Ф.Р-2445. - Оп.5. - Спр.5. - Арк.53; Ф.Р-2448. - Оп.2. - Спр.16. - Арк.3.

¹¹Митюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917-1973). - К.: Наукова думка, 1975. - С.145.

¹²Росторгеєва О.М. Історія відділу збереження, обліку та довідкового апарату ДАСО // Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області. - Суми, 2000. - С.21.

¹³Державний архів Сумської області: Путівник... - С.16.

¹⁴ДАСО. - Ф.Р-2448. - Оп.1. - Спр.49. - Арк.1зв.

¹⁵Там само. - Спр.26. - Арк.2зв.

¹⁶Мицак І. З історії комплектування та впорядкування архівів України у повоєнні роки // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. - К., 2000. - Вип.2. - С.178-179.

¹⁷ДАСО. - Ф.Р-2448. - Оп.1. - Спр.249. - Арк.12.

¹⁸Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матвиї та К.І.Климової. - К.: Видавн. дім "КМ Академія", 2002. - С.460.

¹⁹ДАСО. - Ф.Р-2448. - Оп.1. - Спр.26. - Арк.7.

²⁰Там само. - Спр.49. - Арк.7.

²¹Там само. - Спр.67. - Арк.3-4.

²²Там само. - Спр.49. - Арк.11.

²³Там само. - Спр.60. - Арк.18; Спр.78. - Арк.18; Спр.67. - Арк.4; Спр.97. - Арк.6.

²⁴Там само. - Спр.49. - Арк.2зв; Спр.60. - Арк.5; Спр.78. - Арк.4.

²⁵Там само. - Спр.97. - Арк.5.

NIKOLAYENKOS.P.

Development of Archive Activities in Sumy Region in the 40ies - the Middle of the 50ies of the XX Cent.

There are viewed the organizational questions of activity of archive institutions on the Sumy region territory during the Great Patriotic War. Special attention is paid to activity of State Archive of Sumy Region in the case of renovation of documental basis and arrangement of archive funds in the postwar period.

Отримано 22.09.2007.

РЕЦЕНЗІЇ ТА НОВІ ВИДАННЯ

Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 9 / Редкол.: Г.В.Боряк (голова), І.Б.Матяш (заст. голови) та ін. - К., 2007. - 256 с.

В умовах інформаційного суспільства, використання нових технологій, появи нових носіїв інформації, відкриття для широкого доступу великого за обсягом і специфічного за змістом комплексу архівних матеріалів різних країн світу актуальним є видання спеціалізованих збірників наукових праць, присвячених різним аспектам архівознавства та історичної науки. Саме таким є черговий випуск міжвідомчого збірника наукових праць "Архівознавство. Археографія. Джерелознавство", що побачив світ у лютому 2007 р. Це спільна робота архівістів, науковців академічних і бібліотечних установ та викладачів вищих шкіл.

Дев'ятий випуск має традиційні рубрики: "Архівознавство", "Документознавство", "Джерелознавство", "Історія України", "Бібліографія, рецензії, інформація". Перший розділ відкривається статтею І.Маги "Реконструкція фондів, пошкоджених під час пожежі в Кам'янець-Подільському міському архіві (методичні рекомендації)", в якій йдеться про методи й організацію роботи з пошкодженими фондами, їх реконструкцію та наукове опрацювання. Робота І.Матяш присвячена важливій проблемі у діяльності архівів взагалі та архівістів зокрема - етиці архівіста. Авторка охарактеризувала основні положення Міжнародного кодексу етики архівіста, визначила базові компоненти архівної етики, наголосила на необхідності дотримання положень кодексу етики архівіста в повсякденній роботі співробітників вітчизняних архівів.

І.Антощенко зосередилася на характеристиці нових підходів щодо здійснення експертизи цінності документів в архівах Австралії, Великобританії, Канади, звернувши увагу на концептуальні зміни у цій справі, пов'язані з упровадженням новітніх інформаційних технологій, зміною науково-дослідницьких пріоритетів та посиленням прозорості у діяльності урядових установ. Питанням висвітлення на сторінках часопису "Архіви України" різноманітних аспектів архівної й археографічної роботи присвячені статті Р.Мельника та О.Саприкіної. Перший автор проаналізував статті, огляди, дискусії, повідомлення, рецензії, археографічні розвідки щодо архівної українки у Польщі та архівної справи у цій країні, що були опубліковані на сторінках часопису протягом 1947-2005 рр. Друга авторка показала ступінь висвітлення питання комплектування фотодокументами архівів на сторінках часопису. В.Клювак охарактеризував діяльність Державного архіву у Львові у міжвоєнний період (1918-1941), звернувши увагу на час заснування установи та її відомчу підпорядкованість, штати і посадові оклади працівників, структуру і функції архіву, повернення документів, вилучених з архіву, та поповнення його документальних фондів. Другий розділ "Документознавство" представлений роботами С.Кулешова та Ю.Палехи. Перший автор запропонував матеріали для обговорення проекту Концепції розвитку документознавства в Україні, охарактеризувавши сучасні погляди

на визначення сутності документознавства як наукової дисципліни, визначивши перспективні напрями досліджень традиційного (спеціального) і загального документознавства. Другий автор приділив увагу проблемі класифікації управлінських документів в організації. Він виділив групи сукупності офіційної документації, що циркулює в організації, за її тематичними видами та визначив ієрархічні рівні документації в установі.

"Джерелознавство" репрезентовано у збірнику низкою статей. Огляд статистичних джерел з історії дворянства Лівобережної України кінця XIX - початку XX ст. здійснила Т.Привалко, фонду українського художника Олександра Хвостенко-Хвостова у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ) України - Л.Драгомірова, перекладів творів австрійського лірика Райнера Марії Рільке у фондах ЦДАМЛМ - О.Павлова. Джерелознавчому аналізу Монастирської книги дубенських василіанок, виявленої у Державному архіві м.Краків, та її інформаційним можливостям присвячена робота В.Лось. Дослідницею визначено автора (О.Лесницький), час написання (1810), хронологічні межі (1572-1818), структуру (три частини) книги, охарактеризовано її змістовні складові. І.Петреченко зробила аналіз описів Чернігівського намісництва 1779-1781 рр. Вона охарактеризувала діяльність комісії зі складання описів намісництва на чолі з А.С.Милорадовичем, звернула увагу на роль О.М.Лазаревського і П.К.Федоренка у виявленні та спробі публікації описів, визначенні їх авторства. Характеристиці джерельних комплексів щодо діяльності "Надзвичайної державної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників..." у російському (Державний архів Російської Федерації) та українських (Центральний державний архів вищих органів влади та управління, Центральний державний архів громадських об'єднань, державні обласні архіви) архівах присвячена робота Є.Максимчука.

Дослідження історії України представлені доробком А.Кудряченка "Голодомор в Україні 1932-1933 рр. та його наслідки у спостереженнях і оцінках тогочасних німецьких дипломатів", В.Ткаченко "Українська кінематографія в контексті політики "українізації" (20-ті роки XX ст.)", Т.Клименко "Економічний розвиток Чернігівщини в XIX ст." Система голосування та підрахунку голосів виборців у Російській імперії наприкінці XIX - на початку XX ст. відображена у статті С.Смолянникова, який стверджує, що попри курйози та особливості виборчого процесу у тогочасній Росії сучасній Україні варто запозичити окремі його елементи. В.Купченко розглянула особливості церковно-державних відносин та діяльність Київського комітету Православного місіонерського товариства наприкінці XIX - на початку XX ст.

Історіографія репрезентована розвідкою В.Тельвака "Михайло Грушевський contra Володимир Мількович (до проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку XX ст.)". У ній йдеться про дискусію, яка виникла серед вітчизняних і зарубіжних істориків з приводу виходу у світ німецькомовного видання першого тому "Історії України-Руси" М.Грушевського, що призвело, на думку автора, до чіткого окреслення традиційного русофільсько-москвофільського та дедалі більш модернізованого національного погляду на конструювання моделі українського минулого.

Останній розділ збірника представлений низкою бібліографічних робіт та рецензій. У роботі Р.Романовського "Бібліографія польської архівістики на сторінках часопису "Архейон" проаналізовано внесок польського фахового архівного журналу у постановку і розроблення теоретичних і практичних проблем бібліографії польської архівістики, відзначено типовидову різноманітність його бібліографічних публікацій. У роботі В.Тельвак "Дрогобицький красназавчий збірник" подано огляд статей I-IX випусків збірника наукових праць - спільного видання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Українського історичного товариства та Інституту Центрально-Східної Європи.

У збірнику вміщено рецензії І.Матяш та О.Коваль на монографію С.І.Посохова "Образи університетів Російської імперії другої половини XIX - початку XX століття в публіцистиці та історіографії" (Харків, 2006), С.Зворського на довідник "Институты управления культурой в период становления 1917-1930-е гг. Партийное руководство; государственные органы управления: Схемы" (М., 2004), Ю.Макара та Г.Скорейко на путівник "Державний архів Чернівецької області: Путівник. Т.1. Фонди дорадянського періоду" (Чернівці, 2006).

Дев'ятий випуск збірника "Архівознавство. Археографія. Джерелознавство", як і попередні, є цікавим, має високий науковий рівень, певний авторський колектив, проте варто було б до статей подавати анотації українською та іноземною мовами. Видання виграло б, якби мало ілюстрації.

Загалом збірник є вдалим зразком наукового видання, в якому поєднують свої зусилля і співпрацюють фахівці споріднених галузей окремих суспільних наук, друкуються праці як молодих науковців, аспірантів, архівістів-практиків, так і метрів вітчизняного архівознавства й історичної науки.

ВЛАСЕНКО В.М.

* * *

Д.М.Чорний. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок XX ст.). - Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. - 304 с.

Доля українських міст, розгортання урбанізаційних процесів на різних етапах історичного розвитку привертає дедалі більшу увагу дослідників. Особливе значення має друга половина XIX - початок XX ст., коли відбувалось формування модерної української нації, виникали українські політичні партії, формувался український національно-визвольний рух. Саме міста, які були і залишаються головними осередками цивілізаційних процесів, стали тим полем, на якому найяскравіше проявляли себе тенденції суспільного розвитку. Тому зовсім не випадково протягом останніх років вийшли друком ґрунтовні монографічні дослідження, захищені дисертації, присвячені містам Західної України, Правобережжя та Півдня України, Криму у даний період¹. Аналогічні тенденції спостерігаються і в Росії, де так само активізувались дослідження міст певних регіонів². Із виходом у світ монографії Д.М.Чорного

заповнена лакуна щодо українських міст, які розташовані по лівий бік Дніпра, входили до складу п'яти губерній Російської імперії і перебували на українсько-російському Порубіжжі.

Хронологічні межі монографії Д.М.Чорного охоплюють період від кінця ХІХ ст. до початку Першої світової війни. В центрі уваги - події та процеси, що розгортались по містах під безпосереднім впливом першої російської революції, столичинських реформ та економічного піднесення 1909-1914 рр., тобто часовий сегмент, який залишається недостатньо дослідженим. У книзі зосереджено увагу на таких питаннях, як динаміка руху міського населення, його статеві, станова, національна, вікова структура, еволюція тери-торіального простору міст, особливості розвитку промисловості, банківської сфери, торгівлі, їх вплив на повсякденне життя городян, політика міських самоврядувань, формування міської самосвідомості.

Образний ракурс - крізь призму модернізації - дозволяє в комплексі розглянути ті явища і тенденції, що мали місце в різних сферах життя міст, наблизитись до розуміння особливостей ситуації в регіоні, центром якого був Харків.

Автор монографії продовжує і розвиває традицію містознавчих студій, закладену на початку минулого століття. Адже 95 років тому побачив світ другий завершальний том фундаментальної праці "История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год)", створеної істориками Харківського університету Д.І.Багалієм та Д.П.Міллером на замовлення харківського міського самоврядування. Д.М.Чорний розповідає про той суспільний розголос, який мала книга про Харків, визначає її місце серед інших праць з історії окремих міст регіону, роль у формуванні міської самосвідомості (с.205-208).

Дослідження Д.М.Чорного спирається на ґрунтовну джерельну базу: документи Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, державних архівів Сумської, Харківської, Чернігівської областей України. Ним опрацьовані матеріали фондів Головного управління у справах місцевого господарства МВС Російської імперії, Центрального статистичного комітету, Департаменту загальних справ, Господарчого департаменту МВС, Капцелярії Харківського губернатора, Харківського та Чернігівського губернських у земських і міських справах присутствій, міських дум, управ. Автор спирається також на публікації результатів анкетування міст Російської імперії 1904 і 1910 рр., оприлюднені у збірках "Города России в 1904 году" і "Города России в 1910 году", додатки до Всепідданійших звітів губернаторів, матеріали переписів, друковані звіти міських дум. Більшість з них вперше введено у науковий обіг.

Містознавчий архів України
Харківської національної університетської бібліотеки ім. В.Н.Каразіна

Д. М. Чорний

**ПО ЛІВИЙ БІК ДНІПРА:
ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ
МІСТ УКРАЇНИ**
(кінець ХІХ-початок ХХ ст.)

Грунтовна історіографія у вступі (с.4-24), звернення до доробку попередників у розділах (с.39-42, 85-88, 231-232, 260-261), комплексний аналіз архівних матеріалів, опублікованих документів, періодичної преси, мемуарів дозволили автору показати темпи і специфіку демографічних, соціально-економічних та суспільно-політичних зрушень по містах лівобережжя України у переламну епоху - переддень національно-демократичної революції.

У першому розділі "*Відстані, площі, мешканці*" з'ясовано особливості зростання населення міст у погубернському зрізі та по категоріях згідно з їх адміністративним статусом і чисельністю населення в 1897-1914 рр., визначено причини уповільнення механічного приросту населення офіційних міст.

У другому розділі "*Економіка міст: матеріальний і людський виміри*" визначено специфіку економічного розвитку міст регіону, їх частки в промисловому потенціалі дев'яти українських губерній Російської імперії. Автор виділив чотири групи міст за показником сукупної вартості продукції, порівняв губернії та повіти за ступенем концентрації виробництва промислової продукції по містах. Зі сторінок монографії видно, як поступово повітові центри, такі як Суми, Маріуполь, Олександрівськ, Слов'янськ, наздоганяли визнаних лідерів - Харків та Катеринослав, а отже, отримували можливість покращувати параметри міського життя. Автор вважає найважливішим зрушенням соціального плану те, що саме на початку ХХ ст. у масову свідомість городян почало проникати нове, модерне ставлення до промисловості (с.91-94, 102-104), інших аспектів економічної діяльності (с.107-109, 115-119). У розділі вдало показано відмінності у формуванні мережі постійно діючої торгівлі у губернських центрах та повітових містах (с.122-126), вплив низки факторів, зокрема приходу у торгівлю нового покоління власників, що перебудовували по-новому власний бізнес, на життя населених пунктів.

Відтворенню цілісного образу діяльності міських самоврядувань присвячено третій розділ "*Міське самоврядування: тягарі проблем, принади цивілізації*". Автором охарактеризовано ставлення влади до міст, проаналізовано клопотання міських дум про виділення міст в окремі земські одиниці, полеміку, що розгорнулася у міському суспільстві з цього приводу (с.152-165), динаміку бюджетів міст у 1904-1914 рр. та досягнуті головні зрушення у муніципальній сфері (с.183-202). Вперше у вітчизняній історіографії відтворено соціально-політичний портрет міської еліти того часу - міських голів, старост та гласних (с.143-150).

Становлення самосвідомості мешканців міст регіону, зокрема вплив українського чинника, розглянуті у четвертому розділі "*Міська самосвідомість, повсякденне життя*". Визначаючи характер, спрямованість модернізаційних змін по містах Лівобережжя, автор аргументовано дискутує із Б.М.Мироновим, Г.Куромія щодо таких принципових аспектів міського життя, як взаємини міського і сільського населення (с.256), причини та характер міжнаціональних конфліктів (с.257-258). Виділяючи зміни модернізаційного характеру, автор уникнув як цілковитого засудження, так і прикрашання життя міст, діяльності тогочасної еліти, що притаманне деяким публікаціям. Приміром, обмеженість просування по шляху модернізації особливо проявляла себе у збереженні релігійних уявлень населення міст у формах та масштабах, що навряд чи відповідали стандартам ХХ ст. Тому, вважаємо, і сприймалися так болісно

гоніння на релігію, які мали місце у 1920-х рр.⁵

Разом із відзначенням позитивних рис монографії, маємо висловити зауваження. По-перше, автор, намагаючись досягнути максимальної доказовості, надати детальну інформацію щодо різних аспектів життя міст, зробити книгу корисною краєзнавцям, надто захоплюється наведенням конкретних цифр, відсотків, деталізацією, що місцями ускладнює сприйняття матеріалу (с.33, 46-47, 52, 61-62, 66-67, 72-73, 100-101, 118, 174-176). По-друге, оскільки в монографії зустрічається значна кількість дійових осіб доби: голови міських дум, політики, підприємці, варто було б, крім поданого покажчика населених пунктів, зробити ще й покажчик іменний. По-третє, монографія виграє б, якби у додатках було наведено узагальнюючі таблиці із даними (у динаміці) щодо населення, промислового виробництва, бюджетів по всіх містах регіону.

Підсумовуючи сказане, можемо лише додати, що перша спроба показати в комплексі всі аспекти життя міст лівобережжя України у складі Російської імперії наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. є, без сумніву, вдалою, становить інтерес для науковців, викладачів, всіх, хто цікавиться історією міст. Поява монографічного дослідження є достойним подарунком до 150-ї річниці із дня народження Д.І.Багалія - видатного історика Слобожанщини.

¹Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма. Социально-экономический аспект. - Львов: Світ, 1990. - 156 с.; Гуметюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині ХІХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 1993. - 16 с.; Прищепя О.П. Міста Волині в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Чернівці, 2003. - 20 с.; Дмитрієв В.В. Градоначальства Півдня України в ХІХ - на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... кан. іст. наук. - Дніпропетровськ, 2003. - 20 с.; Мосчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.). - К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. - 350 с.

²Куртимова Л.В. Города Северного Кавказа во второй половине XIX века: К проблеме развития капитализма вширь. - М.: Наука, 1981. - 232 с.; Зорин А.Н. Уездные города Казанского Поволжья. Опыт историко-этнографического изучения планировки. - [Б.м.]: Изд-во Казан. ун-та, 1989. - 156 с.; Скубневский В.А., Гончаров Ю.М. Города Западной Сибири во второй половине XIX - начале XX в. - Часть 1: Население. Экономика. - Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. - 360 с.

³Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. - Харьков: Харьковский государственный политехнический университет, 1998. - С.27, 37-41, 98-99, 109-111.

СИЛАНТЬЕВ В.І., доктор історичних наук

* * *

НОВЕ ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ З ІСТОРІЇ

Першою спробою співпраці фахівців вищої школи з архівістами у Сумській області стало видання у 2005 р. збірника наукових праць під назвою "Сумський історико-архівний журнал" (Випуск 1). Невдовзі це спільне видання Сумського державного університету (СумДУ) і Державного архіву Сумської області (ДАСО) отримало схвальні відгуки представників академічної науки, викладачів вищих шкіл та архівістів. Рецензії на нього були надруковані на сторінках фахових історичних та архівних видань. Надійшли пропозиції і рекомендації щодо вдосконалення його структури, фахового

спрямування, зовнішнього вигляду. Минулого року він вже був зареєстрований як періодичне видання. Саме в такому статусі у серпні 2007 р. було видано "Сумський історико-архівний журнал" (№II-III). Це вже другий після "Сумської старовини" журнал історичного спрямування, що видається Сумським державним університетом.

Видання здійснюється Регіональною науково-дослідною лабораторією-центром історичного краєзнавства та кафедрою історії СумДУ. До редколегії нового журналу входять керівники університету (А.В.Васильєв) й обласного державного архіву (Г.М.Іванущенко), відомі науковці, доктори історичних наук з Інституту історії України НАН України (О.І.Гуржій, член-кор. НАН України О.М.Реєнт), Запорізького (О.М.Ігнатуша), Київського (М.Г.Щербак) і Харківського (Б.К.Мигаль) національних університетів, Української академії банківської справи (Ю.Г.Осадчий), Державного комітету архівів України (Г.В.Боряк, І.Б.Матяш, К.С.Новохатський, Г.В.Папакін),

викладачі кафедри історії і співробітники лабораторії історичного краєзнавства університету. Головний редактор журналу - В.М.Власенко, шеф-редактор - В.Б.Звагельський.

У журналі започатковані такі рубрики, як "Архівознавство", "Джерелознавство", "Історіографія", "Мемуаристика", "Епістолярій", "Персоналії", "Воєнна історія", "Краєзнавство", "Хроніка", "Рецензії та бібліографія". Планується введення нових рубрик.

Відкривається II-III номер журналу статтею про пріоритетні проекти та перспективні напрями діяльності архівних установ України. Це витяг з доповіді першого заступника голови Держкомархіву України Г.М.Боряка, виголошеної у лютому 2007 р. на підсумковій колегії Держкомархіву. У публікації йдеться про роль, місце і головні завдання архівних установ у галузі інформаційної діяльності.

У розлогій статті директора Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства І.Б.Матяш піднято питання про зміст, обсяг поняття та значення архівної та рукописної україніки як складової національного архівного фонду, визначено основні групи українського і зарубіжного комплексів архівної україніки, акцентовано увагу на проблемах реєстрації архівної україніки.

Низка статей присвячена політичним діячам науки, освіти, культури, уродженцям Сумщини - архітектору, члену Української Центральної Ради, міністру шляхів УНР, ректору Української господарської академії в Подєбрадах,

депутату польського парламенту Сергію Тимошенку, літератору, шевченкузнавцю Павлу Зайцеву, професору, доктору медичних і біологічних наук, заслуженому працівнику науки РСФРР Дмитру Плетньову, які через вимушену еміграцію або репресії донедавна були невідомими або призабутими. Авторами статей є В.М.Власенко, Г.М.Іванущенко та І.В.Чернобров.

Джерелознавчі студії представлені статтями С.С.Трояна про джерельну базу досліджень німецького колоніалізму другої половини ХІХ - початку ХХ ст., О.М.Гончаренка про документальний комплекс архівно-кримінальних справ як джерело з історії геноциду єврейського населення під час німецької окупації (1941-1944), В.А.Нестеренко зосередив увагу на аналізі вітчизняної і зарубіжної історіографії досліджень віськової зони України періоду Другої світової війни.

Мемуарна література представлена споминами професора Одеського університету Миколи Кефера та уривком з автобіографії члена Української Центральної Ради, міністра закордонних справ УНР, голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії, професора Української господарської академії в Подєбрадах Костя Мацієвича. Епістолярний жанр репрезентують невідомі листи академіка ВУАН Дмитра Багалія до відомого українського історика Олександра Оглоблина.

Військовій тематиці присвячена стаття А.Є.Светлова, в якій йдеться про вплив фізико-географічних умов на застосування ракетних й артилерійських підрозділів у сучасних локальних війнах і військових конфліктах.

Краєзнавчий розділ відбиває різноманітні теми життя Сумщини та її відомих уродженців, діяльність місцевих судово-адміністративних інституцій. У статті В.Б.Звагельського йдеться про археологічні пам'ятки Сіверщини кінця ХІІ - початку ХІІІ ст., О.М.Козлова - про Вознесенську церкву та родинний склеп Драгомирових у Конотопі, С.І.Дегтярьова - про повітові суди в Україні і Росії кінця ХVІІІ - першої половини ХІХ ст.

У повідомленнях співробітників облдержархіву А.В.Марченко та Л.М.Гричановської розповідається про архівні документи часів німецької окупації Сумщини та анотовані реєстри описів фондів обласного архіву.

У рецензії В.М.Власенка на книгу Б.Винара *"Економічний колоніалізм в Україні та інші праці"* йдеться про праці відомого економіста, представника української діаспори, присвячені, зокрема, аналізу наукового доробку української економічної науки. Бібліографія представлена низкою анотованих матеріалів про 17 наукових видань: монографій, підручників, збірок наукових праць, збірників документів, що вийшли у Сумській області, в Україні та за кордоном.

У розділі *"Хроніка"* подано інформації про вшанування пам'яті професора М.О.Макаренка на Роменщині, проведення у Путивлі ХІІ Міжнародної наукової конференції *"Слово о полку Ігоревім" та його епоха"* та у Ніжині ІІ Міжнародної наукової конференції з проблем української діаспори, про вовчанську знахідку 20-х років ХХ ст.

На відміну від багатьох наукових видань, журнал містить близько двох десятків кольорових та чимало чорно-білих фотографій, графічних ілюстрацій.

Сподіваємося, що матеріали, опубліковані на сторінках нового історичного журналу, стануть у нагоді не лише науковцям-професіоналам і викладачам, студентській та учнівській молоді, але й тим, хто цікавиться минулим нашої Батьківщини.

ВЛАСЕНКО В.М.

* * *

НОВАЯ КНИГА ПО ИСТОРИИ МЕДИЦИНЫ ОДЕССЫ

Одесское издательство "Optimum" выпустило очередную книгу заведующего кафедрой Сумского государственного университета, профессора К.К.Васильева.

Первая книга К.К.Васильева, изданная тем же издательством, была посвящена истории медицины Одессы (2003), вторая - "История медицины Сумщины" (2005), увидела свет к 350-летию Сум. И, наконец, третья, о которой пойдет речь ниже - "Врачи, больницы, аптеки старой Одессы. Очерки" (2007). Итак, в книге помещены 23 очерка о медиках и медицинских учреждениях Одессы. Хронологические рамки повествования - от 1794 года, то есть от года основания Одессы, а если быть более точным, от 22 августа (2 сентября) 1794 года по 25 января (7 февраля) 1920 года, когда в Одессе окончательно установилась советская власть.

Каждый очерк - это небольшой рассказ, который можно читать отдельно. Многие из представленных в книге К.К.Васильева очерков были ранее опубликованы, и по существу автор только собрал их под одной обложкой. В конце книги, в примечаниях, дан список первых публикаций. Возможно, поэтому автор не счел нужным привести научный аппарат, а только отсылает к предыдущим своим работам, которые были опубликованы в Украине, России и Германии.

При изложении автор придерживается хронологической последовательности. Первый очерк о карантине, который был создан в соответствии с рескриптом Екатерины II от 27 мая 1794 года, и 17 июня того же года последовало Высочайшее утверждение его штатов.

Следующий очерк - о городских врачах, которые появились в Одессе, по данным автора, в 1798 году. С появлением городского врача открывается городской "гошпиталь", позднее именовавшийся градской или городской больницей, а затем ставший Старой городской больницей. О больнице в книге рассказывается отдельно.

Впервые К.К.Васильев прослеживает историю Одесской врачебной управы, которая была создана в 1820 году, а в 1877 году преобразована в Одесское врачебное управление. В досоветской России были губернские врачебные управы, а Одесса составляла исключение. Она была только уездным городом, но при этом местом пребывания Новороссийского генерал-губернатора и крупнейшим морским портом на южных рубежах Империи. Поэтому не случайно здесь организовали врачебную управу.

Интересен очерк о заведении искусственных минеральных вод, которое начало функционировать в Одессе в 1829 году, и, стало быть, мы его должны причислить к одному из первых в Империи, а точнее - одесское стало вторым в государстве. В Москве аналогичное заведение открыто в 1828 году, в Петербурге - в 1834, в Риге - в 1835.

докт
окул
юрид
лице
мед
мед
проф

деят
впол
лица
обще
гате
дом)
вания

иссле
деят
Одесс
санит
Мечи
голов
мень
К.Вас
мед
только

мед
в Нов
универ

истор
книго

С 1834 года в Одессе работал доктор Т. Ванцетти (очерк "Первый окулист Одессы"), а в 1841 году на юридическом отделении Ришельевского лицея была создана кафедра судебной медицины, которую возглавил доктор медицины А. А. Рафалович ("Первый профессор медицины").

Впервые рассматривается деятельность "Дамского общества вспомоществования бедным родильницам". Это благотворительное общество открыло родовспомогательный приют (то есть родильный дом) на Молдованке - в районе проживания одесской бедноты.

Профессор К. К. Васильев первым исследовал историю организации и деятельности санитарных врачей Одессы (1887-1920 гг.). Один из бывших санитарных врачей Одессы - Викентий

Мечиславович Богуцкий в 1918 году был избран одесским городским головой. О последнем долгое время у нас не писали, так как он был меньшевиком и вынужден был эмигрировать. Опубликованная о нем статья К. Васильева в свое время стала первой в отечественной историко-медицинской литературе. В рассматриваемой книге мы находим очерки не только о В. М. Богуцком, но и первых санитарных врачах Одессы.

И еще об одном политическом эмигранте пишет автор - о докторе медицины Всеволоде Николаевиче Новикове, который с 1908 года работал в Новороссийском университете в Одессе, а в 1919 году заведовал в этом университете кафедрой факультетской хирургической клиники.

Знаем, что у автора новой книги есть еще немало исследований по истории медицины причерноморского города. Хотелось, чтобы за этой книгой последовали следующие.

ВИЖУНОВ В. Л.

відносин ХІХ ст., генеалогів, краєзнавців, студентів та всіх, хто цікавиться історією рідного краю і власних родин.

* * *

Издана монографія російського історика А.М.Дубровського "История и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930 - 1950-е гг.)" (Брянск: Издательство Брянского государственного университета, 2005. - 800 с.).

В книзі освіщено формування і розвиток концепції історії феодальної Росії в 1930-1950-х гг. Показано вплив на цей процес еволюціонувалої ідеології партії більшовиків, політичної ситуації.

Представлені "люди влади" і "люди науки", діяючі в це час.

Издание рассчитано на историков, специалистов по историографии, истории культуры, архивистов, преподавателей, студентов и всех интересующихся отечественной историей.

* * *

Увидела свет работа В.А.Бердинских *"Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России"* (М.: Новое литературное обозрение, 2005. - 768 с., илл.).

Книга известного российского историка, доктора исторических наук посвящена закрытой доселе странице российской истории XX века - депортациям целых народов в 1930-е - 1940-е годы и системе спецпоселений. Если о миллионах заключенных сталинских лагерей писали достаточно много, то о *"ссылных народах"* - российских немцах, калмыках, крымских татарах, раскулаченных русских крестьянах - исторической литературы практически нет. В книге на основе архивных данных, других уникальных материалов исследуется как механизм депортации, так и сама система спецпоселений. Русский Север, Казахстан и Сибирь - места размещения выселенных народов.

Издание предназначено для историков советской тоталитарной системы, студентов и всех интересующихся отечественной историей.

* * *

В серии *"Харьковская старина"* (основана в 2005 г.) увидел свет сборник работ Г.Ф.Квитки *"Харьков и уездные города"* (Харьков: Мачулин, 2005. - 192 с.).

В книге известного украинского писателя конца XVIII - начала XIX вв. собраны очерки, новеллы, статьи по истории Харькова и Слобожанщины. Представленные произведения никогда прежде не публиковались отдельным изданием под одной обложкой.

Не являясь по сути научным документом, исторические материалы призваны обратить читателя к специальной литературе. Их можно назвать пропагандистско-краеведческими работами в хорошем смысле слова.

В настоящее издание вошла только часть произведений Г.Ф.Квитки, написанных им о Харькове и Слобожанщине. Планируется публикация и других его работ.

Книга рассчитана на историков, краеведов и всех интересующихся историческим прошлым Слобожанщины.

В этой же серии опубликована работа Л.И.Мачулина *"История тюремного Харькова (1668-1917 гг.)"* (Харьков: Мачулин, 2005. - 208 с., илл.).

Книга известного харьковского журналиста посвящена практически неизвестной истории становления харьковской тюрьмы. Автор прослеживает ее функционирование со второй половины XVII до начала XX в. Иллюстрируя свое исследование примерами из истории преступлений и наказаний в таких государствах, как Киевская Русь, Московское царство, Российская империя, СССР, автор делает вывод о практически неизменной славянской ментальности X-XX вв.

Живо описанные ситуации из жизни первых тюремных *"сидельцев"*, городничих, полицмейстеров, фальшивомонетчиков, губернаторов делают книгу интересной для массового читателя.

* * *

Побачила світ книга І.Б.Матяш та Ю.Ю.Мушки *"Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи"* (К.: Видавничий дім "Кисво-Могилянська академія", 2005. - 400 с.). Цим виданням відкрито нову серію - Бібліотека наукового щорічника *"Україна дипломатична"*, в якій буде представлено дослідження, монографії, збірники документів з історії та сьогодення української дипломатії.

Видання містить нарис діяльності першого українського дипломатичного представництва в Угорщині - Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині (1919-1924 рр.), тексти спогадів українських діячів та архівні документи, пов'язані з діяльністю місії, більшість яких публікується вперше, а також стислі біографії перших українських послів в Угорщині.

Для науковців, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться історією дипломатії.

* * *

Вийшов друком збірник наукових статей "Сумський обласний краєзнавчий музей: історія та сьогодення (Науковий збірник)" (Суми: Видавництво "МаїДен", 2005. - 184 с.).

Збірник присвячений 85-річчю заснування Сумського обласного краєзнавчого музею. У ньому вміщені статті та повідомлення співробітників музею, науковців та краєзнавців Сумщини.

Джерельною базою для більшості статей, що стосуються історії створення музею, археології, етнографії, видатних людей, пов'язаних з краєм, стали маловідомі матеріали з фондів архіву та наукової бібліотеки музею.

Видання розраховане на істориків, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

СУМСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

* * *

Побачило світ науково-інформаційне видання Є.І.Ріяко та Л.М.Юдіної "Перегортаючи сторінки історій... До 125-річчя Державного архіву Харківської області" (Харків: Райдер, 2005. - 56 с., іл.).

У праці, написаній на основі архівних матеріалів та друкованих видань, представлено історію одного з найстаріших архівів України - Державного архіву Харківської області, який зберігає документальні матеріали Слобідського краю з 1739 р.

Розкрито основні історичні етапи діяльності архіву: процеси становлення, реорганізації та сучасність; визначена роль архіву та архівістів у збереженні, поповненні та використанні документальної спадщини.

Для науковців, архівістів, краєзнавців, студентів та тих, хто цікавиться історією архівної справи.

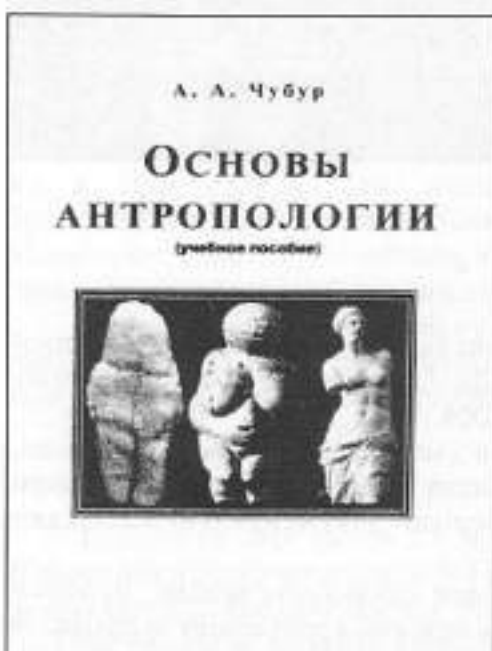
* * *

Видано "Словник-довідник з історії" Г.К.Базильчука (К.: МАУП, 2005. - 368 с.).

Пропонований довідник інтегрував у собі поняття й терміни, персоналії і хронологію вітчизняної та всесвітньої історії. Він містить необхідний мінімум, яким повинні володіти учні-старшокласники, абітурієнти та студенти вищих закладів освіти І-ІІ рівнів акредитації. За змістом вміщеного у словнику матеріалу його можна вважати універсальним. Тому посібник є дієвим інструментом при викладанні історії України та всесвітньої історії, а також у підготовці до державної атестації та вступу до вищих навчальних закладів.

* * *

Увидело свет учебное пособие А.А.Чубура "Основы антропологии" (Брянск: Центр компьютерного обучения, 2005. - 96 с.).

Настоящее издание освещает следующий комплекс вопросов: понятие антропологии; ее место в системе наук и практике; история взглядов на антропогенез; история развития антропологического знания; эволюция приматов; ранние гоминиды: древнейший палеолит; архантропы и палеантропы: ранний палеолит; неоантропы: верхний палеолит; палеолит Подесенья; онтогенез человека; морфология и конституциология человека; культурная и социокультурная антропология; социальная антропология: потребности и деятельность человека.

Че
реали
інтерес
И:
и всех,

Ви
М.Йова
на Бал
Библио
зарубеж
488 с.).

До
численн
до науко
докумен
показук
існуванн
унікальн
культурн
російськ
показан
контекст
Значна
правово
емігранті
громадск
громадськ
Вид
та всіх, хт

Поб
старшин
початок
Видавнич
Умс
історія

Часть материалов в предлагаемом пособии ориентирована на местные реалии (территорию Брянской области), что делает их более живыми, интересными и доступными.

Издание ориентировано на студентов исторических специальностей и всех, кто интересуется проблемами происхождения и развития человека.

* *

Вийшла друком монографія М.Йовановича *"Русская эмиграция на Балканах: 1920-1940"* (М.: Библиотека-фонд *"Русское зарубежье"*; Русский путь, 2005. - 488 с.).

Дослідження базується на численних та часто вперше введених до наукового обігу статистичних і документальних матеріалах, що показують реальний трагізм існування російської діаспори як унікального соціального прошарку та культурно-психологічного феномену російського суспільства. Діаспора показана автором, зокрема, у контексті міжнародної політики. Значна увага також приділена правовому статусу російських емігрантів у балканських країнах, їх громадській діяльності (зокрема громадським організаціям емігрантів).

Видання розраховане на студентів, істориків, політологів, соціологів та всіх, хто цікавиться історією та долею російської діаспори.

* * *

Побачила світ книга Томазова В.В. *"Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII - початок XXI ст.)"* (НАН України, Інститут історії України. - К.: Видавничий дім *"Стилос"*, 2006. - 284 с.).

У монографії в контексті розвитку світової генеалогії відтворюється історія становлення вітчизняного родознавства, аналізується

науковий доробок найвідоміших українських учених - О.М.Марковича, Г.О.Милорадовича, О.М.Лазаревського, В.Л.Модзалевського та інш. Велика увага концентрується на студіях з козацько-старшинської генеалогії, оскільки саме вони стали фундаментом для формування вітчизняного родознавства як наукової дисципліни.

Узагальнюється світовий досвід методики генеалогічних досліджень.

Книга розрахована як на фахівців, так і на широке коло шанувальників історії та генеалогії.

✧ ✧ ✧

Вышла в свет монография Руденка В.Я. "Тайны монастырских подземелий" (3-е издание, дополненное. - Чернигов: РИК "Деснянская правда", 2006. - 64 с.).

Книга рассказывает об истории создания и тайнах, необъяснимых и поныне, пещер Черниговской земли.

Пещеры Черниговской земли - это рукотворные подземелья, созданные в разное время в Чернигове и иных населенных пунктах. Большинство из них расположены на территориях монастырей или около них и имеют исключительно культовое назначение. Множество легенд и преданий, окружающих пещеры Черниговщины, создают о них порой совершенно искаженное представление.

"Пол
емігр
(К.: "

дослі
грома
їнськ
XX с
літич

публі
муар
натур
украї
країна

ідент
творен
Бать
грома

політ
конкр

Е
україн
К.: "Н

Г
у конт
антроп
правов
як фор

Д
праця
на вис
звичас

Г
і ролі з
держав
проти
Р

* * *

Вийшла монографія В.М.Піскун "Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття)" (К.: "МП Леся", 2006. - 672 с.).

У роботі здійснено комплексне дослідження особливостей вияву громадянської позиції лідерів української політичної еміграції 20-х років XX ст., охарактеризовано їхній політичний вибір.

На основі архівних матеріалів, публікацій тогочасної преси, мемуаристики розглянуто процеси натуралізації та соціальної адаптації українських політичних емігрантів у країнах проживання.

Вираження національної ідентифікації показано через вивчення таких понять, як "Україна-Батьківщина" і "український громадянин".

Проаналізовано форми і методи боротьби більшовиків з українською політичною еміграцією. Досліджено вплив особливостей поведінки конкретної людини на долю цілої спільноти.

Дослідження розраховане на всіх, хто цікавиться історією.

* * *

Вийшла друком колективна монографія "Правовий звичай як джерело українського права IX-XIX ст." (І.Б.Усенко, В.Д.Бабкін, І.В.Музика та інші. - К.: "Наукова думка", 2006. - 280 с.).

Праця присвячена актуальній проблемі історії українського права. В ній у контексті сучасних досягнень культурології, соціальної та юридичної антропології розглядаються сутність та характер звичасвого права як соціально-правового явища, теоретичні аспекти походження та еволюції правового звичаю як форми права, взаємовплив позитивного та звичасвого права.

Детально аналізується процес становлення теорії звичасвого права у працях зарубіжних та вітчизняних учених. Особливий акцент зроблено на висвітленні малодослідженого досвіду діяльності Комісії з вивчення звичасвого права України, яка діяла в Академії наук у 1918-1934 рр.

Подаються результати досліджень конкретно-історичних проблем місця і ролі звичасвого права в системах права Київської Русі, Литовсько-Руської держави, а також інших держав, до складу яких входили українські землі протягом XVI-XIX ст.

Розрахована на широке коло науковців, аспірантів та студентів.

* * *

В 2006 г. увидел свет сборник научных работ "Западные окраины Российской империи" (М.: Новое литературное обозрение, 2006. - 608 с., илл.).

Западные окраины были наиболее плотно заселенной и развитой в экономическом отношении частью империи Романовых. Интенсивность политических процессов на этих землях также была несравненно выше, чем в других частях империи.

Именно здесь возникли еврейский, польский и украинский вопросы, сохранявшие свою актуальность вплоть до краха Российской империи. Здесь во многом решалась и судьба русских проектов строительства нации. Именно взаимодействие властей империи и разных национальных движений было в центре внимания авторов книги, ведущих российских специалистов в этой области. В книгу также включены в качестве приложений статьи польского, украинского, белорусского и литовского авторов, что дает

читателю возможность сравнить подходы разных историографий, а также многочисленные карты и таблицы.

Книга предназначена для историков, интересующихся проблемами XVII - начала XX вв., в частности правовым положением так называемых окраин Российской империи, студентов и любителей отечественной истории.

* * *

Вийшло друком навчальне видання Д.В.Табачника "Українська дипломатія: нариси історії (1917-1990 рр.)" (Навчальний посібник. - К.: Либідь, 2006. - 768 с., іл.).

У посібнику викладається історія розвитку української дипломатії в контексті політичних біографій і діяльності на міжнародній арені керівників зовнішньополітичних відомств України від 1917 до 1990 р.

Досліджується дипломатична активність урядів державних утворень, що діяли на українській території у згаданий період - Центральної Ради, Директорії, Народного Секретаріату, Раднаркому, Державного Секретаріату ЗУНР-ЗО УНР та інш.

І
матері
джер
архів
біогра
дипл
об'єк
зовні
кожно
докум
кращо
політи
К
макс
істор
Украї
Д
цікав
управ
історі

В
попул
"Багря
100 іст
визволь
нариси"
К.: Діог
Ц
збройн
державу
Україно
січови
партиза
Лівобер
П
терито
Дніпро
Житом
Кірово
Микола
Сумськ
Харків
Галичи
й на ост

На основі великого фактичного матеріалу, зокрема раніше невідомих джерел з українських і зарубіжних архівних сховищ, наводяться біографічні дані українських дипломатів, що дають змогу об'єктивно оцінити їх зовнішньополітичну діяльність. До кожної персоналії додаються архівні документи і матеріали, які сприяють кращому розумінню як особистості політика, так і його епохи.

Книга дає можливість отримати максимально повне уявлення про історичний шлях, пройдений Україною з 1917 до 1990 р.

Для студентів і всіх, хто цікавиться проблемами державного управління, вітчизняною історією та історією міжнародних відносин.

* *

Вийшло у світ науково-популярне видання Р.М. Ковалю "Багрянні жнива української революції: 100 історій і біографій учасників визвольних змагань. Восньо-історичні нариси" (Вид. друге, випр. і доповн. - К.: Діокор, 2006. - 404 с.).

Це збірка нарисів про учасників збройної боротьби за Українську державу, які воювали у складі Армії УНР, Української галицької армії, Українських січових стрільців і повстансько-партизанських загонів Правобережної і Лівобережної України.

Події розгортаються у Києві та на території сучасних Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Кіровоградської, Київської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської, Харківської, Херсонської, Хмельницької областей, на теренах Волині, Галичини, Криму, Кубані, Дону, а також Австро-Угорщини, Чехословаччини й на острові Лемнос в Егейському морі.

Увидел свет очередной выпуск научного издания "Русский сборник (Труды кафедры отечественной истории древности и средневековья Брянского государственного университета им.акад.Г.Петровского)" (Вып.2-3. - Брянск: РИО БГУ, 2006. - 220 с.).

Сборником начато издание научных трудов по тем направлениям науки, которые представлены на кафедре Отечественной истории древности и средневековья исторического факультета БГУ и отражают ее научные связи, а также особое геополитическое положение Брянского региона на стыке трех восточнославянских народов, являющихся наследниками единой Древней Руси.

В сборник включены более 30 трудов по археологии, этнологии, культуре и истории Восточной Европы, написанные учеными из России, Украины, Беларуси, Болгарии, Польши.

Несмотря на широчайший хронологический диапазон исследований (от палеолита до новейшей истории), основной эпохой, затрагиваемой материалами сборника, остается период развитого средневековья - IX-XIV вв.

Предназначен для научных работников, преподавателей, студентов и всех, кто интересуется проблемами истории, этнологии и археологии.

* * *

У серії "Дворянство Сумщини" вийшли друком роботи О.М.Козлова "Родовід Литварьових" (Суми: ВВП "Мрія-1" ТОВ, 2006. - 32 с.) та "Родоводи: Антоновичів, Мосцпанових, Нарановичів, Огієвських, Терещенків, Харитоненків" (Суми: ВВП "Мрія-1" ТОВ, 2006. - 44 с.).

Автор наводить родоводи дворянських родів з колишніх Сумського повіту Харківської губернії та Кролевецького повіту Чернігівської губернії.

Основну увагу акцентовано на введенні до наукового обігу нових архівних матеріалів з історії цих родів. Хронологічні межі дослідження - XVII-XX ст.

Видання адресовані генеалогам, історикам, краєзнавцям і всім, хто цікавиться історією Сумщини і Лівобережної України періоду XVII-XX ст.

* * *

Вийшла друком робота Ольги Бодак *"Архів Михайла Брайчевського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: Каталог"* (НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Інститут рукопису. - К., 2007. - 409 с.).

Видання присвячене архівній спадщині відомого українського історика, культуролога, філософа, громадського діяча, одного з найяскравіших представників наукової та культурної еліти України другої половини ХХ ст., що зберігається в Інституті рукопису НБУВ. Структура каталогу обумовлена видовим складом документів архіву, укладених за основними принципами систематизації матеріалів особових архівних фондів. Переважна більшість документів з фонду М.Ю.Брайчевського залучається до наукового обігу вперше.

Науково-довідковий апарат видання включає іменний, географічний покажчики, а також покажчик установ та організацій.

Для науковців, істориків, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, а також тих, хто цікавиться історією науки та культури України.

* * *

Вийшла у світ колективна монографія Лисенка С., Чернецького Є. *"Правобережна шляхта (кінець XVIII - перша половина XIX ст.): Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія"* (Держкомархів України; ЦДА України, м. Київ. - Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2007. - 448 с.).

У книзі досліджується соціальна історія правобережної шляхти протягом кінця XVIII - першої половини XIX ст. Велику увагу приділено процесам легітимзації та декласації дрібної шляхти Волині, Київщини та Поділля, російському законодавству та урядовим заходам щодо інкорпорації цієї кількасоттисячної групи до соціальної структури Російської імперії. Дослідження доповнене списком, що конкретизує родовий склад легітимованої шляхти Правобережжя.

Видання адресоване науковцям, краєзнавцям, всім, хто досліджує шляхетські родоводи.

* * *

Побачив світ український переклад роботи Олександра Гваньїні *"Хроніка європейської Сарматії"* (Упор. та пер. з пол. о. Юрія Мицика. - К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. - 1006 с.).

Книга - важливе історичне джерело та пам'ятка європейської історіографії XVI-XVII ст. *"Хроніка..."* стала неоціненним посібником для вивчення історії та географії народів і країн Центрально-Східної Європи, а також їхніх сусідів. Цей твір мав надзвичайно велику популярність у наших предків, неодноразово перевидавався у латинському оригіналі, перекладався німецькою, чеською, польською мовами.

* * *

Вийшов друком другий том *"Правобережного гербівника"* (Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1801-1804 рр.) / Укл.: С. Чернеський. - Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007. - 204 с.).

Другий том *"Правобережного гербівника"* укладено на підставі нотаток з протоколів №№1-375 засідань *"Комиссии Высочайше учрежденной для ревизии действий Киевского дворянского депутатского собрания"*, які відбулися в 1838 р. й були присвячені розгляду частини легітимачій за 1801-1804 рр. Нотатки доповнені відомостями із давніх гербівників та публікацій XIX - початку ХХІ ст.

Видання допоможе в біографічних та генеалогічних дослідженнях.

* * *

Вийшла у світ книга відомої російської дослідниці українського питання в історії Росії І. Міхутіної *"Украинский Брестский мир"* (М.: Изд-во "Европа", 2007. - 288 с.).

читачів, усіх, хто цікавиться подіями Першої світової війни та її зовнішньополітичними аспектами.

Аналізується шлях виходу Росії з Першої світової війни, розглядає анатомію конфлікту між Радою народних комісарів РСФРР і урядом УНР.

Дослідниця відкриває російському читачу важливу і малодосліджену сторінку історії - підписання Брестського миру та ролі делегації УНР у цьому процесі.

Автор визнає у поразці російської дипломатії непослідовність і авантюризм петроградських переговорщиків, проте головну провину у ній покладає на так званий *"джокер"*, тобто українську делегацію, що, на думку дослідниці, відіграла підступну роль щодо тогочасних російських зовнішньополітичних інтересів.

Книга розрахована не лише за істориків, але і широке коло

нац
ім.І
Іне
фол
ім.М
Пів.
етні
"Ла
наук
архе
Півн
(Вип
"Па

кері
наук
завд
наук
особ
регі
При
евро
засн
реліг
етніч
і між
Укра
пов'я
Молд

повід
робот
науко
культ
автор
Перв
(Благ
М
статт
довід
Е
місте
Прич

Історичний факультет Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова спільно з Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського НАН України та Південноукраїнським центром етнічних та політичних досліджень "Лад" започаткував видання наукового часопису "Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я" (Вип.1. - Одеса: Видавничий дім "Паллада", 2007. - 342 с.).

Редакційна колегія під керівництвом кандидата історичних наук А.В.Шабашова основним завданням вважає сприяння науковому висвітленню історії та особливостей культури унікального регіону - Північно-Західного Причорномор'я - в загально-європейському, євразійському та світовому контекстах. "Лукомор'я", на думку засновників, повинно стати прикладом шанобливого ставлення до культури, релігії, історії кожного народу, бо для цього регіону притаманні давні традиції етнічної толерантності. Отже, видання має сприяти гармонізації міжетнічних і міжконфесійних відносин у державі, а також позитивно впливати на діалог України з країнами суміжними до Понтійського Лукомор'я, які є тісно пов'язаними з ним історично, культурно та складом свого населення - Молдовою, Румунією, Болгарією, Туреччиною, Грецією, Росією та інш.

У виданні презентовано: археологія; етнологія; історія; матеріали, повідомлення, архів, погляд; рецензії, персоналії, хроніка. Часопис публікує роботи теоретичного та науково-дослідного характеру, матеріали, що мають наукове значення, та рецензії на нові публікації, які висвітлюють історію та культуру Північно-Західного Причорномор'я та суміжних земель. Серед авторів - дослідники з України (Ізмаїл, Київ, Миколаїв, Одеса, Опішня, Первомайськ), Молдови (Кишинів, Комрат, Чадир-Лунга) Болгарії (Благоевград) та Польщі (Познань).

Мова видання - українська та російська. Часопис містить резюме на усі статті російською та англійською мовами, відомості про авторів, а також довідковий апарат - список скорочень.

Видання розраховане на археологів, істориків, культурологів, мистецтвознавців, а також усіх, хто цікавиться історією Північно-Західного Причорномор'я.

ХРОНІКА

УРОЧИСТІ ЗАХОДИ НА РОМЕНЩИНІ (ДО 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФ. М.О.МАКАРЕНКА)

Специфікою сучасного стану української історичної науки є підвищений інтерес до видатних діячів науки та культури, чий імена через політичні обставини були піддані забуттю, а їхні твори вилучені з наукового обігу. Демократизація суспільства, що спостерігається останніми роками, сама логіка розвитку країни все більше спонукають до вивчення нашої минушини, демонструючи світу могутній інтелектуальний потенціал народу. Серед тих, хто все своє життя примножував, досліджував і розвивав гуманітарний вектор українознавства був і видатний вчений-енциклопедист, професор Микола Омелянович Макаренко.

28-29 березня 2007 р. за ініціативою Роменського краєзнавчого музею та за сприяння Роменської райдержадміністрації, Біловодської селищної ради у Ромнах відбулася конференція, присвячена 130-річчю від дня народження видатного земляка, історика, археолога та мистецтвознавця М.О.Макаренка.

Експозиція Роменського краєзнавчого музею, присвячена М.О.Макаренку

Ромен
писар:
- в Пе
малюв
худож

директ
(1914)
У 1906
- курс

на Між
справи
Завдяк
і особл
імпера
вченог
Серед
Ерміта
другий
вважає

А
Імпера
товари
комісі
Імпера
товари
Російс
пов'язе
числен

АН з вл
Н
статті, с

"Искус
У
Україні
згодом

уваги і
археоло
народн

Бє
в Украї
у Ромна
сприяв
колекції
числен

М.О.Макаренко народився 4 лютого 1877 р. в с.Москалівка Роменського повіту Полтавської губернії в багатодітній родині волосного писаря. До 1897 р. навчався у місцевій школі та Лохвицькій гімназії, потім - в Петербурзі: 1897-1902 рр. - у Центральному училищі технічного малювання ім.барона А.Л.Штиглиця, яке закінчив з отриманням звання художника по I-му розряду, у 1903-1905 - в Археологічному інституті.

У 1905-1915 рр. він працював викладачем, а з 1908 р. - і заступником директора училища ім.барона А.Л.Штиглиця. У зв'язку з 75-річчям Училища (1914) Миколу Омеляновича було нагороджено орденом Станіслава III ст. У 1906-1912 рр. він викладав малювання у I реальному училищі, 1912-1919 - курс "російського мистецтва" на Вищих жіночих архітектурних курсах.

У 1914 р. молодого дослідника направили у відрядження до Лейпціга на Міжнародну виставку графічних мистецтв та для студіювання музейної справи, у 1917 р. він - учасник експедиції Російської АН до Туреччини. Завдяки глибоким теоретичним знанням з мистецтвознавства та археології і особливій працелюбності М.О.Макаренка рекомендували на роботу до імператорського Ермітажу, з яким він співпрацював з 1902 р., а у 1911 р. вченого було зараховано до Ермітажу як "приватно займаючогося" у Відділі Середніх віків, з 1915 р. він - кандидат на класну посаду, з 1917 - представник Ермітажу в комісії Співки діячів мистецтв. У 1916 р. М.О.Макаренко видав другий в історії Ермітажу путівник по усім відділам установи, що й нині вважається одним з найповніших та виважених з наукової точки зору.

Авторитет вченого був беззаперечний. У цей час він - дійсний член Імператорського Російського археологічного, Російського географічного товариств, Тверської, Оренбурзької, Чернігівської, Полтавської архівних комісій, Товариства архітекторів-художників, член-кореспондент Імператорського Московського, почесний член Псковського археологічних товариств, товариш голови Комісії з вивчення орнаменту народів Росії при Російському географічному товаристві, член багатьох комісій і комітетів, пов'язаних з охороною та дослідженням пам'яток історії та культури, численних археологічних товариств та архівних комісій, Комісії Російської АН з влаштування виставки "Ломоносов та Слизаветинський час".

На основі проведених досліджень Микола Омелянович пише численні статті, створює безліч малюнків, публікує свої роботи в журналах "Аполлон", "Искусство и художественная промышленность", "Старые годы".

У 1919 р. вчений повертається в Україну, до Києва, і працює в Українській Академії наук науковим співробітником філологічного відділу, згодом - головою Археологічного комітету. У той же час він приділяє багато уваги і викладацькій роботі - працював приват-доцентом на кафедрі археології України, згодом - професором кафедри історії культури Інституту народної освіти, професором Української державної академії мистецтв.

Багато зусиль доклав М.О.Макаренко до становлення музейної справи в Україні. Так, з 1920 р. він опікувався долею новостворених окружних музеїв у Ромнах, Сумах, Острі, Прилуках та інш. Окрім методичної допомоги, він сприяв створенню та поповненню перших археологічних та мистецьких колекцій цих установ, залучав до цієї справи своїх колег та друзів, передавав численні експонати та книжки з власної колекції, проводив лекції та семінари,

кошти від яких йшли на розвиток музеїв тощо. У 1919-1921 рр. він став одним з організаторів та першим директором Музею мистецтв ім.Б. та В.Ханенків у Києві, а у 1924 р. видав перший путівник.

І все ж сенсом свого життя вчений вважав археологічні та мистецтвознавчі дослідження пам'яток різних культур і періодів на території Російської імперії, згодом - України: від неоліту до часів козацтва. Ще у студентські роки, починаючи з 1901 р., М.О.Макаренко зацікавився історією Роменщини. Він досліджував археологічні пам'ятки, що згодом дозволили виділити окрему культуру - роменську, носіями якої були сіверяни. Вчений одним з перших звернув увагу на дерев'яні споруди часів козацтва, дослідив їх, завдяки чому до наукового обігу були введені відомості про унікальні церкви, збудовані коштом П.І.Калнишевського, що нині не збереглися, а архітектурний стиль отримала назву "українське бароко". Тож, ще за життя М.О.Макаренко отримав визнання колег як висококваліфікований фахівець.

Та в умовах тоталітарної системи принциповий і вдумливий дослідник не "вписувався" у дозволені рамки. Починаючи з 1924 р. він постійно відчував тиск з боку нової влади - як державної, так і наукової. Проти нього висували ряд безпідставних звинувачень, заважають проведенню археологічних та мистецтвознавчих досліджень, звільняють з посади директора Музею мистецтв.

У 1934 р. М.О.Макаренка заарештували за "контрреволюційну діяльність, виразившися в протипоставленні проводимим заходам" і постановою Особливої наради засудили на 3 роки заслання до Казані. У червні того ж року Миколу Омеляновича запросили взяти участь у роботі Комісії по спорудженню Урядової площі. Комісія дійшла висновку про доцільність знесення Михайлівського Золотоверхого собору і частини споруд Софії Київської. Лише одного підпису (з 11-ти) не вистачало під актом зносу собору - М.О.Макаренка! Це набуло розголосу і непрямо перешкодило руйнуванню Софії Київської. Органи НКВС розцінили цей вчинок як ворожий.

На засланні, у 1936 р. вченого заарештували за "участь у контрреволюційній групі фашистського толку", засудили до 3 років перебування у виправно-трудовах таборів і етапом відправили до Томської виправно-трудової колонії №2. Наприкінці 1937 р. - знову заарештували за участь у "кадетсько-монархічній організації". 25 грудня 1937 р. постановою "трийки" М.О.Макаренка було засуджено до розстрілу. Вирок було виконано, точне місце поховання не встановлено.

Реабілітований М.О.Макаренко постановами Верховного суду Татарської АРСР від 7.VII.1960 та Томського обласного суду від 28.I.1965, Президією Верховної Ради СРСР від 16.I.1989.

У роботі конференції взяли участь науковці та краєзнавці з Києва, Сум, Ромен, с.Москалівка, родичі відомого вченого, представники шкіл та бібліотек.

Конференцію відкрив директор Роменського краєзнавчого музею В.В.Панченко. Він розповів про історію становлення краєзнавчого руху на Роменщині і зокрема - внесок у цю справу М.О.Макаренка. Саме він був одним з ініціаторів та засновників Роменського музею, а потім усе життя

СУМСЬКА
ОПІК
КЕРІТ
М.М
КУЛЬ

управ
заснав
історі
активі
увійду
ромен
початк
кому в
(
мінер
Д.С.М

опікувався поповненням його археологічної та мистецької колекцій. Під керівництвом М.О.Макаренка набував досвіду директор окружного музею М.М.Семенчик, який продовжив справу досліджень пам'яток історії та культури на Роменщині.

Презентація книги Д.С.Макаренка

З вітальним словом до учасників конференції звернулася начальник управління культури Роменської райдержадміністрації Т.М.Кондратенко. Вона зазначила, що однією з найактуальніших проблем Роменщини є збереження історичних та культурних пам'яток старовини. У зв'язку з цим ведеться активна робота зі створення історико-меморіального комплексу, до якого увійдуть і об'єкти, що досліджував М.О.Макаренко, зокрема скіфські кургани, роменські городища та архітектурні споруди. Вона привітала присутніх з початком роботи конференції і побажала успіхів та творчого натхнення усім, кому не байдужа історія рідного краю.

Особливо прихильно усі присутні зустріли виступ доктора геолого-мінералогічних наук, професора, далекого родича М.О.Макаренка Д.С.Макаренка. Багато років він присвятив дослідженню біографії та

наукового спадку відомого вченого. Наслідком цього стало видання книги "Шлях до храму", презентація якої і відбулася на конференції. Доповідач детально зупинився на історії роду Макарєнків, охарактеризував атмосферу, в якій виховувався майбутній дослідник, описав його дитячі та юнацькі роки. Вивчаючи епістолярну спадщину вченого, Д.Є.Макарєнко знайшов кілька листів М.О.Макарєнка до Д.І.Багалія, що увійшли до презентованого видання. Тож, на думку дослідника, саме тут, на Роменщині, зароджувався у М.О.Макарєнка інтерес до вивчення історичного минулого.

Розповідаючи біографію видатного вченого, Д.Є.Макарєнко звернув особливу увагу на історію Михайлівського Золотоверхого собору. І це не випадково, адже нині цей храм відроджений і вхід до нього прикрашає барельєф М.О.Макарєнка.

Доцент Сумського державного університету В.Б.Звагельський зупинився на історії археологічних досліджень М.О.Макарєнка у різних куточках України, у тому числі й на Роменщині, на особливостях відкритої ним роменської культури, на запровадженні унікальних методик музеєфікації археологічних пам'яток - вирізки поховань. Це викликало жвавий інтерес, адже одна з таких вирізок, зроблена вченим у 1920 р. у с.Ведмеже, знаходиться в експозиції Роменського краєзнавчого музею.

З великим ентузіазмом присутні сприйняли пропозиції В.Б.Звагельського про вшанування М.О.Макарєнка пам'ятним знаком у с.Москалівка та необхідність надання Роменському музею імені видатного земляка.

В останні роки відкрилися нові перспективи у дослідженні історичного минулого, стали більш доступними не лише центральні, а й галузеві архіви. З доповіддю про нові матеріали до біографії М.О.Макарєнка виступила старший науковий співробітник Сумського державного університету Н.А.Німенко. Вона розповіла про перше знайомство з біографією та науковою спадщиною М.О.Макарєнка, адже через політичні обставини це ім'я на довгі роки зникло з наукового обігу, а відкриття вченого та результати його досліджень або замовчувалися, або подавалися без авторства, чи навіть приписувалися іншим. А досліджувати наукову спадщину "ворога народу" в умовах тоталітарної системи було небезпечно. Та й матеріалів для цього було обмаль - особова справа, чернетки рукописів та особисте листування зникли.

Отже, доводилося збирати інформацію з окремих деталей, що дивом збереглися в архівних та музейних установах. Та поступово загальна картина життя та наукових уподобань вченого вимальовувалася яскравими фарбами, крізь які проступала постать людини і громадянина. У фондах Державного архіву Сумської області та Роменського краєзнавчого музею було виявлено численні згадки про перебування М.О.Макарєнка на Сумщині, починаючи з 1919 р. Серед звітної документації різних установ знайдено запити на фінансування археологічних та мистецтвознавчих досліджень вченого, описано їхні результати.

Збереглися також окремі чернетки зі словами вдячності на адресу установ та окремих громадян, що надали допомогу в організації та проведенні досліджень, акти передачі мистецьких творів до колекції Роменського музею, а також листи, написані рукою М.О.Макарєнка. Оскільки наукова діяльність вченого, починаючи з 1919 р., невід'ємно пов'язана з Всеукраїнським

Та
М.О.Ма
простеж
звинува
Звениг
залиши
пам'ято
матеріал
широком
До
присвяче
Окружн

СУМСЬКА
археол
продов
де збер
з різни
паперів
а у дес
вченог

археологічним комітетом, тож пошуки відомостей про М.О.Макаренка продовжилися у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України, де зберігаються кількості справ цієї установи та її комісії, а також листування з різними науковими установами та приватними особами. Серед інших паперів були виявлені численні, раніше невідомі документи, які доповнюють, а у деяких випадках - відкривають невідомі сторінки біографії видатного вченого.

Учасники конференції

Так, зокрема, відкрилися нові деталі, що характеризують діяльність М.О.Макаренка як директора Музею мистецтв. Також вдалося виявити та простежити механізм усунення вченого з посади за безпідставними звинуваченнями; розкрити невідомі сторінки археологічних досліджень у Звенигородці та поблизу Сум, адже окремих публікацій про це вчений не залишив; доповнити відомості про мистецтвознавчі студії архітектурних пам'яток часів Київської Русі та козацтва тощо. Роботи з виявлення нових матеріалів тривають і найближчим часом їхні результати будуть представлені широкому загалу.

Доповідь хранителя Роменського краєзнавчого музею Г.В.Діброви була присвячена створенню археологічної і мистецької колекцій, а також бібліотеки Окружного музею на початку 20-х років XX ст., що проходило при

безпосередній участі М.О.Макаренка. Завдяки йому, а також на підставі законодавства, усі матеріали археологічних досліджень передавалися до місцевого музею, що й стало основою майбутньої колекції. Крім цього, вчений підтримував дружні стосунки з багатьма українськими митцями і заохочував їх дарувати свої твори невеличким музеям, у тому числі й Роменському. Так, мистецька колекція поповнилася творами Ф.Г.Кричевського, Г.І.Нарбута та багатьох інших митців з дарчими написами. Багато творів надійшло і від самого М.О.Макаренка. Працюючи у ВУАК, відомий вчений клопотався про те, щоб наукова література потрапляла на полиці музейних установ. Завдяки цьому й нині у фондах Роменського окружного музею зберігаються численні наукові збірки, монографії, каталоги й журнали, що видавалися Академією наук, а також примірники статей самого М.О.Макаренка. Тож, видатний вчений стояв біля витоків усіх перших колекцій Роменського музею.

До присутніх звернулася родичка М.О.Макаренка М.В.Корчак. Вона розповіла, як у важкі часи репресій у родині зберігалися листи, фотоматеріали, пов'язані з М.О.Макаренком, як передавалися з уст в уста спомини про його перебування на батьківщині. М.В.Корчак щиро подякувала усім учасникам конференції за пам'ять про її родича, за дослідження його біографії та наукового доробку.

До дискусії долучився голова Біловодської сільради, до складу якої нині входить с.Москалівка, І.І.Струг. Одним з пріоритетних напрямків відродження краю він визначив повернення історичної спадщини, призабутих імен видатних земляків. У цьому контексті втілення пропозиції щодо вшанування пам'яті М.О.Макаренка він визнав не лише важливим, а й першочерговим завданням, і запропонував всляку підтримку і допомогу у вирішенні цих питань.

Цікавими були виступи місцевих краєзнавців, які розповіли вже напівлегенди про свого відомого земляка.

Насамкінець Д.С.Макаренко подарував усім присутнім та передав до бібліотек Роменщини примірники своєї книги з дарчими написами.

Наступного дня конференція продовжила свою роботу на батьківщині М.О.Макаренка, у с.Москалівка. Місцеві мешканці радо підтримали ідею про вшанування пам'яті видатного вченого у рідному селі. Учасники форуму пройшлися вулицею, де колись стояв будинок Макаренків і минули його дитячі роки.

Підсумки роботи конференції підбив В.В.Папченко. Почесною грамотою Роменської райдержадміністрації за багаторічну популяризацію наукового доробку М.О.Макаренка було нагороджено Д.С.Макаренка. Було прийнято рішення звернутися до міської та районної рад з клопотаннями про:

- 1) надання Роменському краєзнавчому музею імені М.О.Макаренка;
- 2) встановлення у с.Москалівка пам'ятного знаку;
- 3) перейменування однієї з вулиць у м.Ромни на честь М.О.Макаренка;
- 4) започаткування традиції проведення конференцій, присвячених історії, археології, мистецтвознавству та музейній справі - основним напрямкам наукової роботи професора М.О.Макаренка.

НИМЕНКО НА., НИМЕНКО М.С.

13
редную
свои сооб
Латвии, J
Пер
факульте
сборник
история
Вто
сборник
сообщен
Отечеств
медицин
медицин
Тре
всего бы
медицин
образован
процесс
присоеди
осмысле
накоплен
Поэ
имеет за
история
Из п
сообщени
медицин
В сб
в XIX и J
исчерпы
для выявл
На
Именно
и предмет
коллег, с
посвящен

III МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСТОРИКО-МЕДИЦИНСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

13 апреля 2007 г. Сумской государственной университет провел очередную - третью - международную конференцию, на которую представили свои сообщения историки медицины как Украины, так и России, Белоруси, Латвии, Литвы, Эстонии, Азербайджана, Грузии и ФРГ.

Первая конференция, посвященная 10-летию медицинского факультета СумГУ, была проведена в Сумах в 2002 г. Тогда же был издан сборник *"Медицинское образование в классических университетах: история и современность"*.

Вторая сумская конференция состоялась в 2005 г., был выпущен сборник *"Актуальные проблемы истории медицины"*, где представлены сообщения о медицине и здравоохранении в годы Великой Отечественной войны (в связи с 60-летием Победы), об истории высшего медицинского образования в университетах классического типа, по медицинскому музееведению.

Третья по счету историко-медицинская конференция в Сумах прежде всего была посвящена актуальной для нас теме - преподаванию истории медицины в связи с проходящим реформированием системы высшего образования, импульс которой дали известные европейские интеграционные процессы. В 1999 г. была принята Болонская декларация, и Украина присоединилась к Болонскому процессу в 2005 г. Имелась потребность в осмыслении происходящих перемен, необходимо было поделиться накопленным опытом.

Поэтому изданный к открытию конференции сборник не случайно имеет заголовок *"Преподавание истории медицины в высшей школе: история и современное состояние"* (Сумы, 2007. - 147 с.).

Из представленных на конференцию и опубликованных в сборнике сообщений видно, какие различия появились в преподавании истории медицины за последние 15 лет на постсоветском пространстве.

В сборнике помещены работы и по преподаванию истории медицины в XIX и XX вв. Эти статьи носят частный характер и не претендуют на исчерпывающее освещение темы, тем не менее они важны, на наш взгляд, для выявления тенденций в преподавании данной дисциплины.

На конференции было уделено внимание и историкам медицины. Именно они определяют состояние развития истории медицины как науки и предмета преподавания. Акцент был сделан на освещении биографий коллег, скончавшихся в постсоветский период. Последний раздел в сборнике посвящен истории здравоохранения Сумщины.

ВАСИЛЬЕВ К.К.

**“СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ” ТА ЙОГО ЕПОХА”
(XIII МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ)**

7-9 червня 2007 р. у Путивлі під егідою Міністерства освіти і науки України та Інституту археології НАН України, Сумського державного університету, за сприяння путивльських райдержадміністрації та Державного історико-культурного заповідника відбулася XIII Міжнародна наукова конференція “Слово о полку Ігоревім” та його епоха”. У форумі взяли участь історики, археологи, філологи з багатьох міст України, Росії та Білорусі, зокрема Києва, Харкова, Чернігова, Чернівців, Новгород-Сіверського, Ніжина, Сум, Конотопа, Москви, Брянська, Бреста.

Відкриття конференції

Було заслухано близько 50 доповідей та повідомлень, що торкаються різноманітних аспектів культурної спадщини часів Київської Русі.

Учасників конференції привітав голова районної ради О.Т.Винник. Він наголосив, що Путивльщина славна своєю історією. Невипадково події, описані у “Слові о полку Ігоревім”, відбувалися саме на цій землі, а образи головних героїв твору - Ігоря і Ярославни - й нині живуть у народі. На

Путн
- Ігор
центр

З
проре
вдячні
тому,
дослід
“Слов
отрима
звучан
став С
пропаг
Т
на різ
культур
В
вручин
літера
держ
райдер
regions
серти
ведомо
В.О.Ма
Д
Україні
серед я
образів
літерату

Путивльщині вже стало традицією називати дівчат Ярославнами, а хлопців - Ігорями. О.Т.Винник сповістив, що нині проводяться роботи з музефікації центру древнього міста - Городка і створення музею "Слова о полку Ігоревім".

Офіційна емблема конференції

Зі словами вітання до учасників конференції звернувся перший проректор Сумського державного університету В.Д.Карпуша. Він висловив вдячність путивлянам за дбайливе ставлення до своєї історії, наголосив на тому, що в останні роки саме Сумщина стала центром словознавчих досліджень в Україні. Ідея проведення наукових конференцій, присвячених "Слову о полку Ігоревім", що виникла ще у 80-х роках ХХ ст., не лише отримала практичне втілення, а й розвинулася, набула нового статусу, нового звучання. В останні роки ініціатором та координатором словознавчих студій став Сумський державний університет, де не лише досліджують, а й пропагують серед студентської молоді унікальну пам'ятку світової культури.

Тим приємніше вітати російських та білоруських колег, які, незважаючи на різні перешкоди, не втратили цікавості до спільної слов'янської історії та культури.

Від імені ректора Сумського державного університету В.Д.Карпуша вручив Почесні Дипломи за сприяння у дослідженні та пропаганді літературної пам'ятки давньоруської культури голові районної держадміністрації М.І.Шульзі, колишньому голові Путивльської райдержадміністрації, нині - генеральному директору ДП "Сумський регіональний науково-виробничий центр стандартизації, метрології та сертифікації" В.М.Хярму, редактору районної газети "Путивльские ведомости" А.В.Луговському і директору Путивльської школи-інтернату В.О.Мартиненку.

До присутніх звернувся член Національної спілки письменників України А.В.Луговський. Він згадав імена багатьох письменників та поетів, серед яких і сумчани, чия творчість так чи інакше торкнулася славетних образів "Слова о полку Ігоревім", наголосив, що серед стародавніх літературних пам'яток найбільшою популярністю й шаную у світі

користується саме "Слово". Закінчив свій виступ А.В.Луговський власними віршованими рядками, присвяченими геніальному твору.

З доповіддю про історію словознавчих студій на Сумщині виступила декан гуманітарного факультету Сумського державного університету Л.П.Валенкевич. Вона розповіла про історію та сучасний стан гуманітарної освіти у Сумській області. З особливою гордістю доповідач повідомила, що згідно з рейтингами Міністерства науки і освіти України за кілька останніх років Сумський державний університет займає 5 місце серед вищих навчальних закладів України, а за окремими показниками є лідером. Це стосується і рівня студентських наукових робіт, серед яких вагомий внесок належить роботам гуманітарного напрямку - історичного, краєзнавчого та філологічного.

Учасники конференції

Торкаючись історії словознавчих студій на Сумщині, Л.П.Валенкевич наголосила на вагомому внеску у дослідження "Слова о полку Ігоревім" професора Сумського педагогічного інституту П.П.Охріменка. Саме він

започаткував традицію проведення конференцій по "Слову" на Сумщині. Останні десять років центром словознавчих студій став Сумський державний університет, зокрема Лабораторія історичного краєзнавства під керівництвом В.Б.Звагельського. За цей час коло наукових питань, що розглядалися учасниками форуму, значно розширилося. Окрім суто філологічних досліджень на конференціях обговорювалися історичні, історико-географічні, археологічні та культурологічні аспекти як самої пам'ятки, так і епохи взагалі. За останній час науковий статус конференції значно виріс. Її учасниками стали аспіранти, кандидати та доктори наук, професори та члени-кореспонденти Академії наук України та інших країн, члени спілок письменників, журналістів і художників України та інші, усі, хто цікавиться давньоруською історією та культурою. Дослідженням епохи "Слова о полку Ігоревім" присвячені і археологічні дослідження у Путивлі, що розпочалися під керівництвом Інституту археології НАН України за сприяння Сумського державного університету, в яких взяли участь співробітники Лабораторії історичного краєзнавства. Тож не випадково Сумський державний університет вважається не лише одним з кращих навчальних закладів, а й визнаним центром гуманітарних, в тому числі словознавчих, досліджень в Україні.

Красвид на заплави Сейма з давньоруського Городка на якому плакала-молилася княгиня Ярославна.

Пам'ятник Ярославні на Городку

Велику увагу присутніх викликала доповідь В.Б.Звагельського *"Історико-географічний аспект кампанії Ольговичів: проблеми і перспективи дослідження"*. На початку виступу доповідач запропонував вшанувати хвилиною мовчання пам'ять тих, хто протягом багатьох років брав безпосередню участь у підготовці конференцій по *"Слову"* - першого проректора, професора Сумського державного університету М.І.Волкова і члена Національної Спілки письменників України, поета з Путивля О.Д.Педяша.

Що ж до заявленої теми виступу, доповідач окреслив коло проблем, пов'язаних з прочитанням складних місць *"Слова"*. Саме тому й сьогодні існують різні версії стосовно географії походу полків Ігоря Святославича. Серед численних географічних реалій, що згадуються у поемі, зустрічаються й такі, що не мають сьогодні чіткої прив'язки до місцевості. Це й викликає

різні версії й припущення серед дослідників. До таких можна віднести і р.Рось. На підставі співставлення філологічних, історико-географічних, археологічних факторів, письмових джерел, а також місцевих реалій доповідач висунув версію про те, що р.Рось - це притока Сейму, що протікала приблизно між Путивлем та Рильськом.

Яскравих кольорів у роботу конференції додав виступ заслуженого артиста України В.І.Будянского *"Тарас Шевченко - перекладач "Слова о полку Игоревім"*. Він розповів про історію написання відомих нині переспівів *"Плачу Ярославни"* і насамкінець прочитав поетичний переспів, здійснений Т.Г.Шевченком. Та найбільше враження на слухачів справили рядки *"Слова о полку Игоревім"*, прочитані давньоруською мовою.

Незважаючи на популярність *"Слова"*, давню традицію його дослідження, ще й сьогодні виявляються невідомі матеріали щодо цього твору. Цікаво, що не лише філологи та історики докладали зусиль до вивчення пам'ятки. Вона, як правило, привертала увагу людей обдарованих, різнобічно освічених. Так, завідуючий кафедрою історії, доцент Сумського державного університету В.М.Власенко розповів про цікаву знахідку - невідомий переклад *"Слова"*, що підписаний *"Ал. Дочевский, Стамбул, 1921 р."* і який адресувався *"Ал. Макс. Горькому"*.

Пленарне засідання закінчилося виступом члена спілки Московських художників Н.О.Кибрик (Москва). Вона розповіла про останні наукові події навколо *"Слова"* у Москві, продемонструвала відеофільм про церемонію нагородження премією ім.О.І.Солженицина відомого лінгвіста А.А.Залізняка за книгу *"Слово о полку Игореве": взгляд лингвиста"*, де автор поставив крапку у дискусії з приводу часу написання видатної пам'ятки і, спираючись на різнобічні факти, науково довів, що цей шедевр дійсно належить давньоруській літературі XII століття.

Конференція продовжила свою роботу у виставковому залі краєзнавчого музею.

На засіданні історико-археологічної секції з доповідями виступили: Т.М.Крупа (Харків) - *"Разведки 2006 года в Изюме и его округе"*; В.В.Скирда (Харків) - *"Курган "Веселая могила" - погребальный комплекс половецкого времени на Харьковщине"*; І.С.Кедун (Ніжин) - *"Лист А.В.Кузи директору Новгород-Сіверського краєзнавчого музею про результати археологічних досліджень міста"*; І.П.Возний (Чернівці) - *"Чисельність населення чорнівського гнізда поселень X - першої половини XIII ст."*; О.С.Черненко (Чернігів) - *"Деякі зміни у плануванні структури посаду давньоруського Чернігова (За матеріалами досліджень 2002 р.)"*; А.А.Чубур, Ю.Б.Чубур (Брянськ) - *"Половцы в Подесенье. Археологический аспект"* та інші.

Усі доповіді викликали жваве обговорення і багато питань, адже дослідження давньоруських пам'яток на різних територіях має як багато спільного, так і регіональні особливості. Тож обмін думками між колегами України та Росії мав суто професійний характер, збагатив науковців новими ідеями і дав поштовх подальшим дослідженням.

Серед доповідей істориків - учасників конференції найбільшу увагу привернули виступи О.М.Дубровського (Брянськ) - *"Исследование А.А.Зиминим "Слова о полку Игореве": историк и власть"*;

Н.Г.Солонської (Київ) - "Давньоруські книгозбірні в системі інфосередовища міст Київської Русі (на прикладі бібліотеки Ярослава Мудрого)"; І.М.Сергійчук (Суми) - "Слово о полку Ігоревім" в Японії"; С.І.Дегтярьова (Суми) - "Члени гуртка О.О.Паліцина та їх оточення (Матеріали до історії питання)"; Н.А.Німенко (Суми) - "М.О.Макаренко як дослідник давньоруських пам'яток"; Л.А.Федченко (Суми) - "Розвиток Словознавства на Сумщині (кінець ХХ - початок ХХІ ст.)"; Р.З.Мусіної (Суми) - "Мотиви давньоруської міфології у "Слові о полку Ігоревім"; С.М.Чиж (Чернівці) - "Проблеми вивчення давньоруських міст Південно-Західної Русі (Історіографія питання)"; Н.О.Шевченко (Ніжин) - "Михайло Максимович як дослідник "Слова о полку Ігоревім" та інші.

У роботі філологічної секції взяли участь: О.Ю.Школьнікова (Москва) з доповіддю "Вопрос о взаимоотношениях "Слова" и "Задонщины" и теоретическое противостояние двух текстологических традиций"; О.М.Волкова, І.Б.Іванова (Суми) - "Текст "Слова о полку Игореве" как материал для изучения русского языка"; К.К.Васильєв (Суми) - "Федор Николаевич Досужков (1899-1982): забытый поэт русского зарубежья" та інші.

Підсумки роботи конференції підбив В.Б.Звагельський. Він зупинився на проблемах, що обговорювалися учасниками форуму, визначив актуальні питання, що залишилися поза межами досліджень, подякував усім за плідну співпрацю, побажав успіхів на ниві словознавчих студій і запросив до участі у роботі наступної, ХІV конференції по "Слову", що буде присвячена 825-річчю подій, описаних у геніальному творі, і відбудеться у Сумах у 2010 р.

Учасники конференції мали змогу оглянути експозиції Путивльського краєзнавчого музею, Городок, де "плакала" Ярославна, Молченський монастир, меморіали Великої Вітчизняної війни.

Під час роботи конференції проходила виставка графічних малюнків М.М.Бондаренка із серії "Слово о полку Ігоревім", з якою ознайомилися учасники форуму. Роботи цього митця експонувалися на багатьох всеукраїнських та міжнародних виставках. Майстер не тільки філігранно володіє художніми методами передачі суті події, але і дотримується принципу історизму при відображенні сторінок минулого.

На згадку про Сумщину учасники конференції отримали іменні сертифікати та ювілейний, ХХ випуск наукового історичного журналу "Сумська старовина".

За результатами роботи конференції у 2008 р. планується видання збірки "Слово о полку Ігоревім" та його епоха" (Випуск 2).

Ред.

ні інфо-
рослава
Японії";
точення
каренко
розвиток
Мусіної
оревім";
віденно-
іжин) -
інш,
Москва) з
нцины"
одицій";
Гореве"
Суми) -
русского

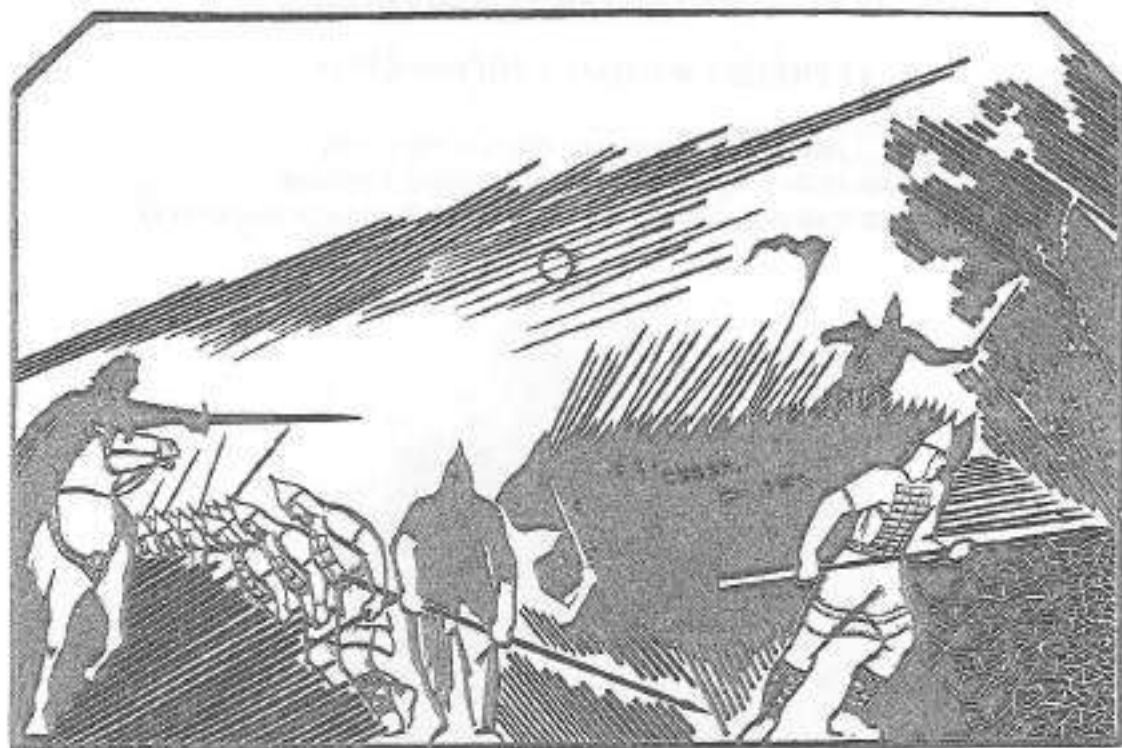
пчинися
актуальні
ва плідну
до участі
ена 825-
2010 р.
льського
енський

алюнків
омилися
багатьох
лігранно
ринципу

и іменні
журналу

ня збірки

Ред.

"Ігорь плькы заворочають..."
(графіка М.М.Бондаренка з серії "Слово о пльку Игоревь")

"Ярославнынъ гласъ ешьшить"
(графіка М.М.Бондаренка з серії "Слово о пльку Игоревь")

19 лютого 2007 року виповнилося 60 років

ТУРЧЕНКУ ФЕДОРУ ГРИГОРОВИЧУ -

доктору історичних наук, професору,
заслуженому діячу науки і техніки України,
першому проректору Запорізького національного університету

Федір Григорович народився у с. Тимофіївка Краснопільського району Сумської області. У 1965 р. закінчив школу у с. Осоївка, у 1970 р. - історичний факультет Харківського державного університету. Працював учителем історії у с. Терни Недригайлівського району на Сумщині. З 1973 р. - аспірант Харківського державного університету. З 1977 життя Федора Григоровича пов'язане із Запорізьким державним педагогічним інститутом (нині - Запорізький національний університет).

До кола його наукових інтересів потрапили модерна історія України та історія українського національного руху. Ф.Г. Турченко - керівник авторського колективу видання "Українське козацтво. Мала енциклопедія" (Київ-Запоріжжя, 2002). Автор 5 монографій, понад 120 наукових статей, 10 підручників з історії України та історії Запорізького краю.

Федір Григорович нагороджений Почесною Грамотою Кабінету Міністрів України, Грамотою Міністерства освіти і науки України. З нагоди Дня Соборності України у 2006 р. нагороджений орденом "За заслуги" III ступеня.

**Редколегія та Редакція
"СУМСЬКОЇ СТАРОВИНИ"**
щиро вітають свого земляка з ювілеєм,
бажають міцного здоров'я,
творчої наснаги та подальших наукових відкриттів!

Е
п
члену

В.О.Е
Сумської о
університе
факультет
займається
базі Коноп
відділ дек
юнацької т
Волод
конферен
Неодн
та історії м
сторінки ж
Брав у
зберігають
В твої
хист науко
Публіку
старовин

СТАРОЖИТНОСТІ СУМЩИНИ В ТВОРЧОСТІ ХУДОЖНИКА Й ІСТОРИКА ВОЛОДИМИРА БОРОШНЄВА

Виповнилося 50 років художнику, історичу, краєзнавцю, педагогу, голові Конотопського осередку Всеукраїнської спілки краєзнавців, члену редколегії і Дипломанту наукового журналу "Сумська старовина" **Борошнєву Володимирі Олексійовичу.**

В.О.Борошнєв народився 7 грудня 1956 р. у с.Духанівка Конотопського району Сумської області. Навчався у Конотопському будівельному технікумі і Народному університеті мистецтв ім.Н.К.Крупської (м.Москва), у 1991 р. закінчив історичний факультет Сумського державного педагогічного інституту. З середини 80-х років займається культурно-просвітницькою діяльністю. Так, у 1986 р. він створив на базі Конотопської школи-інтернату гурток "У світі прекрасного", потім очолював відділ декоративно-вжиткового мистецтва Конотопського центру дитячої та юнацької творчості, Конотопський будинок культури.

Володимир Олексійович був одним з організаторів та учасників наукових конференцій та археологічних досліджень на Конотопщині.

Неодноразово публікував у періодичних виданнях матеріали з краєзнавства та історії мистецтва. Його наукові розвідки і художні твори неодноразово прикрашали сторінки журналу "Сумська старовина".

Брав участь у художніх виставках в Україні, Болгарії, Польщі. Його твори зберігаються у багатьох музеях і приватних колекціях.

В творчості Володимира Олексійовича вдало поєднуються талант митця і хист науковця-історика, педагога і краєзнавця.

Публікуючи підбірку творів Майстра, Редколегія та Редакція "Сумської старовини" вітають ювіляра і бажають здоров'я, творчого натхнення і доброзичливих посмішок!